

2013 4

309.736

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEμία
BÖLCÉSZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE

A TARTALOMBÓL

- *SOLYMOСИ LÁSZLÓ*
MAGYAR FŐPAPOK
ANGLIAI ZARÁNDOKLATA
- *KENYERES ISTVÁN*
A HABSBUrg MONARCHIA
ÉS A MAGYAR KIRÁLYSÁG PÉNZÜGYEI
- *TÓTH GERGELY*
A MAGYAR TÖRTÉNETÍRÁS KRITIKÁJA
ÉS MEGÚJÍTÁSÁNAK PROGRAMJA
AZ 1740-ES ÉVEKBŐL
- *FONAGY ZOTAN*
LEVELEZÉS A 19. SZÁZADI
MAGYARORSZÁGON

TÖRTÉNELMI SZEMLE

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA BÖLCÉSZETTUDOMÁNYI
KUTATÓKÖZPONT TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTEŚÍTŐJE
LV. ÉVFOLYAM, 2013. 4. SZÁM

Szerkesztők

TRINGLI ISTVÁN (felelős szerkesztő)

FÓNAGY ZOLTÁN, OBORNI TERÉZ, PÓTÓ JÁNOS, ZSOLDOS ATTILA (rovatvezetők)
GLÜCK LÁSZLÓ (szerkesztőségi munkatárs)

Szerkesztőbizottság

FODOR PÁL (elnök),
BORHI LÁSZLÓ, ERDŐDY GÁBOR,
GLATZ FERENC, MOLNÁR ANTAL, ORMOS MÁRIA,
OROSZ ISTVÁN, PÁLFFY GÉZA, PÓK ATTILA,
R. VÁRKONYI ÁGNES, SOLYMOSI LÁSZLÓ, SZAKÁLY SÁNDOR,
SZÁSZ ZOLTÁN, VARGA ZSUZSANNA

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

Solymosi László: Magyar főpapok angliai zarándoklata 1220-ban	527
Kenyeres István: A Habsburg Monarchia és a Magyar Királyság pénzügyei és hadi költségei a 16. század közepétől a 17. század első harmadáig	541
Szabó Péter : A maszk és a jelmez szerepe a kora újkori Magyarországon	569
Tóth Gergely: A magyar történetírás kritikája és megújításának programja az 1740-es évekből. Bél Mátyás és a <i>Scriptores rerum Hungaricarum</i>	593
Fónagy Zoltán: Levelezés a 19. századi Magyarországon	619
Klement Judit: Levelező vállalkozások. A levél mint műfaj a vállalkozások hétköznapjaiban a 19. század második felében és a 20. század elején	639

MÉRLEG

Magyar, művelődéstörténeti és lexikon (<i>Monok István</i>)	657
A Magyar néprajz (I–VIII.) és a történelem (<i>Bognár Szabina</i>)	665

MEGEMLÉKEZÉS

Katona Tamás (1932–2013) ravatalánál (<i>Fodor Pál</i>)	675
---	-----

SOLYMOSI LÁSZLÓ

Magyar főpapok angliai zarándoklata 1220-ban

A forráskutatás a szerencse megkísértése. Különösen akkor, ha olyan információt hoz felszínre, ami nem volt a kutatás tárgya, és amit értéke, egyedisége miatt minél előbb fel kell mutatni. Az alábbiakban ilyen esetről lesz szó.

Pápasága ötödik esztendejében, közelebbről 1220. december 15-én III. Honorius (1216–1227) parancsot adott az egresi ciszterci konvent apátjának és perjelének, valamint az aradi társaskáptalan prépostjának.¹ Arra szólította fel a Csanád egyházmegyebebeli címzetteket, hogy a váradi püspököt, amennyiben parancslevele ellenére nem szolgáltatna elégtételt a csanádi püspöknek, pápai tekintéllyel készítsék az általa okozott kár megtérítésére. A bulla tömören összefoglalta az ügy hátterét. A váradi püspök pénzkölcsönt vett fel a paviai polgároktól, pontosabban a nevük kezdőbetűjével: *G* és *I* sziglával jelölt testvérektől és társaiktól. Bár a kölcsönügyletről közjegyzői oklevél (*publicum instrumentum*) készült, a váradi főpap nem fizette vissza a hitelt. A polgárok futhattak volna a pénzük után, de szerencséjükre éppen ez idő tájt utazott át a városon a csanádi püspök, akin önhatalmúlag elégtételt vettek: megfosztották lovaitól, pénzétől és egyéb javaitól. A kárvallott főpap panasszal fordult III. Honorius pápához, aki megparancsolta a váradi püspöknek, hogy térítse meg a csanádi főpap kárát, és ennek érdekében küldött felhatalmazást magyarországi megbízottainak. A kölcsönügyletről császári közjegyző által kiállított oklevél volt minden valószínűség szerint az első magyar vonatkozású váltó.² A bulla azonban azért rendkívül fontos, mert azt is feljegyezte, hogyan került a csanádi püspök a Milánó közelében fekvő Paviába. Zarándokútja során, canterburyi Boldog Tamás vértanú földi maradványainak áthelyezéséről visszatérőben ment keresztül Pavia városán (*in reditu peregrinationis sue a translatione corporis Beati Thome Martyris Cantuariensis per Papiensem transierit civitatem*), amikor az említett inzultus érte őt.

A magyarok zarándoklatai, az angol–magyar kapcsolatok és Becket Szent Tamás canterburyi érsek (1162–1170) tisztelete miatt igen értékes forrással mostohán bánt a történetírás. A Vatikáni Titkos Levéltárban őrzött bulla szövege 1859-ben

1 A bulla szövege a *Függelék*ben olvasható.

2 *Solymosi László*: Uros pannonhalmi apát és követársai Itáliában 1225 tavaszán. Két kiadatlan oklevél a Vatikáni Titkos Levéltárból. In: Csóka úrtól Gáspár atyáig. Ünnepi kötet Csóka Gáspár OSB 75. születésnapjára. Szerk. Rendtársai. Szent Mór Bencés Perjelség, Győr, 2013. 259–281., különösen 275.

megjelent nyomtatásban, így nem volt teljesen ismeretlen a kutatás előtt. Bár Theiner közlése nyomán a következő évben Wenzel Gusztáv és két évtized múlva francia földön César Auguste Horoy is közzétette, az első kiadást vették figyelembe.³ Elsőként Bunyitay Vince hivatkozott rá Sándor váradi püspök (1219–1230) életéről szólván, ámde lábjegyzetben mindössze a következő megállapítást tette: „Sándor püspöknek G. és J. testvérek iránti pénzbeli tartozásának esete érdekes, de sokkal töredékesebb tudósításunk van róla [...], hogysen világos képet nyerhetnénk belőle.”⁴

Juhász Kálmán sem aknázza ki a forrás kínálta lehetőségeket. Ebben bizonyára annak is része volt, hogy a bulla keltét tévesen egy évvel korábbra, 1219. december 15-re, és a püspök kifosztásának időpontját is erre az évre tette. Megírta és magyar meg német nyelven meg is jelentette Dezső csanádi püspök (1202–1229) életrajzát. Ezekben tartalmi ismertetés szintjén foglalkozott a pápai bullával. Azt emelte ki, hogy Dezső püspök Paviában „furesa helyzetbe sodródott. A váradi püspök ugyanis nagyobb összeggel adós maradt a paviai polgároknak. Midőn nem sokkal reá Dezső püspök részt vett a canterburyi Szent Tamás vértanú ereklyéinek átvitelének [!] ünnepén, a paviaiak lefoglalták ingóságait, elvették lovait, pénzét és minden holmiját és ily módon kényszerítették püspöktársa adósságainak megfizetésére.”⁵ Juhász Kálmán ugyanezt megismételte összefoglaló munkájában.⁶ Ezt tette a német változatban is, de a Becket Tamásra vonatkozó részlet nélkül.⁷ Mindhárom munkájában tévesen kifogásolta, hogy Bunyitay Vince figyelmét elkerülte a paviai eseményt rögzítő pápai bulla.

Nem meglepő, hogy az angol–magyar kapcsolatok régi⁸ és újabb kutatóinak⁹ nem volt tudomásuk erről a bulláról, hiszen elsősorban az angliai források felkutatására vállalkoztak. Fest Sándor, aki az angol Magna Charta (1215) és a magyar

3 A kiadásokról a *Függelék* tájékoztat.

4 *Bunyitay Vincze*: A váradi püspökség története alapításától a jelenkorig. I. A váradi püspökök a püspökség alapításától 1566. évig. Nagyvárad, 1883. 96.

5 *Juhász Kálmán*: Dezső, csanádi püspök. Turul 43. (1929) 96–105., az idézet a 101. lapon.

6 *Uő*: A csanádi püspökség története. Alapításától a tatárjárásig. (1030–1242). Csanád Vármegye, Makó, 1930. (Csanád vármegyei Könyvtár 19–20.) 145.

7 „Nach fünf Jahren (1219) finden wir Bischof Desiderius wieder in Italien. In Pavia geriet er in eine seltsam mißliche Lage. Pavienser überrumpelten ihn und forderten die Bezahlung ihres Guthabens. Nachdem Desiderius dies verweigerte, nahmen sie ihm gewaltsam seine Pferde, Geld und alle Habseligkeiten. Desiderius war gezwungen nachzugeben, obwohl es sich bald herausstellte, daß nicht er, sondern sein benachbarter Bischof, der Wardeiner, ihr Schuldner war.” – *Colomanus Juhász*: Das Tschanad-Temesvarer Bistum im frühen Mittelalter. 1030–1307. Einfügung des Banats in die westeuropäische germanisch-christliche Kulturgemeinschaft. Aschendorff, Münster in Westfalen, 1930. (Deutschum und Ausland 30/31.) 126.

8 *Fest Sándor*: Magna Carta – Aranybulla (Szellemi érintkezések angolok és magyarok között III. Béla és II. Endre korában). Budapesti Szemle 235. (1934) 683. sz. 41–63. Újabb kiadását ld. in: *Uő*: Skóciai Szent Margittól a Walesi bárdokig. Magyar–angol történeti és irodalmi kapcsolatok. Szerk. Czigány Lóránt–Korompay H. János. Universitas, Bp., 2000. 131–144.

9 *Bárány Attila–Laszlovszky József–Papp Zsuzsanna*: Angol–magyar kapcsolatok a középkorban. I–II. Attraktor, Máriabesnyő, 2008–2011. I. 203–221. (a vonatkozó rész Laszlovszky József munkája).

Aranybulla (1222) összefüggését az egykorú angol–magyar kapcsolatok feltárásával kívánta megalapozni, összegyűjtötte azokat az adatokat, amelyek révén feltehető, hogy a magyarok ismerték az angolok nevezetes szabadságlevelét. Ő fedezte fel, hogy Walter of Coventry név nélkül egy magyarországi érsek részvételéről tett említést krónikájában az 1220-ban Canterburyben történt események leírásakor.¹⁰ A középkori magyar zarándokok monográfiája sem ismerte a pápai bulla adatát, és a Fest Sándor által feltárt canterburyi magyar részvételről sem tudott. Becket Tamásról és canterburyi sírjáról, Európa egyik legjelentősebb zarándokhelyéről természetesen szó esik a könyvben, de magyar adatok nélkül.¹¹

Ezekkel szemben meglepő, hogy a paviai kalandnak nyoma sincs *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza* teljességre törekvő impozáns anyagában. Paviának vagy az angol érseki székhelynek természetesen nincsen helye ebben a kézikönyvben, de az ott felbukkanó magyar személyeknek és a velük kapcsolatos intézményeknek igen. A pápai bulla ambivalens módon fordul elő ebben a munkában: Arad és Egres címszó alatt szerepel, míg Csanád és Várad települések adattárából hiányzik.¹² A mellőzés egyenes következménye lett, hogy Györffy György Becket Tamás és Magyarország kapcsolatával foglalkozó alapvető tanulmányában sem esik szó a bullában említett eseményről.¹³ Természetes, hogy ez az adat kimaradt a szentek kultuszával foglalkozó kézikönyvekből is.¹⁴

Mi történt hát 1220-ban az angliai Canterburyben, hogy oda Magyarországról még főpapok is elzarándokoltak?

Becket Tamás canterburyi érseket 1170. december 29-én, nem sokkal azután, hogy hatévi száműzetéséből francia földről hazatért, négy normandiai lovag halálra sebezte saját székesegyházában. Kezükbe II. (Plantagenet) Henrik angol király (1154–1189) viselkedése, majd néhány meggondolatlan szava adta a fegyvert.¹⁵ A királyi hatalommal szemben az egyház szabadságát védő mártír érseket az angol

10 *Fest S.*: i. m. (8. jz.) 61. (az új kiadásban: 143.). Az angol krónika szórványadatát Gombos Albin nem vette fel hatalmas munkájába. (*Catalogus fontium historiae Hungaricae. I–III. Academia Litterarum de S. Stephano rege nominata, Budapestini, 1937–1938.*)

11 *Csukovits Enikő*: Középkori magyar zarándokok. *História–MTA TTI, Bp., 2002.* (História Könyvtár. Monográfiák 20.) 7., 38., 81., 192.

12 *Györffy György*: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I–IV. Akadémiai, Bp., 1963–1998.* (= ÁMTF) I. 171., 682., 851., 855.

13 *Györffy György*: Becket Tamás és Magyarország. *Filológiai Közlöny* 16. (1970) 153–158.; *Uő*: Thomas Becket and Hungary. *Hungarian Studies in English (Publications of the English Department of the L. Kossuth University, Debrecen)* 4. (1969) 45–52.

14 *Bálint Sándor*: Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnepek és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából. I–II. Szent István Társulat, Bp., 1977. I. 111–112.; *Mező András*: Patrocíniumok a középkori Magyarországon. *METEM, Bp., 2003.* (METEM Könyvek 40.) 483–484.

15 *Raymonde Foreville*: Mort et survie de saint Thomas Becket. *Cahiers de civilisation médiévale X^e–XIIe siècles* 14. (1971) 21. A gyilkosságról gazdag irodalommal ld. *Bárány Attila*: Gyilkosság a székesegyházban. In: *Magyarság és Európa. Tegnapi és ma. Tanulmányok az Ady Endre Akadémia 15. évfordulójára.* Szerk. Orosz István et al. *Multiplex Media–Ady Endre Akadémia Alapítvány, Debrecen, 2007.* 33–53., vö. *Uő*: A normann hódítástól a Magna Cartáig. Anglia a normannok és a Plantagenetek korában (1066–1216). *Attraktor, Máriabesnyő, 2011.* 65–81.

egyházban a gyilkosság után szinte azonnal szentnek tekintették. Lassúnak ítélték a szentté avatási eljárást, John of Salisbury, az érsek egykori titkára keserű hangú levélben sürgette a pápai döntést.¹⁶ Miután a vizsgálattal megbízott két bíboros pápai legátus elkészítette jelentését az érsek életszentségéről, III. Sándor pápa (1159–1181) 1173. február 21-én, azaz a nagyböjt kezdetén (*in capite ieiunie*), vagyis hamvazószerdán ünnepélyes keretek között a Rómától délkeletre fekvő Segniben, a Szent Péter-székesegyházban szentté avatta Becket Tamást. A pápa öt bullában adta hírül, hogy az Isten igazságáért és az egyház szabadságáért (*pro iustitia Dei et ecclesie libertate*) mártírhalált szenvedett érseket kanonizálta, bejegyezte a szentek katalógusába. Egyúttal elrendelte, hogy ünnepét december 29-én, azaz halálának (égi születésének) napján Angliában, Franciaországban és másutt minden évben üljék meg, továbbá megparancsolta a canterburyi papságnak, hogy alkalmas időben a szent földi maradványait egyházi és világi személyek jelenlétében ünnepélyes körmenet kíséretében oltárban helyezték el vagy ereklyetartóba (*in aliqua decenti capsula*) téve oltárra emeljék (*elevetis in altum*).¹⁷ A pápai parancs egyértelműen arra az eljárásra vonatkozott, amelynek során az új szent holttestét exhumálták, sírjából kiemelték (*elevatio*), majd földi maradványait átvitték új helyére (*translatio*), ahol végleg elhelyezték (*depositio*).¹⁸ Összefoglalóan és tömören *átvitelnék* (*translatio*) nevezték ezt az eseményt. Erre azonban csaknem ötven évet kellett vámi. Máskor is előfordult, hogy a pápai szentté avatást és a translatiót jelentős időbeli távolság választotta el egymástól. Hitvalló Edward angol király kanonizációs bulláját III. Sándor pápa 1161-ben állította ki, a translatio viszont 1163-ban történt.¹⁹ A mártír érsek esetében a körülmények késleltették az eljárást.

Becket Tamást a székesegyház altemplomában temették el. A márványkoporsót a kriptá padlójába mélyesztették, tetejére pedig egy kőlapot helyeztek. Hogy nagyobb védelmet biztosítsanak a sírhelynek és megkülönböztessék a többitől, körbeépítették, alacsony, oltárszerű építményt emeltek a sír fölé. A jámbor zarándokokra gondolva, az építmény két hosszabb oldalán két-két íves ablaknyílást hagytak, hogy azon keresztül kezükkel megsimogathassák vagy fejüket bedugva megcsókolhas-

16 *Stephan Kuttner*: La réserve papale du droit de canonisation. *Revue historique de droit français et étranger*, IVe série 17. (1938) 194.

17 *Patrologiae cursus completus. Series Latina*. Ed. Jacques-Paul Migne. I–CCXXI. Parisii, 1844–1865. (= PL) CC. 900–902., 910–911. hasáb. A bullák 1173. március 10. és április 2. között keletkeztek, vö. *Regesta pontificum Romanorum ab condita Ecclesia ad annum post Christum natum MCXC VIII*. Ed. Philippus Jaffé. Editionem secundam correctam et auctam auspiciis Guilielmi Wattenbach curaverunt S. Loewenfeld–F. Kaltenbrunner–P. Ewald. I–II. Veit, Lipsiae, 1885–1888. II. 12199., 12201., 12203–12204., 12219. sz.; *Kuttner, S.*: i. m. (16. jz.) 183.: 2., 194.

18 *Horváth János*: A Gellért-legendák keletkezése és kora. In: *Középkori kútfoink kritikus kérdései*. Szerk. Horváth János–Székely György. Akadémiai, Bp., 1974. 159.; *Szuromi Szabolcs*: A temetésre vonatkozó egyházfegyelem a XII–XIII. században. *Szent István Társulat, Bp.*, 2002. 209.; *Erdő Péter*: Szenttéavatási szertartás a XIII. században. Árpád-házi Szent Erzsébet ügye a kor eljárásjogának összefüggésében. *Kanonjog* 10. (2008) 13.

19 *Gerics József*: Krónikáink és a Szent László-legendá szövegkapcsolatai. In: *Középkori kútfoink kritikus kérdései* i. m. (18. jz.) 131.

sák a koporsó fedőlapját.²⁰ A zarándokok a szentté avatás után egyre többen lettek. Illusztris személyek is felkeresték a sírt. II. Henrik király 1174-ben bűnbánó zarándoklata során nyilvánosan megostoroztatta magát. Ezt követően többször is elzarándokolt a sírhoz. Fia, Henrik ifjabb király (1170–1183) 1175-ben kereste fel a sírt minden bizonnyal feleségével, Margittal, aki özvegyiségre jutván III. Béla házastársa lett. Margit apja, VII. Lajos francia király és testvére, Fülöp herceg is leróta tiszteletét a sírnál. Az ifjú Lotario dei Segni, a későbbi III. Ince pápa párizsi tanulmányait megszakítva zarándokolt el az érsek sírjához.²¹

Noha nem feledkeztek meg az átvitelre felszólító pápai parancsról, sokáig nem volt mód annak teljesítésére. A tetőzetet is elpusztító nagy tűzvész és a helyreállítási munkálatok, a Stephen Langton bíboros érsek (1207–1229) megválasztása körüli bonyodalmak, a Magna Charta kiadásához kapcsolódó küzdelmek egyre tovább halasztották az áthelyezés időpontját.²² Időközben a székesegyház szentélyének folytatásában Becket Tamás új sírhelyének befogadására elkészült a Szentháromság-kápolna, amelyet úgy alakítottak ki, hogy a sírhoz zarándokló tömegek számára a kétoldalt megépített lépcsőn át körforgalmat biztosítottak. Megépítették az oltárral egybefoglalt síremléket is, hogy a tetején helyezték el a földi maradványokat tartalmazó koporsót. Az építményről az üvegablakokon látható ábrázolások és szűkszavú, elsősorban a gazdag díszítésre szorítókozó leírások alapján tájékozódhatunk, mert 1538-ban VIII. Henrik király rendeletére megsemmisítették a síremléket és vele együtt a II. Henrikkel dacoló érsek maradványait.²³

Az átvitel időpontját és módját Stephen Langton bíboros érsek választotta ki. Langton Párizsban tanult és ott lett tanár. A katedrát 1206-ban hagyta ott, amikor III. Ince pápa (1198–1216) a párizsi tanulmányai alatt megismert neves teológust bíborossá, majd Canterbury érsekévé nevezte ki Földnélküli János angol király (1199–1216) jelöltje ellenében, és Viterbóban püspökké szentelte. Mivel a király megakadályozta, hogy Langton visszatérjen Angliába, éveket töltött száműzetésben, és csak 1213-ban tudta elfoglalni érseki székét. A bárók és a király konfliktusában, amely 1215-ben a Magna Charta kiadásához vezetett, a királlyal szemben álló bárók oldalára állt, és nem volt hajlandó kiközösíteni őket. Ezért III. Ince pápa felfüggesztette hivatalából. Az érsek 1215-ben részt vett a IV. lateráni zsinaton. Bár visszahelelyezték hivatalába, csak 1218 tavaszán tért vissza Angliába.²⁴ Erdemben ettől kezdve foglalkozhatott szentté avatott elődje tetemének áthelyezésével.

20 *William Urry*: Some Notes on the Two Resting Places of St Thomas Becket at Canterbury. In: Thomas Becket. Actes du colloque international de Sédières. 19–24 août 1973. Publ. Raymonde Foreville. Beauchesne, Paris, 1975. 196–197.

21 *Foreville, R.*: i. m. (15. jz.) 25–26.; *Urry, W.*: i. m. (20. jz.) 198–200.

22 *Urry, W.*: i. m. (20. jz.) 197–198.

23 *Sherry L. Reames*: Reconstructing and Interpreting a Thirteenth-Century Office for the Translation of Thomas Becket. *Speculum* 80. (2005) 120.

24 *Werner Maleczek*: Papst und Kardinalskolleg von 1191 bis 1216. Die Kardinäle unter Coelestin III. und Innocenz III. Verlag der ÖAW, Wien, 1984. (Publikationen des Historischen Instituts beim Österreichischen Kulturinstitut in Rom I/6.) 164–166.; *Reames, S. L.*: i. m. (23. jz.) 141–143.

Langton példaképének tekintette a vértanú elődöt. Mélyen átérezte sorsát, hiszen mindkettejüknek konfliktusa volt az aktuális uralkodóval: II. Henrik, illetve Földnélküli János királlyal. Hivatali idejük jelentős részét főpapi székhelyüktől távol töltötték, száműzetésük idején hosszabb-rövidebb ideig Burgundiában, a pontignyi ciszterci monostorban kaptak menedéket. Megbecsülése nyilvánvaló jeleként kettős pecsétje hátoldalára Langton érsek Becket Tamás meggyilkolásának képét vésette.²⁵ Emlékezetessé kívánta tenni a földi maradványok ünnepélyes áthelyezését is. III. Honorius pápához fordult, aki 1219 januárjában több bullával támogatta Langton érsek javaslatát. Szabad kezet adott neki az esemény megszerzéséhez. Felszólította Anglia lakóit, hogy a békesség és az egyetértés megőrzésével és jó cselekedetek gyakorlásával készüljenek a nagy napra. Elrendelte, hogy az átviteltől kezdve a munka befejezéséig a székesegyház renoválására fordítsák a hívek felajánlásainak, adományainak negyedrészt. Végül a túlvilági ideigtartó büntetés tartamának rövidítésére vagy elengedésére negyvennapnyi búcsút engedélyezett azoknak, akik az átvitel napján vagy az azt követő hét nap valamelyikén elzarándokolnak Becket Tamás sírjához.²⁶

Langton érsek kijelölte az átvitel napját. Választása 1220. július 7-re esett. Döntésében több szempont érvényesült. Az év Becket Tamás vértanúságának 50. esztendejére utalt. Ráadásul 1220 szökőév volt, ami tudvalevően minden napot magában foglal, és így a teljességet jelenítette meg. A nap kiválasztásánál az számított, hogy a mártír életének jelentős eseményei a keddi napokhoz kötődtek.²⁷ Közülük a legnevezetesebb, hogy keddi napon gyilkolták meg 1170. december 29-én. Természetes, hogy az átvitel napja sem lehetett más, mint kedd. Az sem mellékes, hogy a nyári időpont volt a legmegfelelőbb a zarándokok utazása, elszállásolása, élelmezése szempontjából. De itt csak véletlen egybeesésről volt szó. A választás fő oka egészen más volt. Az átvitel napját Langton 50 évenként megismétlődő jubileummal kívánta összekapcsolni. A teológus és bibliamagyarázó érsek az Ószövetségből vett mintát. Eszerint minden ötvenedik esztendő jubileumi év (Lv 25, 8–12), amely a kiengesztelés napjával, a hetedik hónap 10. napjával kezdődik. Langton ehhez igazította az átvitel napját, ami számítása szerint 1220. július 7-e lett.²⁸

A pápai támogató bulla megérkezése és az átvitel időpontjának meghatározása után, legkorábban tehát 1219 februárjának elején Langton érsek rendeletet (*edic-*

25 *Amaury d'Esneval*: La survivance de Saint Thomas Becket à travers son quatrième successeur, Étienne Langton. In: Thomas Becket i. m. (20. jz.) 112–113.

26 A négy bulla szövegét ld. *Raymonde Foreville*: Le Jubilé de Saint Thomas Becket du XIIIe au XVe siècle (1220–1470). Étude et documents. SEVPEN, Paris, 1958. 163–166.

27 *Reames, S. L.*: i. m. (23. jz.) 144., 165–166. (lectio 3).

28 *Foreville, R.*: Le Jubilé i. m. (26. jz.) 29–45.; *Uő*: L'idée de Jubilé chez les théologiens et les canonistes (XIIe–XIIIe siècles). *Revue d'Histoire Ecclésiastique* 56. (1961) 401–423.; *Gotfried Vollebregt*: Jubeljahr. In: *Bibel-Lexikon*. Hrsg. Herbert Haag. St. Benno-Verlag, Leipzig, 1970. 850. hasáb.; *Kay Brainerd Slocum*: Liturgies in Honour of Thomas Becket. University of Toronto Press, Toronto–Buffalo–London, 2004. 244–246.; *Reames, S. L.*: i. m. (23. jz.) 144.

tum) bocsátott ki és tett közzé különböző királyságokban a tervezett eseményről.²⁹ Alig másfél év állott rendelkezésre, hogy a primás érsek és munkatársai felkészüljenek Becket Tamás átvitelének ünnepére. A szervezők alapos munkát végeztek. Megtervezték a szertartás menetét, összeállították (bizonyára még nem teljesen végleges formában) a szükséges, a vértanú főpap földi maradványainak átviteli ünnepére vonatkozó liturgikus szöveget (*officium*),³⁰ és felkészültek a zarándokok tömegének fogadására.

A nagy ünnepség előtt egy-két nappal Langton érsek, Richárd salisburyi püspök és a canterburyi perjel a szerzetesekkel együtt éjjel a kriptában levő sírhoz ment. Imádkoztak, majd felnyitották a sírt, kiemelték a maradványokat és fakoporsóba tették. Langton magához vett néhány kisebb csontot, hogy később ereklyeként fontos személyeknek és egyházi intézményeknek ajándékozza. Aztán leszögezték a koporsót és biztonságos helyre vitték az áthelyezés napjáig.³¹ Az exhumálást érthető módon nem kívánták nyilvánossá tenni, és az átvitel szertartását sem akarták meghosszabbítani vele.

Időközben különféle régiókból, Angliából és máshonnan hatalmas tömeg gyűlt össze a nagy eseményre. Világi és egyházi személyek egyaránt jöttek. Megérkezett III. Henrik király (1216–1272) is, akit a bárók jelenlétében alig két hónapja koronázott meg Langton érsek a westminsteri apátsági templomban, mert száműzetése idején nem a szokásoknak megfelelően avatták királlyá. Mielőtt Hitvalló Edward koronáját az érsek az uralkodó fejére tette volna, megeskette Földnélküli János elsőszülött fiát, hogy az egyházat megvédelmezi, a békét, az ország javait és törvényeit csorbítatlanul megőrzi. A királlyal együtt jött főembere, Hubert de Burgh és mások. A pápát Pandulf pápai legátus képviselte. Két érsek is érkezett, az egyik Reimsből, a másik a még távolabbi Magyarországról. Walter of Coventry egyikük nevét sem jegyezte fel krónikájában, akárcsak a megjelent 17 püspökét sem. A püspökök és a magyarországi érsek egyházmegyéjét sem jelölte meg, pedig más források híján e nélkül reménytelen a főpapok azonosítása.³² A pápához hasonlóan a legátus és a három érsek 40–40, a 17 püspök mindegyike pedig húsz-

29 Exierat namque edictum a praefato archiepiscopo, et divulgatum fuit per diversa regna et loca terrarum, ante fere per biennium, de translatione facienda. – Annales de Waverleia. In: Annales monastici. II. Ed. Henry Richards Luard. Longman, London, 1865. (Rolls Series 36/2.) (reprint: 1971.) 293., vö. Reames, S. L.: i. m. (23. jz.) 118–119. A waverleyi apátság, az első angliai ciszterci monostor évkönyveinek írója a pontos időpontot nem tudhatta, ezért hozzávetőleges (csaknem kétéves) időtartammal számolt.

30 Foreville, R.: Le Jubilé i. m. (26. jz.) 89–95.; Reames, S. L.: i. m. (23. jz.) 129–140., 164–170.

31 Foreville, R.: Le Jubilé i. m. (26. jz.) 8.; Josiah Cox Russell–John Paul Heironimus: The Shorter Latin Poems of Master Henry of Avranches relating to England. The Mediaeval Academy of America, Cambridge (Mass.), 1935. (The Mediaeval Academy of America, Studies and Documents 1.) 65., 73–74.; Reames, S. L.: i. m. (23. jz.) 149–150., 167. (lectio 6).

32 Walter of Coventry: Memoriale. The Historical Collections of Walter of Coventry. Ed. William Stubbs. II. Longman, London, 1873. (Rolls Series 58/2.) (reprint: 1965.) 244–246.; Foreville, R.: Le Jubilé i. m. (26. jz.) 8–9.; Reames, S. L.: i. m. (23. jz.) 118. A megjelent püspökök száma nem látszik különösen nagy, ha figyelembe vesszük, hogy a canterburyi érsekhez 17 alárendelt (*suffraganeus*) megyéspüspök tartozott. Foreville, R.: Le Jubilé i. m. (26. jz.) 89.

napos búcsút hirdetett (feltehetően külön oklevélben) a zarándokoknak, amennyiben az átvitel napján vagy az azt követő két héten belül érkeznek meg.³³

Végre eljött a nagy nap. 1220. július 7-én, kedden reggel 9 órakor megszólaltak a harangok és a körmenet végigvonult a főhajón. Élén III. Henrik király haladt, akinek fiatal kora miatt nem engedték meg, hogy a koporsót vigye. Mögötte ment Pandulf pápai legátus és a három főpap: Stephen Langton canterburyi, Vilmos (Guillaume de Joinville) reimsi és egy magyarországi érsek.³⁴ A királyság négy előkelő nemese vitte a vállán a vértanú csontjait tartalmazó koporsót, mellettük mindkét oldalon főpapok vonultak égő gyertyákkal. Köztük volt – immár mondhatjuk – Dezső csanádi püspök. A mise alatt a koporsó aranyszövetből készült baldachin alatt nyugodott, egy olyan oltár előtt, amelyet erre az alkalomra állítottak fel a hajót a szerzetesek imádkozására szolgáló résztől elválasztó díszes fal elé, ahol mindenki láthatta. A szertartás főcelebránsa Vilmos reimsi érsek (1219–1226) volt, a szentbeszédet pedig Langton érsek mondta. A szertartást követően Becket Tamás hamvait hasonló módon vitték a Szentháromság-kápolnában álló, drágakövekkel és arannyal ékes síremlékhez és ott elhelyezték.³⁵ (Ma a padozaton égő gyertya jelzi az egykori síremlék helyét.)

Az ünnepnapot pazar lakoma zárta. Langton bőkezűen gondoskodott minden zarándokról. De leginkább azokról, akik a püspöki palotában kaptak helyet. Itt a nagyteremben a világi és az egyházi személyek az ülésrend szerint elkülönültek egymástól. Az egyik nagy asztalnál a király és az általa meghívott világi előkelők, míg a másikon a főpapok foglaltak helyet, élükön a pápai legátussal. A kenyér mellé vadhúsokat adtak, főleg szarvast, főzve, sütve, saját levében párolva, borsosan és pástétomban, de medvehúst is felszolgáltak. Hidegen ették a különféle halakat, köztük a rombuszhalat és a lazacot, valamint a szárnyasokat: a libát és a kacsát. A sokféle ételt fehér, vörös- és könnyű vörösborral öblítették le. Származási helyük szerint campaniai, bordeaux-i, apuliai borokat ittak a vendégek. Henry d'Avranches kortárs költő szerint az ünnepi lakoma minden baj és incidens nélkül ért véget, nem zavarta meg sem a bor, sem az ördög.³⁶

Becket Tamás földi maradványainak áthelyezése sokkal többet jelentett egy fényes liturgikus eseménynél vagy annál, hogy Canterbury vonzerejét tovább növelte a zarándokok szemében. A részt vevő tömeg számára a ceremónia azt jelentette, hogy hosszú küzdelem után helyreállt az angol egyház és a királyság között a

33 *Walter of Coventry*: i. m. (32. jz.) 246.; *Russell, J. C.–Heironimus, J. P.*: i. m. (31. jz.) 65. A krónika tudósítását III. Honorius bullája is megerősíti. *Foreville, R.*: Le Jubilé i. m. (26. jz.) 166.

34 A szertartás menetét leíró források csak két érseket említene. *Walter of Coventry* krónikája ehhez képest többletet tartalmaz. Az általa megőrkített magyarországi érsek helye a liturgikus rendben a hierarchiának megfelelően a másik két érsek mellett lehetett.

35 *Foreville, R.*: Le Jubilé i. m. (26. jz.) 8–9.; *Russell, J. C.–Heironimus, J. P.*: i. m. (31. jz.) 67., 74–76.; *Reames, S. L.*: i. m. (23. jz.) 167–168 (lectio 7). Langton beszéde vagy inkább annak bővebb változata is fennmaradt: *Tractatus de translatione Beati Thomae*. In: PL CXC. 407–424. hasáb, különösen 421–422. (35–37. pont).

36 *Foreville, R.*: Le Jubilé i. m. (26. jz.) 9–10.; *Russell, J. C.–Heironimus, J. P.*: i. m. (31. jz.) 68–69., 76–78.

béke és jogrend. Az áthelyezés a vértanú püspököt példaképének tekintő házigazda és főszervező Langton érsek személyes sikerét is hozta.³⁷ A bíboros érsek 1220 végén Rómába utazott. Becket Tamás földi maradványaiból csontereklyét vitt III. Honorius pápának, és a római népnek prédikált a vértanú érsek életéről. A megszabadulást, bűnbocsánatot hozó jubileumi év szellemiségének megfelelően a pápa 1220. december 18-án a canterburyi zarándokok számára széles körűen kiterjesztette a korábbi búcsüengedélyt.³⁸ A bullát három nappal később állította ki, mint a Dezső csanádi püspök panaszát orvosló oklevelet.

A nemzetközi eseményen, amely Becket Tamás maradványainak átvitelét évente, ötvenévenként pedig a középkor végéig jubileumi ünneppé tette, két magyar főpap is részt vett. Dezső csanádi püspök jelenlétét pápai oklevél, míg egy magyarországi érsekét Walter of Coventry 13. század végén írt krónikája bizonyítja.³⁹ Egyik hiteléhez sem fér kétség. Még akkor sem, ha Walter of Coventry kortárs feljegyzéseket hasznosító munkája az egyetlen, amely magyarországi érseket említ.⁴⁰ Az ünnepség nemzetközi jellegét hangsúlyozó krónika számára nem a kevésbé ismert érseki székhely neve volt a fontos, hanem az, hogy a főpap a messzi Magyarországról jött. Más forrásokban viszont csak a canterburyi és a reimsi érsek szerepel.⁴¹ Talán azért, mert megfogalmazóik nem tudtak a harmadik érsekről, vagy nem tekintették fontosnak a megörökítését, különösen nem országának megjelölésével.

Nem könnyű eldönteni, melyik magyarországi érsek, az esztergomi vagy a ka-locsai zarándokolt 1220-ban Canterburybe.⁴² Bár nem zárhatjuk ki azt a feltevést, hogy a magyar főpapok közül némelyek Párizsban Langton diáktársai vagy tanítványai voltak, személyes kapcsolat közöttük inkább Rómában jöhetett létre. A IV. lateráni zsinaton 1215 novemberében a magyar egyházat két érsek és hat püspök

37 Reames, S. L.: i. m. (23. jz.) 118., 142–143.

38 Foreville, R.: Le Jubilé i. m. (26. jz.) 38–39., 42–43., 166. (a bulla szövege); d'Esneval, A.: i. m. (25. jz.) 114.; Phyllis B. Roberts: Langton on Becket. A New Look and a New Text. *Mediaeval Studies* 35. (1973) 38–48. A római beszéd kiadása: uo. 43–48.

39 A krónika szövege szerint: „...praesente domino Pandulpho apostolicae sedis legato, et rege Anglorum Henrico iii^{io}, praesentibus etiam tribus archiepiscopis, scilicet, Remensi, Cantuariensi et uno de Ungaria, astantibus decem et septem episcopis, sed et aliis ecclesiarum praelatis atque magnatibus, qui tam de Anglia quam de omnibus fere mundi partibus cum plebe innumerabili confluerant, translatus est beatus Thomas martyr Cantuariensis archiepiscopus.” – *Walter of Coventry*: i. m. (32. jz.) 245. A másik kéziratváltozatban *uno de Ungaria* olvasható. A 13. századi krónikásról alig tudunk valamit, neve művének címében maradt ránk. *Repertorium fontium historiae medii aevi*. XI/4. Fontes. W–Z. Istituto Storico Italiano per il Medio Evo, Romae, 2007. 431.

40 A kortárs feljegyzések létét bizonyítja többek között, hogy a krónika a királyt IV. Henriknek nevezi. Uralkodása kezdetén ugyanis III. Henriket rövid ideig ezzel a névvel illették azok, akik II. Henrik fiát tekintették III. Henriknek. *Russell, J. C.–Heironimus, J. P.*: i. m. (31. jz.) 66. Ld. még a 33. jegyzetet!

41 A liturgikus szövegben ez olvasható: „Adveniente igitur die translationis prefixa, venerabiles patres Pandulfus apostolice sedis legatus, Cantuariensis et Remensis archiepiscopi, et episcopi, et abbates...” – *Reames, S. L.*: i. m. (23. jz.) 168. (lectio 7), vö. *Translatio Beati Thomae martyris*. In: *Materials for the History of Thomas Becket, Archbishop of Canterbury*. Ed. James Craigie Robertson. IV. Longman, London, 1879. (Rolls Series 67/4.) (reprint: 1965.) 427.

42 Meglepő, de Fest Sándor számára fel sem vetődött az a lehetőség, hogy a magyarországi érsek a kalocsai is lehetett. *Fest S.*: i. m. (8. jz.) 61–62.

képviselte.⁴³ Név szerint János esztergomi és Bertold kalocsai érsek, Katapán egri, Péter győri, Róbert veszprémi, Jakab váci, Simon váradi és Dezső csanádi püspök jelent meg a zsinaton.⁴⁴ Az erdélyi, a nyitrai, a pécsi és a zágrábi püspök viszont hiányzott. A zsinaton részt vevő 415 főpap között természetesen ott volt Stephen Langton canterburyi érsek is.⁴⁵ A tömeges részvétel ellenére a magyar főpapok megismerkedhettek vele. A zsinaton részt vevő nyolc főpap közül négyen 1220-ban is viselték hivatalukat, a másik négy helyen időközben változás történt. Három püspöki szék megüresedett. Egerben Tamás, Győrben Kozma, Váradon pedig Sándor került az egyházmegye élére.⁴⁶ Bertold viszont aquileiai pátriárka lett, és helyébe III. Honorius pápa Ugrin királyi kancellárt nevezte ki kalocsai érsekké.⁴⁷

Feltehetően nem az új érsek ment zarándoklatra. Inkább arra gondolhatunk, hogy a meg nem nevezett magyarországi érsek János esztergomi érsek (1205–1223) lehetett.⁴⁸ Ezt az is támogatja, hogy Esztergomban Becket Tamás tiszteletére emelt prépostság állt.⁴⁹ Az intézmény érdeke volt, hogy a canterburyi átvitel alkalmával védőszentje földi maradványaiból ereklyéhez jusson. A társaskáptalan élére 1211 és 1214 között Ubaldus került, aki 1230 táján bekövetkezett haláláig viselte a préposti tisztséget. Ubaldus többször járt Rómában. Fontos momentum, hogy János esztergomi és Bertold kalocsai érsek között a királykoronázási jogról és egyebekről folyó perben az esztergomi káptalan képviselőjében tett esküt.⁵⁰ Nem lehet véletlen, hogy Becket Tamás vértanú július 7-i átvitelének ünnepét Magyarországon egyedül egy 1370 táján készült esztergomi kódex kalendáriuma őrizte meg.⁵¹ Összességében in-

43 *Jak[ob] Werner*: Die Teilnehmerliste des Laterankonzils v. J. 1215. Neues Archiv für Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde 31. (1906) 589., vö. *Raymonde Foreville*: Latran I, II, III et Latran IV. Éditions de l'Orante, Paris, 1965. (Histoire des Conciles Oecuméniques 6.) 393.

44 A főpapok nevesítésére ld. az 1214–1216 között kiadott királyi oklevelek méltóságlistáit. Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. I–II/1. (1001–1272). Szerk. Szentpétery Imre. MTA, Bp., 1923–1943. (= Reg. Arp.) I. 290., 291., 298., 299., 303. sz. Rajtuk kívül minden valószínűség szerint Uros pannonhalmi apát is megjelent a zsinaton. Monumenta Romana episcopatus Vesprimiensis. A veszprémi püspökség római oklevéltára. I. Edita a Collegio Historicorum Hungarorum Romano. Franklin, Budapestini, 1896. 31.

45 *Werner, J.*: Die Teilnehmerliste i. m. (43. jz.) 584., 587., vö. *Foreville, R.*: Latran i. m. (43. jz.) 392.

46 Reg. Arp. I. 357., 358., 362. sz.; *Bunyitay V.*: i. m. (4. jz.) I. 94–95.

47 *Udvardy József*: A kalocsai érsekek életrajza (1000–1526). Görres-Gesellschaft, Köln, 1991. (Dissertationes Hungaricae ex Historia Ecclesiae 11.) 111–112., 117–118.

48 Életére ld. *Thoroczkay Gábor*: I. János. In: Esztergomi érsekek. 1001–1203. Szerk. Beke Margit. Szent István Társulat, Bp., 2003. 88–96.

49 *Balogh Albin*: Történelmi séta Esztergomban. Hunnia, Esztergom, 1930. 37.; *Györffy Gy.*: Becket Tamás i. m. (13. jz.) 156–158.; Komárom megye régészeti topográfiája. Esztergom és a dorogi járás. Írta Horváth István–H. Kelemen Márta–Torma István. Akadémiai, Bp., 1979. (Magyarország Régészeti Topográfiája 5.) 156–158.; ÁMTF II. 283–284.

50 Monumenta Romana episcopatus Vesprimiensis i. m. (44. jz.) 21.; Urkundenbuch des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete der Komitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg. I. Bearb. Hans Wagner. Böhlau–Burgenländische Landesregierung, Graz–Köln, 1955. 66.; *Solymosi L.*: i. m. (2. jz.) 262–263., 265–267., 277–280.

51 *Polycarpus Radó*: Libri liturgici manuscripti bibliothecarum Hungariae et limitropharum regionum. Prima pars editio revisa et aucta cui et toti adlaboravit Ladislaus Mezey. Akadémiai, Bp., 1973. 329. (OSzK Clmae nr. 408.)

kább János érsek kereste fel Becket Tamás sírját, mint a fiatalabb, a Szentföldet is megjárt és Rómában a pápa által püspökké szentelt Ugrin kalocsai érsek. Azt is feltelezhetjük, hogy János érsek kíséretében Ubaldus prépost is ott volt.

Dezső csanádi püspök zarándoklatának motivációi közül két tényezőt emelhetünk ki. Első helyen a cisztercieket, hiszen a központosított szerveztű Ciszterci Rend igen alkalmas volt arra, hogy Langton terveit széles körben megismertesse.⁵² Ezt annál inkább is megtehetette, mert mint láttuk, Becket Tamásnak és Langton érseknek Pontigny, az alapítás időrendjében Cîteaux és La Ferté-sur-Grosne után a ciszterciek harmadik monostora adott menedéket száműzetésük idején. Becket Tamás közel két évig tartózkodott itt, s amikor II. Henrik megfenyegette a királysága területén működő ciszterci apátságokat, átköltözött az ugyancsak burgundiai Sainte-Colombe bencés monostorba.⁵³ Tartózkodása a pontignyi ciszterci monostorban azért vált különösen nevezetessé, mert itteni látomása tette nyilvánvalóvá számára, hogy vértanúság vár rá.⁵⁴ Mindezek híre eljutott a csanádi egyházmegyében, a püspöki székhely közelében fekvő egresi ciszterci monostorba, melyet 1179-ben III. Béla alapított a Pontignyből érkező szerzetesek számára. A leányapátság és Pontigny kapcsolata eleven volt. Ennek szép bizonyítéka, hogy a 12. század végén a pontignyi monostorból kódexek érkeztek Egresre, hogy a szerzetesek lemásolják maguknak.⁵⁵ Dezső püspök már hivatalból is tudomást szerezhetett tőlük minderről és Langton érsek felhívásáról.

A másik tényező, ami zarándoklatra ösztönözte a csanádi főpapot, hogy elődje, Szent Gellért püspök jó egy évszázaddal korábban szenvedett vértanúságot, mint Becket Szent Tamás, Langton érsek elődje. Gellért püspököt ugyan nem székesegyházában temették el, mint a canterburyi érseket, de végső nyughelye a püspöki székhelyen az általa alapított bencés monostor lett, ahol sírja zarándokhellyé vált, akárcsak Becket Tamásé.⁵⁶ Mártíromságuk okán a két szent Magyarországon

52 Lengyel földön is a ciszterciek jártak élen a kultusz terjesztésében. *Wacław Uruszcak*: Les répercussions de la mort de Thomas Becket en Pologne (XIIe–XIIIe siècles). In: Thomas Becket i. m. (20. jz.) 116–117. A szerző nem ír semmit az 1220. évi eseményről és azon az esetleges lengyel részvételről.

53 *Foreville, R.*: Mort et survie de saint Thomas Becket i. m. (15. jz.) 26.; *Robert-Henri Bautier*: Les premières relations entre le monastère de Pontigny et la royauté anglaise. In: Thomas Becket i. m. (20. jz.) 45.

54 *Reames, S. L.*: i. m. (23. jz.) 124., 125., 166. (lectio 3): ...apparuit ei Dominus apud Pontiniacum, et dixit, „Thoma, Thoma, ecclesia mea gloriabitur in sanguine tuo”.

55 *Ferenc L. Hervay*: Repertorium historicum Ordinis Cisterciensis in Hungaria. Ed. Cistercienses–Societas Sancti Stephani, Roma, 1984. (Bibliotheca Cisterciensis 7.) 90–97.; *F. Romhányi Beatrix*: Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon. Katalógus. Pytheas, [Bp.] 2000. 22., vö. *Györffy Gy.*: Becket Tamás i. m. (13. jz.) 156.

56 *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum. I–II. Edendo operi praefuit Emericus Szentpétery.* Typ. Univ., Budapestini, 1937–1938. (reprint és kiegészítés: Az Utószót és Bibliográfiát összeállította, valamint a Függelékben közölt írásokat az I. kiadás anyagához illesztette és gondozta Szovák Kornél és Veszprémy László. Bp., 1999.) II. 502–506.; ÁMTF I. 850–852.; *F. Romhányi B.*: i. m. (55. jz.) 18.; *Benkő Elek*: Jegyzetek a nagycsanádi Szent Gellért-szarkofághoz. In: Válaszúton. Pogányság – kereszténység, Kelet

összekapcsolódott egymással. A 14. században készült Magyar Anjou Legendáriumban Szent Gellért élettörténetének ábrázolását Becket Szent Tamásé követi Jacobus de Voragine népszerű legendagyűjteménye (*Legenda Aurea*) nyomán.⁵⁷

János esztergomi érsek, Dezső csanádi püspök és kíséretük mellett más főpapok, továbbá apátok, papok, szerzetesek, az Angliában vagy Párizsban tanuló magyar diákok is ott lehettek a nagy eseményen. Lehetséges, hogy a Paviában kölcsönt felvett Sándor váradi püspök úti célja is Canterbury volt. A liège-i egyházmegyéből való Róbert veszprémi püspökről is feltételezhető, hogy részt vett a canterburyi eseményen, hiszen Esztergomon kívül egyedül az ő székvárosában állt Becket Szent Tamás tiszteletére emelt egyházi intézmény.⁵⁸

A magyarországi zarándokok alapvetően kétféle útvonalon közelíthették meg az angliai székesegyházat. Az egyik Észak-Itálián, az Alpok hágóinak egyikén és francia földön át, míg a másik a nagy hegyeket elkerülve, német területeken keresztül vezetett a tengeri átkelőig. Mivel Dezső csanádi püspök hazatérőben érintette Paviát, biztosan a francia földön és az Alpokon átvezető utat választotta. Lehetséges, de korántsem biztos, hogy ugyanezen az úton is közelítette meg Canterbury városát. Az észak-itáliai útvonal választását talán az indokolta, hogy így meglátogathatta Bertold aquileiai pátriárkát, a korábbi kalocsai érseket. De akár melyik utat is választották a magyarországi zarándokok, hosszú távolléttel kellett számolniuk.⁵⁹ Ahhoz, hogy időben megérkezzenek Canterburybe, és részt vehessenek 1220. július 7-én Becket Tamás földi maradványai átvitelének ünnepén, május végén el kellett indulniuk. Magyarországra legkorábban augusztusban érkezhettek vissza. Addig a távol levő egyházi személyek feladatait helyetteseik látták el.

Összefoglalva elmondhatjuk, hogy Walter of Coventry krónikájának feljegyzését egy magyarországi érsek canterburyi jelenlétéről szerencsés módon kiegészíthetjük a csanádi püspök zarándoklatáról és részvételéről tájékoztató, feledésbe merült adattal. Erről azért van tudomásunk, mert Dezső csanádi püspökkel a hazatérés során váratlan esemény történt, Pavia városában kifosztották. Ez a méltánytalanság kellett ahhoz, hogy panasszal forduljon a pápához, aki döntését az ügyben írásba foglalta. A panaszt és a döntést egyaránt nyomatékosította, hogy a rendkívüli esemény jámbor zarándoklatot zavart meg. Aligha lehet kétséges, hogy ha a csanádi püspök békés körülmények között tért volna haza

– Nyugat. Konferencia a X–XI. század kérdéseiről. Veszprém, 2000. május 8–10. Szerk. Kredics László. MTA VEAB, Veszprém, 2000. 193–203.

57 Magyar Anjou Legendárium. A bevezető tanulmányt írta, a legendaszövegeket összeállította és a kiadást sajtó alá rendezte Levárdy Ferenc. Magyar Helikon–Európa, Bp., 1973. 19., 24., XXXIII/1–8., XXXIV/1–8.

58 *Solymosi László*: Veszprém korai történetének néhány kérdése. In: Válaszúton i. m. (56. jz.) 138–147., különösen 145–146.

59 Az utazás időtartamának megállapítása nagy nehézségekbe ütközik, vö. *Homonnai Sarolta*: „... eundo in nuncium regis versus regem Hungariae. ...” (Egy diplomáciai utazás és költségei 1346-ban). *Aetas* 14. (1999) 3. sz. 34–56.; *Thomas Szabó*: Die Itinerärforschung als Methode der Erschließung des mittelalterlichen Straßennetzes. In: *Die Welt der europäischen Strassen von der Antike bis in die frühe Neuzeit*. Hrsg. Thomas Szabó. Böhlau, Köln–Weimar–Wien, 2009. 85–96.; *Solymosi L.*: Uros pannonhalmi apát i. m. (2. jz.) 261.

Angliából, nem marad nyoma annak, hogy jelen volt a canterburyi szertartáson. Sérelmet kellett elszenvednie, hogy a számára oly fontos eseményt írásban megörökítsék.

Függelék

Laterán, 1220. december 15.

III. Honorius pápa megparancsolja az egresi apátnak és perjelnek, valamint az aradi prépostnak, hogy lépjenek fel, amennyiben a váradi püspök a csanádi püspöknek nem ad elégtételt.

Eredetije elveszett. Egykorú másolata: Archivio Segreto Vaticano, Honorius III, Reg. Vat. 11. fol. 55r. *Kiadásai*: Vetera monumenta historica Hungarum sacram illustrantia maximam partem nondum edita ex tabulariis Vaticanis deprompta, collecta ac serie chronologica disposita ab Augustino Theiner. I–II. Romae, 1859–1860. I. 26.; Árpádkori új okmánytár. Codex diplomaticus Arpadianus continuatus. Közzé teszi Wenzel Gusztáv. I. MTA, Pest, 1860. (Monumenta Hungariae Historica. Diplomata 6.) 165.; *Medii aevi bibliotheca patristica. Honorii III Romani pontificis opera omnia*. Ed. [César Auguste] Horoy. III. Paris, 1879. 597. hasáb.

Kivonatai: Regesta pontificum Romanorum inde ab a. post Christum natum MCXCVIII ad a. MCCCIV Ed. Augustus Potthast. I–II. De Decker, Berolini, 1874–1875. I. 6443. sz.; Regesta Honorii papae III. Ed. Petrus Pressutti. I–II. Loescher, Romae, 1888–1895. I. 2872. sz.; *Bónis György*: Szentszéki regeszták. Iratok az egyházi bíráskodás történetéhez a középkori Magyarországon. A szerző hátrahagyott kéziratát gondozta és szerkesztette Balogh Elemér. Püski, Bp., 1997. (Jogtörténeti Tár 1/1.) 129. sz.

<Honorius episcopus, servus servorum Dei dilectis filiis> . . .⁶⁰ abbati et . . .⁶¹ priori Egresiensibus⁶² et . . .⁶³ preposito Orodienſi Cenadiensis diocesis <salutem et apostolicam benedictionem>.

Ex insinuatione venerabilis fratris nostri . . .⁶⁴ Cenadiensis episcopi nobis innotuit, quod cum ipse in reditu peregrinationis sue a translatione corporis Beati Thome martyris Cantuariensis per Papiensem transierit civitatem, G. et I.⁶⁵ fratres ac eorum socii, cives Papienses ipsum equis, pecunia et rebus aliis, quia venerabilis frater noster . . .⁶⁶ Waradiensis episcopus quandam mutuo ab eis receperit

60 Az egresi apát nevét jelölő szigla helye a két pont között üresen maradt. Nevét nem ismerjük, vö. ÁMTF I. 855.

61 Az egresi perjel nevét jelölő szigla helye a két pont között üresen maradt. Nevét nem ismerjük, vö. ÁMTF I. 855.

62 A kiadásokban a rövidített szó feloldása *Egriensi* vagy *Egriensibus*.

63 Az aradi prépost nevét jelölő szigla helye a két pont között üresen maradt. A személy feltehetően azonos az 1219-ben említett Guttredus aradi préposttal, vö. ÁMTF I. 171.

64 A Dezső csanádi püspök latin nevét (*Desiderius*) jelölő D. szigla helye a két pont között üresen maradt.

65 A két szigla a két paviai polgár nevének kezdőbetűjét jelöli. A két testvér nevét nem ismerjük.

66 A Sándor váradi püspök latin nevét (*Alexander*) jelölő A. szigla helye a két pont között üresen maradt.

summam pecunie, sicut apparebat in publico exinde instrumento confecto, nec de ipsa, ut ipsi dicebant, satisfecerat, spoliarunt.

Unde pro eodem Cenadiensi episcopo nobis fuit humiliter supplicatum, ut dignaremur, quod indempnis conservari debeat, providere. Cum autem illius res in huiusmodi casu in predicti episcopi Waradiensis solutionem cesserint debitorum, eidem nostris dedimus litteris in mandatis, ut prefato episcopo Cenadiensi satisfactionem de rebus suis sic ablatis exhibeat competentem, ut per ipsum conservetur indempnis, qui pro ipso rerum suarum sustinuit detrimentum.

Quocirca discretioni vestre per apostolica scripta mandamus, quatenus si dictus episcopus, quod mandamus, neglexerit adimplere, vos super hoc, quod iustum fuerit, sublato appellationis impedimento statuere minime postponatis facientes, quod statueritis, auctoritate nostra firmiter observari. Testes et cetera. Quod si non omnes et cetera.

Datum Laterani XVIII. Kalendas Ianuarii, pontificatus nostri anno quinto.

LÁSZLÓ SOLYMOSI

THE PILGRIMAGE OF HUNGARIAN PRELATES TO ENGLAND IN 1220

The cathedral of Canterbury was the venue for an international event of great significance on 7 July 1220. On that day the earthly remains of Saint Thomas Becket, martyred archbishop of Canterbury (1162–1170), were translated from the crypt of the church to the Holy Trinity Chapel. According to the narrative of Walter of Coventry, prepared in the late 13th century on the basis of contemporary information, the ceremony of translation (*translatio*) was attended, alongside a great crowd of pilgrims and the papal legate, by three archbishops: cardinal Stephen Langton of Canterbury (1207–1229), Guillaume de Joinville of Rheims (1219–1226), and a Hungarian archbishop, and by 17 bishops. Walter of Coventry failed to name the diocese of the Hungarian archbishop and those of the bishops, and in the lack of other sources their identification is almost hopeless, even in the case of the archbishop, for there were two ecclesiastical provinces in Hungary: Esztergom and Kalocsa. Alongside the archbishop, another Hungarian prelate also participated in the celebration. According to a bull of pope Honorius issued late in 1220, bishop Desiderius of Csanád (1202–1229) was robbed by burghers of Pavia when, in the course of a pilgrimage, he travelled through the city of Pavia on his way back from the translation of the body of Saint Thomas of Canterbury.

According to the author of the present study, the Hungarian archbishop in question may have been John of Esztergom (1205–1223), at whose seat in Esztergom there was a provostry erected in the honour of Thomas Becket. This establishment must have been interested in acquiring some of the earthly relics of its patron saint. Robert, bishop of Veszprém (1209–1226), who had originally come from the diocese of Liège, probably also took part in the ceremony at Canterbury, since besides Esztergom, his seat was the only one in Hungary to host a church establishment dedicated to Saint Thomas Becket. Although the possibility that John, Desiderius and Robert had been the schoolmates or disciples of Langton at Paris cannot be excluded, their personal acquaintance more probably dated from the Fourth Lateran council held in 1215. In any case, the presence of Hungarian prelates and their retinues at the ceremony of Canterbury gave further impetus to the cult of Saint Thomas Becket in Hungary.

A Habsburg Monarchia és a Magyar Királyság pénzügyei és hadi költségei a 16. század közepétől a 17. század első harmadáig*

Zsigmond magyar király, német-római császár (1387–1437) uralkodása óta a mindenkori magyar uralkodók egyik fő problémája a török elleni – előbb támadó-, majd védekező – hadműveletek és a kiépülő déli végvárrendszer finanszírozása volt.¹ Ez az állítás az oszmán expanzió látványos sikere, a mohácsi sorsdöntő ütközet után, 1526/1527-ben létrejött dunai Habsburg Monarchia esetében még igazabb, azzal a különbséggel, hogy most már egy új, az ország közepén félkörívben végighúzóódó, többszörösen tagolt védelmi rendszert kellett kiépíteni és fenntartani. A nyugati szakirodalomban csak „hosszú török háborúként” említett tizenöt éves háború (1591/1592–1606) időszakában már nem csupán a végváriak költségeit kellett előteremteni, hanem az esetenként igen jelentős létszámú, több tízezres mezei seregek zsold- és egyéb költségeit is biztosítani kellett. A helyzetet pénzügyi szempontból helyesen értékelő udvar nem véletlenül törekedett a pénzügyi-gazgatási rendszert új alapokra helyezni. I. Ferdinánd magyar király (1526–1564), majd 1556-tól német-római császár már uralkodása kezdetén olyan döntő fontosságú reformokat hajtatott végre, mint az Udvari Kamara felállítása (1527), az uralma alá tartozó országok, tartományok helyi kamaráinak (*Länderkammer*) létrehozása: Alsó-ausztriai Kamara (1522), Cseh Kamara (1527), Magyar Kamara (1528), majd legvégül a Sziléziai Kamara (1556). Fia és utódja, aki a magyar trónra I., a német-rómaira II. Miksa néven lépett (1564–1576), főként a német-római birodalmi gyűlések töröksegély-rendszerét reformálta meg, de nevéhez fűződik a Szepesi Kamara (1567) létrehozása is.² A sokrétű, összetett államalakulatként működő Habsburg Monarchia számára

* Jelen tanulmány az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíj keretében készült.

1 Ld. főként *Mályusz Elemér*: Zsigmond király uralma Magyarországon 1387–1437. Gondolat, Bp., 1984. 102–132.; *Kubinyi András*: Nándorfehérvártól Mohácsig. A Mátyás- és Jagelló-kor hadtörténete. Argumentum, Bp., 2007. (A Hadtörténelmi Intézet és Múzeum Könyvtára); *Szakály Ferenc*: A török–magyar küzdelem szakaszai a mohácsi csata előtt (1365–1526). In: Mohács. Tanulmányok a mohácsi csata 450. évfordulója alkalmából Szerk. Rúzsás Lajos–Szakály Ferenc. Akadémiai, Bp., 1986. A korszak törökellenes küzdelmeire újabban ld. *Pálosfalvi Tamás*: Nikápolytól Mohácsig, 1396–1526. Zrínyi, Bp., 2005.

2 I. Ferdinánd és II. Miksa alapvető birodalmi reformjaira összefoglalóan, a korábbi szakirodalom eredményeit is felsorakoztatva: ld. *Peter Rauscher*: Zwischen Ständen und Glaubigern. Die kaiserlichen Finanzen unter Ferdinand I. und Maximilian II. (1556–1576). Oldenbourg, Wien–München, 2004. (Veröffentlichungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 41.), különösen 122–187. A birodalmi töröksegélyre: *Winfried Schulze*: Reich und Türkengefahr im späten 16. Jahrhundert. Studien zu den politischen und gesellschaftlichen Auswirkungen einer äußeren Bedrohung.

a Magyar Királyság azonban nem csupán egy állandó hadiköltség-kifizető helyet, pénzügyi teherként jelentett, hanem a csonka ország az egyik legjelentősebb bevételét is produkálta a korabeli birodalmi „államháztartásnak”. Az alábbiakban a Magyar Királyság pénzügyi strukturáját és jövedelmeit mutatjuk be, azt vizsgálva, hogy ezek a jövedelmek hogyan és milyen összeggel járultak hozzá a Magyar Királyság területének megvédéséhez. Külön kérdéskört képez a századforduló nyílt konfrontációs időszakának finanszírozása, majd az azt követő – a török elleni védekezés szempontjából nem meghatározó, ám birodalmi és magyar szempontból eseménydús –, a harmincéves háború és a magyar rendi mozgalmak, Bethlen Gábor-féle beavatkozások által fémjelzett periódus Habsburg-oldali hadsereg-finanszírozásáról ejtünk szót. Vizsgálódásunk másik sarokpontja a török elleni küzdelem összbirodalmi költségei és az annak előteremtésére irányuló törekvések áttekintése. Célunk az, hogy a korszak meghatározó kérdésköre, a „*pecunia est nervus rerum/bellum*” korabeli elve alapján egyfajta áttekintést nyújtsunk a Magyar Királyság és a Habsburg Birodalom „állami” bevételeiről és a korabeli hadi költségek egészéről.³

- Beck, München, 1978.; *Maximilian Lanzinner*: Friedenssicherung und politische Einheit des Reiches unter Kaiser Maximilian II. (1564–1576). Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1993. (Schriftenreihe der Historischen Kommission bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaften 45.); *Peter Rauscher*: Kaiser und Reich. Die Reichstürkenhilfen von Ferdinand I. bis zum Beginn des „Langen Türkenkrieges“ (1548–1593). In: *Finanzen und Herrschaft. Materielle Grundlagen fürstlicher Politik in den habsburgischen Ländern und im Heiligen Römischen Reich im 16. Jahrhundert*. Hrsg. Friedrich Edelmayr–Maximilian Lanzinner–Peter Rauscher. Oldenbourg, Wien–München, 2003. (Veröffentlichungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 38.) 45–83. A Habsburg Birodalom 16–17. századi pénzügyeire összefoglalóan: *Thomas Winkelbauer*: Ständefreiheit und Fürstenmacht. Länder und Untertanen des Hauses Habsburg im konfessionellen Zeitalter. (Österreichische Geschichte 1522–1699.) I–II. Ueberreuter, Wien, 2004., különösen I. 409–529.
- 3 A 16. századi magyar pénzügyigazgatás-történetre ld. *Acsády Ignác*: Magyarország pénzügyei I. Ferdinánd uralkodása alatt, 1526–1564. Athenaeum, Bp., 1888.; *Uő*: A pozsonyi és szepesi kamarák (1565–1604). MTA, Bp., 1894.; *Ember Győző*: Az újkori magyar közigazgatás története Moháctól a török kiűzéséig. Magyar Nemzeti Múzeum–„Budapest” Irodalmi, Művészeti és Tudományos Intézet, [Bp.] 1946. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai III.: Hatóság- és hivataltörténet 1.); *Uő*: A magyar királyi kamara pénzbeli bevételei és számadásai 1555–1562. Századok 116. (1982) 507–538.; *Kenyeres István*: Die Finanzen des Königreichs Ungarn in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts. In: *Finanzen und Herrschaft i. m. (2. jz.)* 84–122.; *Uő*: A királyi Magyarország bevételei és kiadásai a 16. században. Levéltári Közlemények 74. (2003) 59–103.; *Uő*: Die Einkünfte und Reformen der Finanzverwaltung Ferdinands I. in Ungarn. In: *Kaiser Ferdinand I. Ein mitteleuropäischer Herrscher*. Hrsg. Martina Fuchs–Teréz Oborni–Gábor Ujváry. Aschendorff, Münster, 2005. (Geschichte in der Epoche Karls V. 5.) 111–146.; *Uő*: I. Ferdinánd magyarországi pénzügyigazgatási reformjai és bevételei. Történelmi Szemle 45. (2003) 61–92.; *Rauscher, P.*: Zwischen Ständen i. m. (2. jz.) 59–76. A végvárrendszer finanszírozására ld. *Pálffy Géza*: Der Preis für die Verteidigung der Habsburgermonarchie: Die Kosten der Türkenabwehr in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts. In: *Finanzen und Herrschaft i. m. (2. jz.)* 20–44.; *Uő*: A törökellenes határvédelmi rendszer fenntartásának költségei a 16. század második felében. In: *Végvár és ellátás*. Szerk. Petercsák Tivadar–Berecz Máttyás. Dobó István Vármúzeum, Eger, 2001. (Studia Agriensia 22.) 183–219.; *Kenyeres István*: A Habsburg monarchia katonai kiadásai az Udvari Pénztár és a hadi fizetőmesterek számadásai alapján, 1543–1623. Adalékok a török elleni küzdelem finanszírozásának történetéhez. Levéltári Közlemények 78. (2007) 85–137.; *Uő*: Die Kriegsausgaben der Habsburgermonarchie von der Mitte des 16. Jahrhunderts bis

I. Ferdinánd és II. Miksa pénzügy-igazgatási reformjai

I. Ferdinánd talán legjelentősebb közigazgatási reformjait a pénzügyek területén tudta keresztülvinni.⁴ A legfontosabb előrelépés kétségkívül a Magyar Kamara 1528-ban történő felállítása volt.⁵ A kamarának adott hivatali instrukciók pontjai közül érdemes kiemelni a Jagelló-korban elzálogosított jövedelmek, illetve az uralkodó által felvett hitelek felülvizsgálatát.⁶ A Kamara Budán kezdte meg működését, majd miután a főváros 1529 nyarán Szulejmán révén I. Szapolyai János magyar király (1526–1540) kezére került, Pozsonyban folytatta működését, ezért a későbbiekben gyakran a székhelyéről Pozsonyi Kamarának (*Camera Posoniensis*, *Preßburger Kammer*) is nevezték.⁷ A Magyar Kamara részére 1528-ban kibocsátott alaputasítás, majd az első jelentősebb átszervezést követő 1548. évi hivatali utasítás⁸ olyan rendelkezéseket tartalmazott, amelyek megalapozták a késő középkori alapokról történő áttérést egy modernebb, a kor követelményeinek jobban megfelelő és hatékonyabb igazgatási rendszerre. A modern kora újkori államokra jellemző intézkedések közül érdemes kiemelni a kamara elnökének és tanácsosainak kötelezettségeit, a pénztári és a számvevői (könyvvizsgálói) hivatalok létrehozását, a minden kamarai igazgatási szinten kötelezővé tett írásbeli számadásvezetést és a szinte minden lényeges helyi hivatal esetében (is) kinevezett ellenőröket (*contrascriba*, *Gegenschreiber*), valamint az általuk készített ellenőri számadások rendszerét. Az utasítások szabályozták a kifizetések és nyugtaadások rendjét is. Ezek az intézkedések merőben szokatlanok voltak a késő középkori magyar pénzügyigazgatás gyakorlatában. Témánk szempontjából fontos kiemelni, hogy a végvárok fenntartásának nehéz terhet is a ka-

zum ersten Drittel des 17. Jahrhunderts. In: *Kriegführung und Staatsfinanzen. Die Habsburgermonarchie und das Heilige Römische Reich vom Dreißigjährigen Krieg bis zum Ende des habsburgischen Kaisertums 1740*. Hrsg. Peter Rauscher. Aschendorff, Münster, 2010. (Geschichte in der Epoche Karls V. 10.) 41–80. Újabbán ld. még *Uő*: Die Kosten der Türkenabwehr und des Langen Türkenkrieges (1593–1606) im Kontext der ungarischen Finanzen des 16. und 17. Jahrhunderts. In: *Das „Blut des Staatskörpers“*. Hrsg. Peter Rauscher–Andrea Serles–Thomas Winkelbauer. München, 2012. (Historische Zeitschrift, Beiheft 56.) 19–41.

4 Újabbán összefoglalóan ld. *Kenyeres I.*: I. Ferdinánd i. m. (3. jz.); *Uő*: Einkünfte i. m. (3. jz.)

5 *Acsády I.*: Magyarország pénzügyei i. m. (3. jz.); *Ember Gy.*: Az újkori magyar közigazgatás i. m. (3. jz.) 119–147.; *Kenyeres I.*: I. Ferdinánd i. m. (3. jz.) 65–71.; *Uő*: Einkünfte i. m. (3. jz.) 116–122.

6 Ez persze nem jelentette azt, hogy I. Ferdinánd a maga részéről nem ismerte volna el uralkodói elődje, II. Lajos tartozásait. Ld. *Kenyeres I.*: I. Ferdinánd i. m. (3. jz.) 64.: 7. jegyzet.

7 A korábbi szakirodalom újraalapításként kezelte a kamara pozsonyi újrakezdését. Gecsényi Lajos ugyanakkor meggyőzően bizonyította, hogy a kamara Budára kinevezett tanácsosai közül többen is folyamatosan végezték kamarai munkájukat. *Gecsényi Lajos*: A döntést előkészítő hivatalnoki elit összetételéről. A Magyar Kamara vezetői és tanácsosai a 16. században. In: *Magyar évszázadok. Tanulmányok Kosáry Domokos 90. születésnapjára*. Szerk. Ormos Mária. Osiris, Bp., 2003. 100–113. A már Pozsonyban működő kamarának kiadott új instrukció szövege alapján sem újraalapítás történt. Ld. *Kenyeres I.*: I. Ferdinánd i. m. (3. jz.) 68–69. A kamara pozsonyi jelenléte megerősítette Pozsony kora újkori „fővárosi” szerepét, erre ld. *Pálffy Géza*: A Magyar Királyság új fővárosa: Pozsony a XVI. században. *Fons (Forráskutatás és Történeti Segéd tudományok)* 20. (2013) 3–76., itt: 26–32.

8 Az instrukciókat közli: *Kérészy Zoltán*: Adalékok a magyar kamarai pénzügyigazgatás történetéhez. Benkő, Bp., 1916. 161–169., 172–183.

mara viselte. Hozzá kell tennünk, hogy a kamara „beüzemelése”, majd konszolidációja igen hosszadalmas folyamatnak bizonyult, úgy véljük, a hivataloszerű működés csak az 1550-es évekre kristályosodott ki. A Magyar Kamara 1561-ben, 1569-ben és 1672-ben kapott újabb hivatali instrukciókat, amelyek az 1548. évi utasításhoz képest csak kisebb mértékű változtatásokat hoztak.⁹ A ferdinándi pénzügypolitika egyik fontos sikere az elzálogosított regálék, elsősorban a harmincadok fokozatos visszaszerzése volt. Ezen a területen az első esemény 1538-ban a – Velence felé vezető kereskedelmi út hasznát lefőlöző – szlavóniai harmincadok kincstári kezelésbe vétele volt, ezt követte 1549-ben a trencsényi és a nagyszombati főharmincadok átvétele.¹⁰ Ferdinánd magyarországi pénzügyi helyzetét jelentős mértékben befolyásolta az a tényező, hogy az úgynevezett királynéi birtokok – köztük az alsó-magyarországi bányavárosok, a körmöcbányai, a besztercebányai és a selmecbányai kamarák, továbbá jelentős kiterjedésű uradalmak (Zólyom, Magyaróvár stb.) – II. Lajos magyar király 1522. évi jegyajándékként Ferdinánd testvére, Habsburg Mária kezén voltak, aki megözvegyülése, majd Németalföldre való áttelepülése után sem volt hajlandó azokról lemondani. Érdemes megemlítenünk, hogy a királynéi javak révén Mária királyné Mohács előtt a legjelentősebb magyarországi birtokosok közé tartozott és ez a helyzet Mohács után – annak ellenére, hogy kelet-magyarországi birtokai Szapolyai kezére kerültek – sem változott meg lényegesen, amiben közrejátszott az is, hogy a királyné megszerezte a pozsonyi és a soproni harmincadok jövedelmeit. Ferdinánd már magyarországi uralkodása kezdetétől meg kívánta szerezni testvérétől a királynéi birtokokat, azonban az átadásra csak hosszas tárgyalássorozat után, 1548-ban került sor. Ettől az évtől kezdve már az uralkodói bevételeket gyarapíthatta a tekintélyes királynéi jövedelem.¹¹

A ferdinándi reformok másik fontos eleme a hadiadó (*dica, contributio*) felletti ellenőrzési jog visszaszerzése volt. Az 1540-es évek elejéig ugyanis a 15. század végén kialakult gyakorlat alapján a banderiális urak birtokaikon maguknak szedhették be a hadiadót, esetenként annak mindegyik válfaját is, a hadakozó pénzt (*pecunia exercitualis*) és a királyi hadiadót (*dica*).¹² A Habsburg uralkodónak

9 Theodor Mayer: Das Verhältnis der Hofkammer zur ungarischen Kammer bis zur Regierung Maria Theresias. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung (= MIOG), Ergbd. 9. (1915) 57–59. Mayer publikálja az 1561. évi instrukció szövegét és lábjegyzetben közli az 1548., 1561. és 1672. évi instrukciók eltéréseit.

10 Összefoglalóan: Kenyeres I.: I. Ferdinánd i. m. (3. jz.) 73–75., 82–83.; Uő: Einkünfte i. m. (3. jz.) 125–127., 135–136.

11 Gernot Heiß: Die ungarischen, böhmischen und österreichischen Besitzungen der Königin Maria (1505–1558) und ihre Verwaltung. I–II. Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs (= MÖStA) 27. (1974) 61–100., 29. (1976) 52–121.; Kenyeres, István: Verwaltung und Erträge von Königin Marias ungarischen Besitzungen in den Jahren 1522 bis 1548. In: Maria von Ungarn (1505–1558). Eine Renaissancefürstin. Hrsg. Martina Fuchs–Orsolya Réthelyi. Aschendorff, Münster, 2007. (Geschichte in der Epoche Karls V. 8.) 179–207.; Uő: A királyi és királynéi „magánbirtokok” a 16. században. Századok 138. (2004) 1103–1148., itt: 1117–1121.

12 Kenyeres István: Uradalmak és végvárok. A kamarai birtokok és a törökellenes határvédelem a 16. századi Magyar Királyságban. Új Mandátum, Bp., 2008. (Habsburg Történelmi Monográfiák 2.) 384–393.; Uő: Váruradalmi gazdálkodás a késő középkorban. In: Gazdaság és gazdálkodás a

azonban fokozatosan sikerült elérnie, hogy a hadiadó kivetése, majd beszedése is a Magyar Kamara hatáskörébe kerüljön. A megváltozott helyzetet jelzi az is, hogy I. Ferdinánd 38 évi uralma alatt 22 alkalommal szavaztak meg a rendek hadiadót, 1546-tól többnyire kétszeres hadiadót is (portánként 2 forintot), majd 1552-től több évre előre is szavaztak meg dikát.¹³

A királyi kincstár megerősödését szolgálta a királyi/kamarai birtokrendszer nagyarányú növelése is. A ferdinándi adminisztráció az 1540-es évek végétől kezdte meg a korábban elzalogosított uradalmak visszaváltását, birtokcserével több fontos váuradalom került kincstári kezelésbe, illetve ha kellett, harccal foglaltak el több fontos váuradalmat (például az 1549. évi felvidéki hadjáratok során). A királyi/kincstári birtokgyarapodást jelzi, hogy Ferdinánd uralkodásának végére a királyi birtokállomány arányait tekintve meghaladta a Hunyadi Mátyás (1458–1490) idejére feltételezettet.¹⁴ A kamarai birtokrendszer kiépítésével párhuzamosan megtörtént a birtokigazgatási rendszer modernizációja: a váuradalmak gazdasági adminisztrációja élére hivatali instrukciókkal ellátott, szakképzett, azaz ími–olvasni–számolni tudó, latin, német és a helyi (magyar, szláv) nyelvismerettel is rendelkező udvarbírókat (*provisor*) neveztek ki, akik ellenőrzésére uradalmi ellenőröket állítottak. A kamarai uradalmak bevételei – a mindennapos korrupció ellenére – ugrásszerűen növekedtek és meghatározóaknak bizonyultak a végvárok élelmiszerral történő ellátásában.¹⁵

A pénzügy-igazgatási rendszer modernizációjának utolsó hazai fázisa már Ferdinánd utódjához, II. Miksához fűződik. Az ő uralkodása alatt alapították meg az ország északkeleti részeinek jövedelmeit kezelő, kassai székhelyű Szepesi Kamarát. Ez a terület, azaz Felső-Magyarország a Pozsony-központú országos adminisztrációtól igen messze feküdt. A mindennapi ügyintézés érdekében ezért már az 1530-as évek végétől külön jövedelemigazgató működött ezen a területen a neves humanista, Werner György személyében.¹⁶ Ebből a személyi rendszerből az 1560-as évek elejére már hivatal kezdett formálódni, majd főként Lazarus Schwendi felső-magyarországi főkapitány nyomására 1567-ben uralkodói instrukcióval létrejött a Szepesi Kamara. Az önálló kamara létrehozását az is indokolta, hogy a kamarai birtokok többsége ezen a vidéken terült el, és ezek jövedelmeire alapozták a felső-magyarországi és a szatmári főkapitányság katonasága ellátásának jelentős részét. Ez a kamarai birtokrendszer – elsősorban a katonai szempontok miatt – helyi központú, hatékony igaz-

középkori Magyarországon: gazdaságtörténet, anyagi kultúra, régészet. Szerk. Kubinyi András–Laszlovszky József–Szabó Péter. Martin Opitz, Bp., 2008. 377–399., itt: 386–397.

13 *Kenyeres I.*: Einkünfte i. m. (3. jz.) 123., 136.; *Uő*: I. Ferdinánd i. m. (3. jz.) 83.

14 *Kenyeres I.*: Einkünfte i. m. (3. jz.) 135.; *Uő*: I. Ferdinánd i. m. (3. jz.) 82–83.; *Uő*: Uradalmak i. m. (12. jz.) 89–94.

15 *Kenyeres I.*: Uradalmak i. m. (12. jz.) 360–383.; *Uő*: Grundherrschaften und Grenzfestungen. Die Kammerherrschaften und die Türkenabwehr im Königreich Ungarn des 16. Jahrhunderts. In: Geteilt – Vereinigt. Beiträge zur Geschichte des Königreichs Ungarn in der Frühneuzeit (16.–18. Jahrhundert). Hrsg. Krisztián Csaplár–Degovics–István Fazekas. OEZ-Berlin, Berlin, 2011. (Ungarische Geschichte 1.) 98–129., itt: 114–122.

16 Újabbán ld. *Póka Ágnes*: Egy humanista a kormányzatban. Vázlat Werner György (1490?–1556) gazdaság szervező tevékenységének feltárásához. Fons (Forráskutatás és Történeti Segédtdományok) 18. (2011) 323–341.

gatást kívánt meg. Ezt jelzi az is, hogy az új kamarának kiadott hivatali instrukciók (1567, 1571) a kamara központi feladatául a katonaság ellátását jelölték meg.¹⁷

Fontos megjegyeznünk, hogy a 16. század utolsó harmadára kialakult hazai pénzügy-igazgatási rendszernek volt egy idegen „szereplője” is. I. Ferdinánd ugyan is előbb a szlavóniai főharmincadot, a komáromi uradalmat, majd 1549-ben a Habsburg Máriától megszerzett királynéi javakat: a magyaróvári és a pozsonyi főharmincadokat, a körmöcbányai pénzverő- és bányakamarát (a selmecbányai alkamarával és a besztercebányai rézbányavállalattal együtt), valamint Magyaróvár és Zólyom uradalmait a bécsi székhelyű Alsó-ausztriai Kamara alá rendelte. Ezzel a döntéssel a felsorolt birtokokat és jövedelmeket a Habsburg uralkodó kivonta a magyarországi kamarák illetékességéből. Ezen a helyzeten a 17. század első harmadában történt változás: az 1622. évi XXIV. tc. alapján a Magyar Kamara visszakapta a szlavóniai és a pozsonyi főharmincadot. Ezt a törvényt az 1625. évi XXXIII tc. is megerősítette.¹⁸

A Magyar Királyság jövedelmei a 16. század második felétől a 17. század első harmadáig

A Magyar Királyság „állami” jövedelmeinek meghatározása cseppet sem tűnik egyszerű feladatnak. A rendelkezésre álló számadáskönyvek, kimutatások alapján ugyanakkor hozzávetőlegesen rekonstruálható, hogy mekkora jövedelemmel számolhatott az uralkodó. A 16. századi viszonyok kapcsán meg kell jegyeznünk, hogy csupán a Magyar Kamara számadásai állnak rendelkezésünkre, igaz, nem csekély mennyiségben: 1542-től 1638-ig 28 évből 31 számadáskönyv ismert többé-kevésbé teljes egészében.¹⁹ A Szepesi Kamara tekintetében kimutatások maradtak fenn, míg az Alsó-ausztriai Kamarára vonatkozóan még ilyenek sem állnak a kutatás rendelkezésére. A források alapján az alábbi képet rajzolhatjuk meg a 16. század második felének „állami” jövedelmeiről: A Magyar Kamara az 1540-es évek első felében mindössze 7–8 ezer rajnai Ft-nyi (rFt)²⁰ bevételt tudott elszámolni, a ferdinándi re-

17 *Acsády I.*: A pozsonyi és szepesi kamarák i. m. (3. jz.) 21–37.; *Szűcs Jenő*: A Szepesi Kamarai Levéltár. Akadémiai, Bp., 1990. 21–31.; *Kenyeres I.*: Finanzen i. m. (3. jz.) 95–97.; *Uő*: A Habsburg Monarchia i. m. (3. jz.) 74–76.

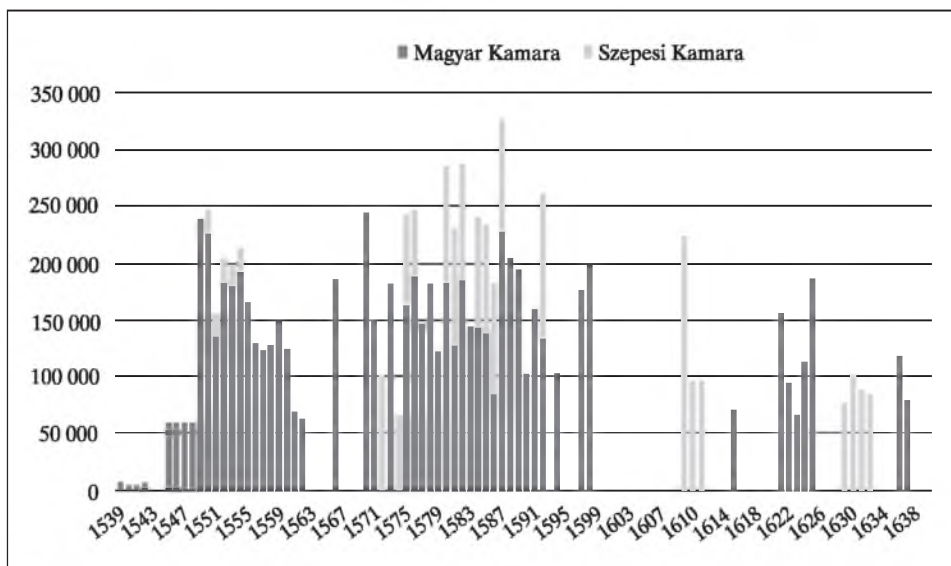
18 *Kenyeres I.*: I. Ferdinánd i. m. (3. jz.) 84.; *Uő*: Einkünfte i. m. (3. jz.) 137–138.; *Uő*: Uradalmak i. m. (12. jz.) 76–77. A legújabb kutatási eredmények azt támasztják alá, hogy az Alsó-ausztriai Kamara által felügyelt harmincadok nem azért kerültek át a Magyar Kamarához, mert azok jövedelmei a 17. század elején már nem voltak jelentősek, hanem az 1622. évi soproni országgyűlésen a magyar rendek által elért „kiegyezés” részeként. A soproni országgyűlés új típusú értékelésére ld. *Pálffy Géza*: Egy elfelejtett kiegyezés a 17. századi magyar történelemben: az 1622. évi koronázódiéta Sopronban. In: *Egy elfelejtett kiegyezés a 17. századi Magyarországon. Az 1622. évi koronázó országgyűlés Sopronban*. Szerk. Dominkovits Péter. Magyar Nemzeti Levéltár Győr-Moson-Sopron Megyei Soproni Levéltára, Sopron. (Soproni Levéltár Évkönyve 1.) (Megjelenés alatt.)

19 A Magyar Kamara fennmaradt számadásainak alapadatait ld. a függelékben.

20 Tanulmányunkban rendhagyó módon rajnai (régiesen: rénes) forintban adjuk meg a pénzürtékeket. A magyar kamarai szervek ugyanis hivatalosan a magyar (számítási) forintot használták, míg a bécsi

formoknak köszönhetően ezek a jövedelmek az 1550–1560-as évekre 180–220 ezer rFt-ra emelkedtek. A Szepesi Kamara bevételeit az 1560–1580-as évekre 100–125 ezer rFt-ra tehetjük. Meg kell jegyeznünk, hogy ebben az időszakban a kamarai bevételek gyakori ingadozása figyelhető meg, különösen azokban az években jelentős a bevételek visszaesése, amelyekben a rendek nem szavaztak meg hadiadót. A 17. századból egyelőre kevesebb adattal rendelkezünk, kamarai számadások is kisebb számban maradtak ránk, és ezek egy része is meglehetősen hiányos, igaz, ebből az időszakból már ismerünk szepesi kamarai számadásokat is.²¹ A rendelkezésre álló adatok alapján egyértelműen csökkenő bevételi trend mutatható ki az 1640-es évekig. A Magyar Kamara számadáskönyveiben az alábbi összegekkel találkozhatunk: 1616-ban mindössze 71 ezer rFt, 1622-ben 155 ezer rFt, míg 1637-ben 118 ezer rFt, 1638-ban kb. 80 ezer rFt. A Szepesi Kamara bevételei pedig az alábbiak szerint alakultak: 1610-ben 224 ezer (!) rFt, 1611-ben 96 ezer rFt, 1612-ben 98 ezer rFt, 1630-ban 78 ezer rFt, 1631-ben 100 ezer rFt, 1632-ben 89 ezer rFt, 1633-ban 85 ezer rFt. A szerény adatok alapján tehát a 17. század első harmadában 100–150 ezer rFt-ra tehetjük a Magyar, míg 80–100 ezer rFt-ra a Szepesi Kamara jövedelmeit.

1. diagram. A Magyar és a Szepesi Kamara bevételei, 1540–1640 (rFt)²²

központi udvari és kamarai szervek, az Alsó-ausztriai Kamara, a Haditanács és a német-római birodalmi rendek a szintén számítási pénzzé alakult rajnai forintot. A nemzetközi összehasonlíthatóság érdekében ezért a magyarországi kamarák bevételeit rajnai forintban tüntettem fel. Az átváltási értékek az alábbiak szerint alakulnak: 1 magyar Ft = 100 magyar dénár (den), 1 rFt (Rheinischer Gulden) = 60 krajcár (kr) = 80 magyar den, így 1 magyar Ft = 75 kr = 1,25 rFt és 1 rFt = 0,8 magyar Ft.

21 A források lelőhelyeit ld. a függelékben.

22 A diagram adatait lásd a függelékben.

Amint már fentebb említettük, az Alsó-ausztriai Kamara jelentős magyarországi jövedelmeket kezel, de sem bevételeiről, sem kiadásairól nem rendelkezünk információkkal. Kutatásaim során azonban sikerült feltárni olyan, a Magyar Királyság valamennyi jövedelmét feltüntető kimutatásokat, amelyek nem csupán a Magyar és a Szepesi Kamara jövedelmeit, hanem az Alsó-ausztriai Kamara magyarországi bevételeit is tartalmazzák. A feltárt kimutatások az 1574–1576 és az 1584–1586 közötti időszakra vonatkoznak.²³ Tegyük hozzá, hogy ezekben a kimutatásokban olyan jövedelmeket is feltüntettek, amelyek a kamarai számadásokban – könyveléstechnikai okokból – nem lelhetőek fel, példának okáért említhetjük, hogy az összeállítás készítői – helyesen – a jelentős magyarországi kamarai birtokrendszer jövedelmeit is figyelembe vették az ország jövedelmeinek meghatározása során.²⁴ A kimutatások alapján meg tudjuk határozni azt is, hogy a három, a Magyar Királyság állami/kincstári jövedelmei beszédésében illetékes kamara között az alábbiak szerint oszlottak meg az ország jövedelmei:

1. táblázat

A Magyar Királyság jövedelmei kamarák szerint éves átlagban, 1574–1576 és 1584–1587²⁵

	1574–1576		1584–1586	
	rajnai Ft	százalék	rajnai Ft	százalék
Magyar Kamara	239 210	29,8	234 971	34
Szepesi Kamara	242 640	30,2	230 313	34
Alsó-ausztriai Kamara	321 226	40,0	221 807	32
Összesen	803 076	100,0	687 091	100

A fenti adatok alapján megállapítható, hogy az ország összjövedelmét az 1570-es évek közepén körülbelül 800 ezer rFt-ra tehetjük, míg az 1584–1586 közötti időszakban a jelenlegi adatok alapján durván 700 ezer rFt-ra becsülhetjük a jövedelmeket. Az első időmetszetben az Alsó-ausztriai Kamara a bevételek 40%-át kezelte, a két magyarországi kamara pedig 30-30%-án osztozkodott. Tíz évvel később az arányok már kiegyenlítődték, de hozzá kell tennünk, hogy ekkor a beszercebányai részvállalat bevételeit nem tüntették fel, így az Alsó-ausztriai Kamara bevételeiből hiányozhatnak tételek – ez lehet az összbevételek csökkenésének egyik oka is.²⁶ Mivel az 1574–1576. évi kimutatások tűnnek a legteljesebbnek,

23 A kimutatások lelőhelye: Österreichisches Staatsarchiv (= ÖStA), Allgemeines Verwaltungsarchiv, Finanz- und Hofkammerarchiv, Hofkammerarchiv (= HKA), Vermischte Ungarische Gegenstände (= VUG), rote Nummer (= r. Nr.) 32/B fol. 1017r–1054v, 1067r–1096v; ÖStA HKA Hoffinanz Ungarn (= HFU) r. Nr. 52. Konv. Dez. 1587. fol. 151r–162v, 194r–228v; uo. r. Nr. 53. Konv. Jan. 1588. fol. 26r–30v. A források feldolgozását ld.: *Kenyeres I.*: A királyi Magyarország i. m. (3. jz.) 92–100.; *Uő*: Finanzen i. m. (3. jz.) 111–118.

24 *Kenyeres I.*: Uradalmak i. m. (12. jz.) 364–376.; *Uő*: Grundherrschaften i. m. (15. jz.) 118–122.

25 A forrásokhoz ld. a 23. jegyzetet.

26 Valószínűleg azért nem számoltak a beszercebányai részvállalat jövedelmével, mert ekkoriban veszteségesnek bizonyult. A problémára ld. *Kenyeres István*: A bányakamarák szerepe a Magyar

ezért az alábbiakban erre a forrásra támaszkodva mutatjuk be a Magyar Királyság jövedelemszerkezetét.

A legjelentősebb bevételi forrást a harmincadok képezték: a jövedelmek 35%-át szolgáltatták. Ezt követte az Alsó-ausztriai Kamara által igazgatott alsó-magyarországi bánya- és pénzverőkamara haszna. Ezeken kívül a kamarai számadásokból lényegében hiányzó kamarai uradalmak által főként naturáliákban szolgáltatott jövedelmek voltak igazán jelentősek.

2. táblázat

A Magyar Királyság bevételeinek főbb típusai és megoszlásuk éves átlagban, 1574–1576²⁷

Bevételtípusok	Rajnai Ft	Százalék
Harmincadok	284 133	35,4
Bánya- és pénzverőkamarák	199 142	24,8
Kamarai uradalmak	164 277	20,5
Hadi adó	74 855	9,3
Elzálogosított birtokok	39 602	4,9
Szabad királyi városok cenzusa és taxái	22 296	2,8
Hitelek	13 923	1,7
Egyéb	4 848	0,6
Összesen	803 076	100,0

Összességében annyit állapíthatunk meg, hogy a Magyar Királyság „nettó” bevételeit az 1570–1580-as évekre körülbelül 800 000 rFt-ra tehetjük. Ez az összeg a Habsburgok más országaihoz, tartományaihoz mérten sem számított csekélynek. Jelenlegi ismereteink szerint ugyanis a Habsburg Monarchia éves jövedelme a 16. század második felében összességében 2–2,5 millió rFt közé tehető.²⁸ Ebből az is következik, hogy a 16. század utolsó harmadában a magyarországi bevételek a monarchia jövedelmeinek legalább a negyedét, jobb esetben a harmadát tették ki!

A 17. század első harmadának magyarországi jövedelmeit tekintve egyelőre csak becslésekre támaszkodhatunk. Az 1600 és 1640 közötti időszakból fennmaradt, fentebb ismertetett kamarai számadások adatait átlagolva 220 ezer rFt éves bevételt lehet megállapítani, azokban az időszakokban, amikor mindkét kamara Habsburg-kézen volt. Ehhez hozzá kell még számolnunk az Alsó-ausztriai Kamara által kezelt minimum 150–160 ezer, adott esetben akár 350 ezer rFt-ra tehető bá-

Királyság jövedelmeiben a 15–16. században. In: Tiszteletkőr. Történeti tanulmányok Draskóczy István egyetemi tanár 60. születésnapjára. Szerk. Mikó Gábor–Péterfi Bence–Vadas András. ELTE Eötvös Kiadó, Bp., 2012. 177–188., itt: 186.

27 *Kenyeres I.*: A Habsburg Monarchia i. m. (3. jz.) 96.; *Uő*: Finanzen i. m. (3. jz.) 114. (Tabelle 16.) A forrásokat ld. a 20. jegyzetben.

28 A korábbi becsléseket is ismertetve összefoglalóan ld.: *Kenyeres I.*: A Habsburg Monarchia i. m. (3. jz.) 86–87.; *Uő*: Kriegsausgaben i. m. (3. jz.) 41–43.

nyakamarai jövedelmeket,²⁹ valamint a Magyar Kamarának átengedett pozsonyi, magyaróvári és szlavóniai főharmincadok, továbbá a pozsonyi sóhivatal bevételeit, amely hivatalok bevételeit összességében legalább 150 ezer rFt-ra becsülhetjük a korszakban. Összességében tehát 530–550 ezer rFt-ra tehetjük az ország jövedelmeit, amely összeg jobb esetben felmehetett 600–800 ezer rFt-ra is, ami azt feltételezi, hogy a Magyar Királyság jövedelmei semmiképpen sem emelkedtek a 17. század első harmadában.

Hozzá kell tennünk azonban, hogy a 16. század utolsó harmadában összbirodalmi szinten jelentős magyarországi bevételek nem voltak elegendők a monarchia legnagyobb kiadásainak, a horvát- és magyarországi végvárrendszer költségeinek a finanszírozására. A 17. század megváltozott körülményei között azonban még mindig jelentős lehetett ez a hozzájárulás.

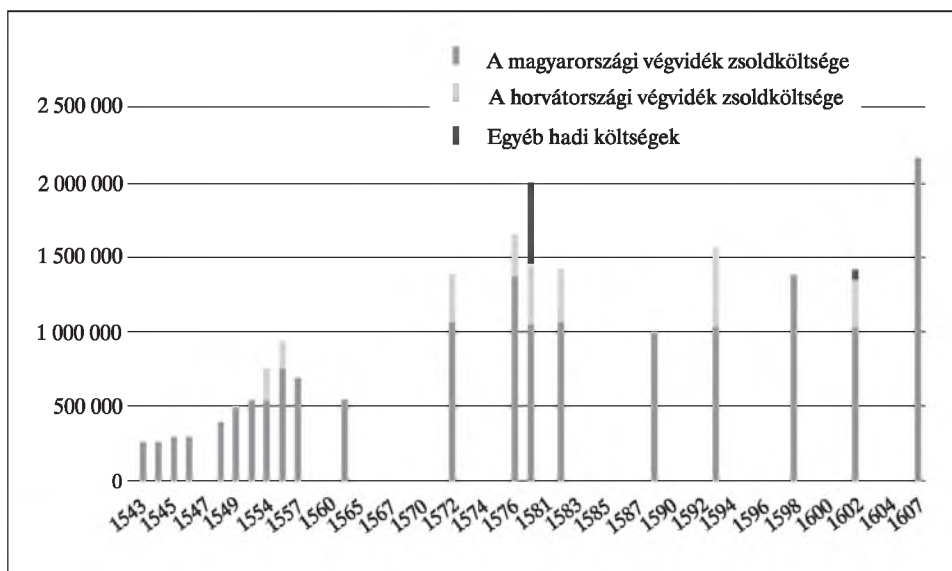
A török elleni védelem költségei

A magyar és a horvát végek finanszírozási igénye az 1540-es években már több mint félmillió rFt-ot emésztett fel. Az 1550-es évek végére ez az összeg már 1 millió rFt fölé kúszott, míg a tizenöt éves háború (1592/1593–1606) idejére már a másfél millió rFt-ot is elérte. Ez az összeg a végvárakban szolgáló katonaság és kíséret személyzet zsoldját foglalta magában, ehhez jöttek még a várépítési-karbantartási, tüzérségi-hadfelszerelési kiadások legalább évi 0,5 millió rFt-ra becsült költségei.³⁰

A végvárak fenntartására szükséges összegek megállapítását a kutatás az úgynevezett végvárjegyzékekre (*Kriegstaot*) alapozta. Lényeges megemlítenünk, hogy ezekben csak egy elvi, kívánatos létszámadat szerepelt, ugyanakkor tudható, hogy szinte sehol nem voltak feltöltve a jegyzékekben szereplő keretszámok. E források alapján a végváriak zsoldigényének maximumát tudjuk megállapítani, a tényleges létszámokat és a ténylegesen kifizetett zsold összegét nem. Amint említettük, a Habsburg uralkodók jövedelmei éves szinten a 16. század második felében 2-2,5 millió rFt-ot nem haladták meg, ezzel szembeállítva a kiadásokat – a 16. század végére 1,5-2 millió rFt-ra tehető végvári és 0,5 millió rFt-ot kitevő

29 A 16. századi bányakamarai jövedelmek összesített adatait ld. *Kenyeres I.*: A bányakamarák szerepe i. m. (26. jz.) 187. Ez jelentősen nem változott a 17. század elején, ugyanakkor pl. az 1623. évi udvari hadi fizetómesteri befizetések között a kőrmöc- és selmecebányai kamara 180 ezer rFt-tal, míg a beszercebányai rézvállalat 178 ezer rFt-tal, összesen 358 ezer rFt-tal szerepel (*Kenyeres I.*: A Habsburg Monarchia i. m. [3. jz.] 125.; *Uő*: Kriegsausgaben i. m. [3. jz.] 77.), úgy, hogy természetesen ezen kamarák nem minden tiszta hasznát fizették be a hadi pénztárba. Az ekkor befizető magyarországi hivatalok (az említett bányakamarákon kívül) a pozsonyi, magyaróvári, szlavóniai főharmincad, a pozsonyi pénzverde és sóhivatal együttesen 538 ezer rFt-ot fizetett be! Figyelembe kell venni ugyanakkor, hogy ebben az időben jelentős infláció volt. Ld. alább a 68. jegyzetet.

30 *Pálffy G.*: A törökellenes határvédelmi i. m. (3. jz.) 190–197.; *Uő*: Der Preis i. m. (3. jz.) 25–34.

2. diagram. A magyar- és horvátországi végék hadi költségei, 1543–1607 (rFt)³¹

udvartartási költségeket³² – arra a következtetésre juthatunk, hogy a monarchia éves bevételei alig fedezték a kiadásokat. Lényegében annyi bevétel volt, amiből – ha az uralkodó semmi másra nem költött – a végvidékek zsoldösszegeit és az udvartartást tudták volna finanszírozni. Hozzá kell tennünk azonban, hogy a jövedelmek nem minden évben folytak be optimálisan és voltak a fentiekén kívül más kiadások – presztízspítkezések, más fronton történő hadakozások költségei stb. – is, amiből az következik, hogy az udvarnak minden évben jelentős deficittel kellett szembenéznie, amelynek összege éves szinten elérhette a félmillió rFt-ot is.

Felmerülhet a kérdés a végvárrendszer kiadásai kapcsán: ha valóban nem voltak a létszámok teljes számban feltöltve, illetve tudjuk, hogy a végváriak sokszor igen hektikusan kapták meg – ha egyáltalán megkapták – jussukat, akkor ténylegesen mekkora hadi költségeket fizetett ki a monarchia évről évre? Ahhoz, hogy ezt a kérdést megválaszolhassuk, újabb forrástípusokat kell vizsgálat alá venni: nevezetesen az udvari és a hadi fizetőmesteri számadásokat és kimutatásokat.

31 Az adatokat részletesen ld. Pálffy Géza: A magyarországi és délvidéki végvárrendszer 1576. és 1582. évi jegyzékei. *Hadtörténelmi Közlemények* 108. (1995) 114–185., itt: 121.; *Uő*: A törökellenes határvédelmi i. m. (3. jz.) 190–197.; *Uő*: Der Preis i. m. (3. jz.) 30–34.

32 Rauscher, P.: Zwischen Ständen i. m. (2. jz.) 250–271.; *Uő*: Die Finanzierung des Kaiserhofs von der Mitte des 16. bis zu Beginn des 18. Jahrhunderts. Eine Analyse der Hofzahlamtsbücher. In: Hofwirtschaft. Ein ökonomischer Blick auf Hof und Residenz in Spätmittelalter und Früher Neuzeit. 10. Symposium der Residenzen-Kommission der Akademie der Wissenschaften zu Göttingen, Götting/Schleswig, 23.–26. September 2006. Hrsg. Gerhard Fouquet–Jan Hirschbiegel–Werner Paravicini. Thorbecke, Ostfildern, 2008. (Residenzenforschung 21.) 405–441.

Az udvari fizetőmester tisztségét és hivatalát az udvartartás költségeinek biztosítására hozták létre. Élén az udvari fizetőmester állt (*Hofzahlmeister*), aki formálisan az udvartartáshoz kapcsolódó kiadásokért és az erre a célra átadott, vagy utalt pénzeszközök bevételezéséért volt felelős. Ennek ellenére – mint korábbi kutatásaim során rámutattam – számos esetben és időszakban meghatározó szerepet játszott az udvari fizetőmester a monarchia hadi kiadásainak finanszírozásában. Az udvari fizetőmester számadásai 1543-tól maradtak fenn.³³ A számadáskönyvi adatok elemzése alapján megállapítható, hogy az 1540-es évek közepétől 1556-ig az udvari fizetőmester központi szerepet játszott a hadi kiadások finanszírozásában: évente 200–300 ezer rFt-tól egészen 1 millió rFt-ig terjed a hadi kifizetések összege, amelyek ekkor a hivatal kiadásainak 30–70%-át tették ki. Az udvari fizetőmester által hadi célra kifizetett összegek mintegy felét a magyarországi katonai költségekre fordították: az 1540-es évek közepén évi mintegy 300–350 ezer rFt-ot, az évtized végére évi 400–500 ezer rFt-ot. Mindez azt jelenti, hogy az 1540-es évek közepén az udvari fizetőmester hivatala fedezte a magyarországi zsoldköltségek közel 100%-át, majd az 1540-es évek végén a zsoldköltségek ugrásszerű növekedésekor már mindösszesen „csak” az 50–60%-át. Ugyanakkor az 1550-es évek elejének nagy várháborúi idején az udvari fizetőmester fizette a magyarországi hadi költségek 80–90%-át. Az 1570–1580-as években azonban gyökeres változás állt be: az udvari pénztár hadi kifizetései jelentősen visszaestek, amely jelenség összefüggésben van a hadi fizetőmesteri hivatali rendszer kiépülésével.³⁴

A hadi fizetőmester hivatalát azért hozták létre, hogy az uralkodó hadi kiadásait intézze, a hadi költségekre kiutalt összegeket beszedje vagy a könyveibe bevegye, illetve az elrendelt hadiköltség-kifizetéseket végrehajtsa. A hadi fizetőkésztők léteére már az 1520-as évektől van adatunk, a hivatalszerű működés azonban csak az 1550-es évekre alakult ki. Több hadi fizetőkésztő is tevékenykedett párhuzamosan, ezek közül a legfontosabb a kezdetben magyarországinak, majd udvarinak nevezett hadi fizetőkésztő (*Kriegszahlmeister in Ungarn, Hofkriegszahlmeister*) volt. Jelentős szerepe volt az 1560-as évektől megjelenő felső-magyarországi hadi fizetőkésztők is, főként a tizenöt éves háború időszakában, de ismerünk esetenként, főként az 1540-es évektől szlavóniai/vendvidéki, illetve horvátországi, valamint erdélyi hadi fizetőkésztőket (mint például az 1550-es években és a tizenöt éves háború időszakában), illetve rendi fizetőkésztőket is, akik az egyes tartományok rendjei által megszavazott hadisegélyt maguk vitték el a végvárakba (például alsó-ausztriai,

33 Az udvari fizetőkésztő számadásait ld. ÖStA HKA Hofzahlamtsbücher (= HZAB). A számadáskönyvek forrásértékére ld. *Rauscher, P.*: Finanzen i. m. (2. jz.) 250–252.; *Christian Sapper*: Die Zahlamtsbücher im Hofkammerarchiv 1542–1825. MÖStA 35. (1982) 404–455., itt: 410–413.; *Mark Hengerer*: Die Rechnungsbücher des Hofzahlmeisters (1542–1714) und die Zahlamtsbücher (1542–1825) im Wiener Hofkammerarchiv. In: *Quellenkunde der Habsburgermonarchie (16.–18. Jahrhundert)*. Ein exemplarisches Handbuch. Hrsg. Josef Pauser–Martin Scheutz–Thomas Winkelbauer. Oldenbourg, Wien–München, 2004. (MIÖG, Ergbd. 44.) 128–143.

34 A részletes adatokat ld. *Kenyeres I.*: A Habsburg Monarchia i. m. (3. jz.) 91–100., valamint *Uő*: *Kriegsausgaben* i. m. (3. jz.) 46–52.

belső-ausztriai, sziléziai hadi fizetőmesterek).³⁵ Annak ellenére, hogy egy időben akár több hadi fizetőmester is működött, a legfontosabb szerepet a magyarországi/udvari hadi fizetőmester játszotta, mivel ő gondoskodott a többi katonai hivatal pénzeszközéről (élés-mester, hajómesteri, hadszertári stb. hivatalok), másrészt rajta keresztül fizették a bányavidéki, a győri, a kanizsai, majd a Kanizsával szembeni végvidékek katonaságát, a 17. századtól pedig a birodalom más hadszíntereinek kiadásait is. Éppen ezért a magyarországi/udvari hadi fizetőmester számadásai széles körű áttekinthetést nyújthatnak a birodalom hadi költségeinek finanszírozásáról. A kutatás legnagyobb sajnálatára azonban igen csekély számban maradtak ránk hadi fizetőmesteri számadások: a legfontosabb hivatal, az udvari hadi fizetőmester esetében mindössze három számadás maradt fenn jelenlegi ismereteink szerint: az 1570., az 1610. és az 1623. évek.³⁶ Felső-magyarországi hadi fizetőmesteri számadásokból már sokkal jobban állunk: fennmaradt az 1569. évi számadáskönyv,³⁷ illetve a tizenöt éves háború időszakából 15 kötetben teljes egészükben ránk maradtak Hans Unterholtzer felső-magyarországi hadi fizetőmester számadásai, amelyek hivatali tevékenységének teljes időszakát (1594. október 12–1601. február 28.) lefedik.³⁸ Ezekon kívül csak néhány kimutatás áll rendelkezésünkre. A hadi fizetőmesterek által kifizetett hadi kiadások nagyságrendjét jól szemlélteti, hogy az 1569. évi felső-magyarországi és az 1570. évi magyarországi hadi fizetőmesterek által katonai célra kiadott összegeket 1,35 millió rFt-ra tehetjük.³⁹ Az 1569-ből fennmaradt magyarországi hadi fizetőmesteri számadásról készített kivonat 1 millió 330 ezer és 1 millió 530 ezer rFt

35 Pálffy G.: A törökellenes határvédelmi i. m. (3. jz.) 210–213.; *Uő*: Der Preis i. m. (3. jz.) 39–42.; *Kenyeres I.*: A Habsburg Monarchia i. m. (3. jz.) 90–91.; *Uő*: Kriegsausgaben i. m. (3. jz.) 44–46.

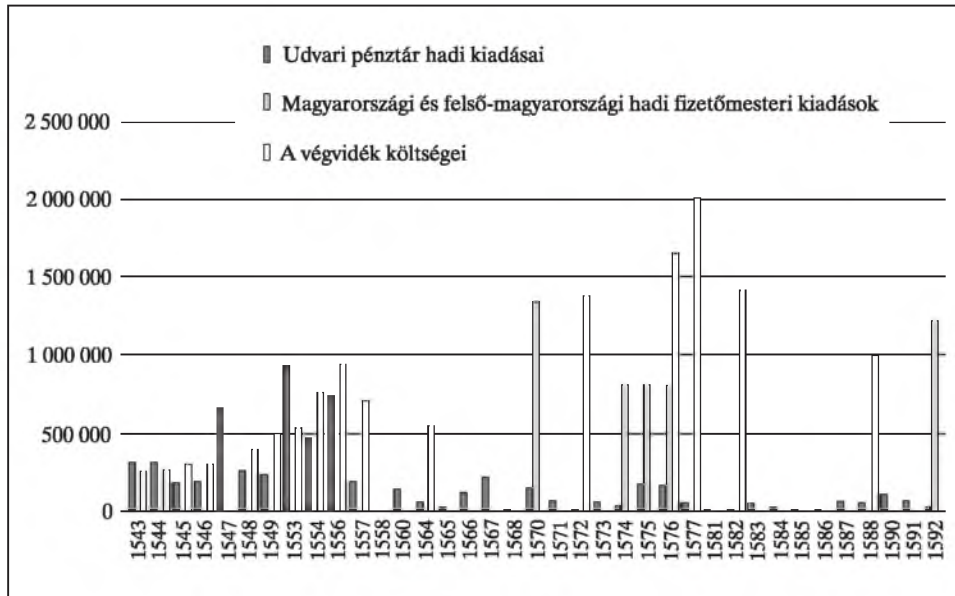
36 Az 1570. évi magyarországi hadi fizetőmesteri számadás jelzete ÖStA Kriegsarchiv (= KA), Armee-Schemata Bd. 9a. Ismerteti: *Rauscher, P.*: Zwischen Ständen i. m. (2. jz.) 272–277. Az 1610. évi udvari hadi fizetőmesteri számadást ld. ÖStA HKA Hofffinanz Österreich r. Nr. 148. Konv. ad. 21. März 1613. fól. 1r–36v (bevételek), 1r–79v (kiadások). (A forrásra Oross András hívta fel a figyelmemet, amiért ezúton mondok köszönetet.) Az 1623. évi számadáskönyv jelzete: ÖStA HKA Kameralzahlamtsbücher Bd. 263. Ismerteti *Kenyeres I.*: A Habsburg Monarchia i. m. (3. jz.) 107–109.; *Uő*: Kriegsausgaben i. m. (3. jz.) 58–60.

37 Az 1569. évi felső-magyarországi hadi fizetőmesteri számadáskönyvet ld.: ÖStA KA Alte Feldakten (= AFA) 1569 13/1. Ismerteti: *Kenyeres I.*: A Habsburg Monarchia i. m. (3. jz.) 107–109.; *Uő*: Kriegsausgaben i. m. (3. jz.) 58–60.

38 A számadáskönyvek jelzete: Diözesanarchiv Wien, Herrschaft Kranichberg, Rechnungsbücher des kaiserl. Feldkriegszahlmeister Hans Unterholtzer. A számadáskönyvek ismertetését ld. *Kenyeres István*: Hans Unterholtzer felső-magyarországi hadi fizetőmester és ismeretlen számadásai (1595–1602). In: *Redite ad cor. Tanulmányok Sahin-Tóth Péter emlékére.* Szerk. Krász Lilla–Oborni Teréz. ELTE Eötvös Kiadó, Bp., 2008. 221–238.

39 *Kenyeres I.*: A Habsburg Monarchia i. m. (3. jz.) 102–107.; *Uő*: Kriegsausgaben i. m. (3. jz.) 54–58. A két említett számadáskönyv (1570. évi magyarországi és az 1569. évi felső-magyarországi) bevételi főösszege együttesen 1,8 millió rFt, azonban figyelembe kell venni, hogy a felső-magyarországi hadi fizetőmester bevételeinek háromnegyed része a magyarországi hadi fizetőmestertől származott, tehát ezt az összeget (kb. 300 ezer rFt), mint egyfajta belső átutalást, le kell vonnunk, így 1,5 millió rFt-ot kapunk. A magyarországi hadi fizetőmester kiadásainak mintegy 85%-át, míg a felső-magyarországi a kiadásainak 97%-át fordította közvetlen katonai kiadásra, így az 1,5 millió rFt-ból mindösszesen kb. 1,35 millió rFt került kifizetésre kifejezetten katonai célokra. *Kenyeres I.*: A Habsburg Monarchia i. m. (3. jz.) 109–111.; *Uő*: Kriegsausgaben i. m. (3. jz.) 60–62.

3. diagram. Az udvari fizetőmester és a hadi fizetőmesterek hadi kiadásai és a végvárrendszer költségei, 1543–1593 (rFt)⁴⁰

közötti bevételről tesz tanúbizonyságot, azonban nem ismerjük a kiadásokat.⁴¹ Egy másik kimutatás szerint 1573 és 1575 között éves átlagban az udvari/magyarországi hadi fizetőmester 572 ezer rFt-ot, míg a felső-magyarországi hadi fizetőmester 239 ezer rFt-ot adott ki katonai célokra,⁴² tehát összességében 811 ezer rFt-ot. Tudjuk ugyanakkor, hogy voltak más hivatalok is, amelyek közvetlenül finanszíroztak katonai költségeket (például a Körmöcbányai Bánya- és Pénzverőkamara),⁴³ amelyek átutalásai nem mindig kerültek be a hadi fizetőmesterei számadásokba. Ezek együttes értékét kb. 200 ezer rFt-ra tehetjük, tehát nem állunk messze a valóságtól, ha azt feltételezzük, hogy az 1570–1580-as években éves szinten 1–1,5 millió rFt körül lehetett ténylegesen az az összeg, amelyet a Habsburg uralkodók a magyar-

40 A végvidék költségeire ld. fentebb a 31. jegyzetet. Az udvari fizetőmesterei és hadi fizetőmesterei adatokra ld. *Kenyeres I.: A Habsburg Monarchia i. m. (3. jz.)* 91–111.; *Uő: Kriegsausgaben i. m. (3. jz.)* 46–51., 54–60., 67–71.

41 Az 1569. évi hadi fizetőmesterei számadáskönyv kivonatát ld. ÖStA Haus-, Hof- und Staatsarchiv (= HHStA) Schlossarchiv Grafenegg, Militaria, Karton 153. Konv. 1/a. (Az iratra Oross András hívta fel a figyelmet, amiért ezúton is köszönetet mondok.) A kivonaton összegzésként 1 530 022 rFt bevétel szerepel, azonban amennyiben összeadjuk a kivonatanban feltüntetett tételeket, 1 336 413 rFt jön ki. Mivel a számadáskönyv, amiről a kivonat készült, nem maradt fenn, így nem tudjuk ellenőrizni, hogy a kivonatot készítő kihagyott-e egy tételt vagy az összegzésnél hibázott-e. A kivonat a kiadásokat nem tartalmazza.

42 ÖStA KA AFA 1576–11–5, fol. 6r–8r.

43 *Kenyeres I.: A Habsburg Monarchia i. m. (3. jz.)* 99.

országi katonai költségekre elő tudtak teremteni, de tekintve az éves zsoldköltség-szükségletet és más katonai költségeket (minimum 1,5–2 millió rFt), többnyire éves szinten minimum félmillió rFt-ra tehető deficittel kellett szembenézni.

A tizenöt éves háború finanszírozása

Felmerül a kérdés: amennyiben az 1568. évi drinápolyi békét követő „békeidőszakban” éves szinten jelentős deficittel finanszírozták a végvárrendszert, hogyan vághatott bele a Habsburg Birodalom a még több pénzbe kerülő „hosszú török”, azaz a tizenöt éves háborúba? Az alábbiakban erre a kérdésre igyekszünk választ adni. Nehéz megválaszolni azt a kérdést, hogy milyen pénzügyi helyzetben volt a Habsburg Birodalom a háború idején és mekkora hadi kiadásokat volt képes finanszírozni. Egyes becslések alapján a háború vége felé a hadi kiadások elérték a 6, más vélemények szerint akár a 10 millió rFt-ot is.⁴⁴ A fentiek alapján két kérdés merülhet fel: egyrészt mennyi pénzre volt szükség a permanens háború finanszírozására, másrészt mennyi pénzt tudott előteremteni a hadi célokra a Habsburg-adminisztráció? Kezdjük az első kérdéssel: fennmaradt egy kimutatás, amely az udvari hadi fizetőmester, a tábori hadi fizetőmester és más katonai, illetve kamarai hivatalok hadi kiadásait tartalmazza. A kimutatás alapján a háború első évtizedében, azaz 1602-ig éves szinten az udvari hadi fizetőmester évi 1,5 millió rFt-ot, míg a felső-magyarországi hadi fizetőmester 430 ezer rFt-ot fizetett ki hadi költségekre, azaz összesen 2,3 millió rFt-ot. (Az egyéb hivatalokból éves átlagban 358 ezer Ft-ot fizettek ki.)⁴⁵ Érdemes megemlítenünk, hogy jelentős ingadozás figyelhető meg egyes periódusokban: míg 1593-ban kevesebb mint 1 millió rFt kiadásra került sor, addig 1598-ban már 4,4 millió rFt-ot fizettek ki ilyen célra.⁴⁶ Említettük, hogy az udvari fizetőmester milyen fontos szerepet játszott az 1540–1550-es években a hadi költségek finanszírozásában. Ez a szerep ezt követően teljesen visszaszorult – egészen a hosszú háború utolsó időszakáig. Ezt jelzi, hogy a háború utolsó fél évtizedében az udvari fizetőmester éves szinten fél (1601, 1602) és 2,1 millió rFt (1605) közötti összegeket utalt át az udvari hadi fizetőmesternek. 1605-ben a két (udvari és felső-magyarországi) hadi fizetőmesteri hivatalnak átutalt összeg 2,3 millió rFt-ot tett ki.⁴⁷ Ebben az időszakban az udvari fizetőmesteri hivatal jelentős

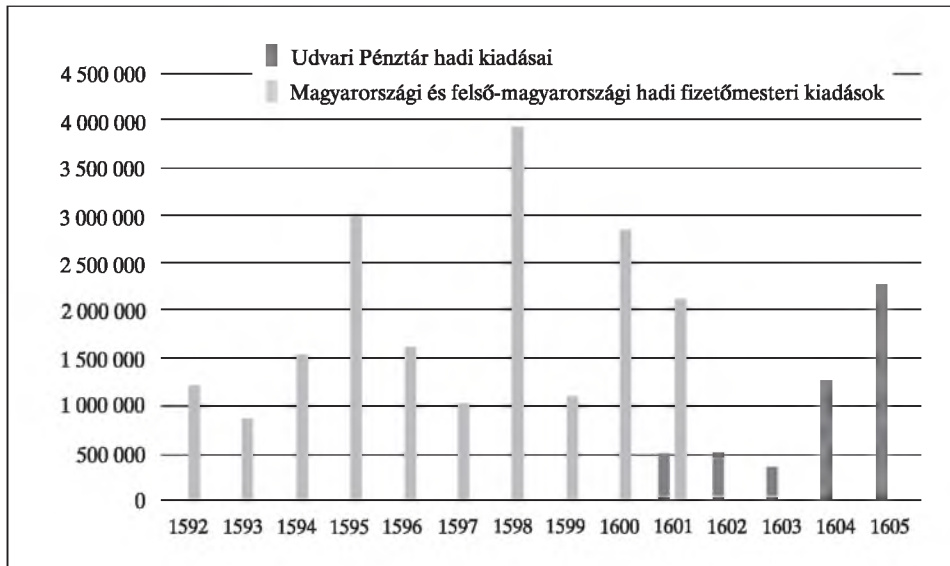
44 Winkelbauer 1606-ban 6 millió rFt-ra becsüli a hadi kiadásokat. *Winkelbauer, T.*: i. m. (2. jz.) I. 482. A 10 milliós hadi kiadásra vonatkozó – valószínűleg megkérdőjelezhető – adatot ld. *Czigány István*: Reform vagy kudarç? Kísérletek a magyarországi katonaság beillesztésére a Habsburg Birodalom haderejébe, 1600–1700. Balassi, Bp., 2004. 67.

45 ÖStA HHStA Kriegsakten Kart. 31. Konv. 1590–1602. fol. 70r–78v.

46 *Kenyeres István*: Mibe került a tizenöt éves háború? In: *Auxilium Historiae. Tanulmányok a hetvenesztendős Bertényi Iván tiszteletére*. Szerk. Körmendi Tamás–Thoroczkay Gábor. ELTE BTK, Bp., 2009. 163–174., itt: 165–166.; *Uő*: *Kriegsausgaben* i. m. (3. jz.) 69–71.

47 Az udvari fizetőmester kifizetéseire vonatkozó adatokat 1601–1604 közötti időszakban ld.: *Rauscher, P.*: *Zwischen Ständen* i. m. (2. jz.) 392. skk. (Tabelle 126.) Az 1605. évi adatot ld. ÖStA HKA HZAB 56.

4. diagram. Az udvari fizetőmesteri hivatal és a hadi fizetőmesteri hivatal katonai kiadásai a tizenöt éves háború idején (rFt)⁴⁸

hitelek is felvett a háború finanszírozására, illetve a birodalmi segélypénzekből a birodalmi fillérmester (*Reichspfennigmeister*) évi 200–300 ezer rFt-ot fizetett be az udvari fizetőmesternek. A fenti adatok alapján tehát úgy tűnik, hogy a háború utolsó időszakát az udvari fizetőmester hivatalán keresztül finanszírozták.

Összegezve az elmondottakat: a Habsburg-hivatalok által kifizetett éves hadi kiadások összegét 2,3 millió rFt-ra tehetjük, hiszen ugyanennyi összeget tudunk kimutatni a háború első évtizedéből, illetve az udvari pénztáron keresztüli finanszírozás révén az 1601–1605 közötti időszakban is.

Mire volt ez elegendő? Az 1593. évi végvárjegyzék szerint a magyar és a horvát végek zsoldösszege évi 1,3–1,5 millió rFt-ra tehető, az ebben az időben a végekre felvett 4800 főnyi rendkívüli mezei katonaság zsoldköltségére 388 rFt-ot terveztek, tehát ebben az időszakban mintegy 1,7–1,9 millió rFt zsoldösszeggel számolhatunk, az 1603. évi végvárjegyzék azonban már csak 1,3 millió rFt zsoldköltséget tüntetett fel. Ami a háború további katonai kiadásait illeti, csak szórva-nyos és időnként egymásnak ellentmondó adatokra lehetünk az általában 5 hónapra felfogadott mezei katonaság és az egyéb hadi költségek (tüzérség, élelmezés, szállítás stb.) kapcsán. Az Udvari Kamara egy 1607. évi előterjesztése alapján egy 24 ezer főnyi gyalogosból és 4000 fő lovasból álló mezei hadsereg 5 hónapra

48 Kenyeres I.: A Habsburg Monarchia i. m. (3. jz.) 92–93., 100–101., 120–124.; Uő: Kriegsausgaben i. m. (3. jz.) 70–72.

felfogadási költsége összesen 2 342 600 rFt lehetett.⁴⁹ A fentiek alapján, amennyiben a végvári katonaság zsoldköltségeit maximum 1,9 millió rFt-ra, az egyéb hadi költségeket (élelmezés, hadszertár, váreződítések stb.) további 500 ezer rFt-ra, a 28–30 ezer főnyi mezei hadsereg 5 havi zsoldjára elegendő összeget 2,325 millió rFt-ra becsüljük, akkor a háború éves költségei 4,7–4,9 millió rFt-ot, tehát legfeljebb 5 millió rFt-ot tehetek ki.

Amennyiben figyelembe vesszük az udvartartás mintegy félmillió rFt-os költségeit is, valamint azt, hogy a monarchia éves bevételeit a háború előtti időszakra legfeljebb 2,5 millió rFt-ra becsülhetjük, akkor könnyen belátható, hogy a Habsburg-adminisztrációnak jelentős mértékben kellett a bevételeket megnövelnie, új finanszírozási forrásokat, eszközöket és lehetőségeket kellett felkutatnia, illetve alkalmaznia. A kérdés azért is érdekes, mivel az ellenfél, az Oszmán Birodalom – megannyi fiskális problémái ellenére is – jelentős pénzügyi tartalékok felett rendelkezett.⁵⁰ Véleményem szerint a Habsburg-udvar azért is kockáztathatott meg pénzügyileg egy nyílt konfrontációt akkori fő ellenségével, mivel háború esetén négy „tartalék” finanszírozási forrással is rendelkezett:

1. Az egyik legfontosabb „forrás” maga a császári méltóság volt, illetve az annak révén adódó lehetőség, azaz a birodalmi rendek által megszavazott töröksegély (*Türkenhilfe*). A töröksegély kapcsán egyelőre hiányos és ellentmondó adatok állnak a kutatás rendelkezésére: az 1580-as években a birodalmi katonai büdzsétervekben általában 600–700 ezer rFt-tal számoltak mint birodalmi segéllyel.⁵¹ Egyes becslések szerint a hosszú török háború idején a birodalmi rendek 12 millió (!) rFt-ot szavaztak meg birodalmi gyűléseken segélyként, ezen kívül a birodalmi

49 *Felix Stieve*: Vom Reichstag 1608 bis zur Gründung der Liga. Rieger, München, 1895. (Briefe und Acten zur Geschichte des Dreissigjährigen Krieges in den Zeiten des vorwaltenden Einflusses der Wittelsbacher 6.) 111–119., itt 112. skk. (Itt köszönöm meg Peter Rauscherek, hogy felhívta a figyelmemet erre a forrásra.) A tizenöt éves háború idején felfogadott katonaság létszámára újabban ld. *Bagi Zoltán Péter*: A császári-királyi mezei hadsereg a tizenöt éves háborúban. Hadszervezet, érdekérvényesítés, reformkísérletek. Históriaantik Könyvesház, Bp., 2011. 47–56. Bagi szerint is átlagosan legfeljebb 30 ezer fős alakulatokkal kell számolnunk egy-egy hadiére, noha akadnak jelentős eltérések az egyes hadjáratok során.

50 Ld. *Fodor Pál*: Vállalkozásra kényszerítve. Az oszmán pénzügyigazgatás és hatalmi elit változásai a 16–17. század fordulóján. MTA TTI–Magyar–Török Baráti Társaság, Bp., 2006. (História Könyvtár. Monográfiák 21.) 43–47., 66–74.; *Uő*: Adatok az 1596. évi egri (mezőkeresztési) oszmán hadjárat költségeihez. Keletkutatás (2007) 59–68.; *Uő*: Die Kriegsfinanzierung des Osmanischen Reiches im ausgehenden 16. Jahrhundert. Dargestellt am Beispiel des Feldzuges von 1596. In: „Blut des Staatskörpers” i. m. (3. jz.) 43–54.

51 Rauscher 600 000–700 000 rFt éves bevétellel számol a birodalmi segélyek kapcsán az 1576/1578-as évekre. *Rauscher P.*: Kaiser und Reich i. m. (2. jz.) 61.; *Uő*: Zwischen Ständen i. m. (2. jz.) 314. skk. Az 1577. évi katonai büdzsétervezet 460 000 rFt-tal számol a Magyar Királyság és 140 000 rFt-tal Belső-Ausztria esetében (ami alatt akkoriban Stájerországot, Krajnát és Karintiát értettek). *Pálffy G.*: Der Preis i. m. (3. jz.) 33.; *Uő*: A törökellenes határvédelmi i. m. (3. jz.) 201. Ld. még: „Verzeichnus wie die ganz Hungerisch Gränicz von Siebenbürgen an biß auf die Traa und Windischlandt underhalten und Contentirt kan werden”, amely tervezetben ugyanúgy 600 000 rFt-tal számolnak a birodalmi segély kapcsán. ÖStA KA AFA 1580/12/5.

kerületek (*Kreis*) a maguk gyűlésein további 7–9 millió rFt-ot ajánlottak meg.⁵² Ez alapján a Német-római Birodalomból évi 1,4 millió rFt-ra számíthattak a Habsburgok a tizenöt éves háború idején. A megszavazott birodalmi segélyek Bécsbe juttatásáért Zacharias Geizkofler birodalmi fillérmester (*Reichspfennigmeister*), aki 1589–1603 között töltötte be hivatalát volt felelős. A kutatás szerencséjére az ő számadásai fennmaradtak, amelyek alapján közelebbi képet kaphatunk a birodalmi rendek által megszavazott segélyek „hasznosulásáról”:

3. táblázat. Az 1592–1603 között megszavazott birodalmi segélyek (az úgynevezett régi segélyek [„Alte Hilfen”], majd az 1594 és 1598. évi birodalmi gyűléseken megszavazott segélyek) (rFt)⁵³

Év	Birodalmi és más segélyek	Egyéb bevételek, hitelek és átutalások	Összesen
1592	24 134	11 800	35 934
1593	46 385	44 279	90 664
1594	327 781	777 177	1 104 958
1595	828 502	378 730	1 207 232
1596	813 377	503 048	1 316 425
1597	697 561	1 062 637	1 812 892
1598	1 686 752	628 599	2 389 201
1599	1 225 453	880 592	2 129 800
1600	1 388 013	158 039	1 662 923
1601	516 410	298 285	879 197
1602	290 963	508 988	801 179
1603	702 366	157 033	983 713
Összesen	8 547 697	5 409 207	14 414 118
Éves átlag	712 308	450 767	1 201 177

52 *Johannes Müller*: Die Verdienste Zacharias Geizkoflers um die Beschaffung der Geldmittel für den Türkenkrieg Kaiser Rudolfs II. *MIÖG* 21. (1900)251–304., itt: 259.; *Uő*: Zacharias Geizkofler 1560–1617, des heiligen Römischen Reiches Pfennigmeister und Oberster Proviantmeister im Königreich Ungarn. Rohrer, Baden bei Wien, 1938. (Veröffentlichungen des Wiener Hofkammerarchivs 3.) 31. skk. Schulze a birodalmi segély összegét 1587 és 1603 között kb. 18,6 millió rFt-ra teszi. *Schulze, W.*: i. m. (2. jz.) 362. Niederkom 20 millió rFt-tal számol a tizenöt éves háború idejére: *Jan Paul Niederkorn*: Die europäischen Mächte und der „Lange Türkenkrieg” Kaiser Rudolfs II, 1593–1606. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 1993. (Archiv für österreichische Geschichte 135.) 499.

53 *Alexander Sigelen*: Dem ganzen Geschlecht nützlich und rühmlich. Reichspfennigmeister Zacharias Geizkofler zwischen Fürstendienst und Familienpolitik. Stuttgart, Kohlhammer, 2009. (Veröffentlichungen der Kommission für geschichtliche Landeskunde in Baden-Württemberg. Reihe B 171.) 602. (Tabellen 4–5).

4. táblázat. A birodalmi segélyekből tett kiadások, 1592–1603⁵⁴

Év	Udvari és hadi fizető- mesteri hivatal	Hiteltörlesztés	Összesen
1592	6 552	23 236	33 865
1593	44 186	40 668	101 016
1594	954 957	176 286	1 158 388
1595	773 530	364 272	1 175 116
1596	630 428	608 340	1 289 710
1597	1 011 825	754 393	1 806 560
1598	2 266 570	426 900	2 767 457
1599	1 820 058	303 684	2 219 939
1600	1 149 627	189 073	1 471 758
1601	377 951	295 329	768 846
1602	499 938	212 839	809 159
1603	121 485	403 440	612 964
Összesen	9 657 107	3 798 460	14 214 778
Éves átlag	804 759	316 538	1 184 565

A fenti adatok igazolni látszanak a töröksegély – és tegyük hozzá, Zacharias Geizkofler birodalmi fillérmester – jelentőségét a tizenöt éves háború finanszírozása kapcsán. A Geizkofler által 1592 és 1603 között felhajtott összegek évi 1,2 millió rFt-ot tettek ki, azonban a bevételeknek csak 59%-a származott a birodalmi segélyekből, a többit a birodalmi fillérmester hitelekkel teremtette elő. A kiadások kapcsán szembeűnő, hogy a hadi költségek finanszírozásában megkerülhetetlen udvari és hadi fizetőhivatalok éves átlagban „csupán” 800 ezer rFt körüli összeghez jutottak, a többit (éves szinten több mint 300 ezer rFt-ot) elvitte a hiteltörlesztés, tehát a fent említett 1,4 millió rFt helyett – ami akkor jött volna össze, ha minden megszavazott segélyt be is fizetnek és teljes összegben a háború költségeire fordítják – mindössze 800 ezer rFt körüli összeg volt a valós támogatás.

Tegyük hozzá, hogy adataink vannak arról is, hogy egyes birodalmi rendek – mint például Hamburg birodalmi város vagy a cseh és sziléziai egyházi rendek – jelentős különsegélyt juttattak el a Habsburg-udvarba: ezek összege 1598 és 1601 között 441 ezer rFt-ot tett ki.

54 Uo. 604. (Tabellen 6–7).

5. táblázat. Egyes birodalmi rendek hadi segélyei a császár részére, 1598–1601⁵⁵

Befizetők	Év	Rajnai Ft
Sziléziai egyháziak	1598	233 350
Csehországi egyháziak, Hradiste város	1598	46 800
Hamburg	1599	23 000
Hamburg	1601	8 000
Bambergi püspök	1601	303
Magdeburgi székeskáptalan	1601	53 300
Breslau-i székeskáptalan	1601	13 000
Strassburg város	1601	9 000
Enno von Ostfriesland gróf	1601	55 000
Összesen		441 753

2. Az udvar számára a hadi helyzet lehetővé tette, hogy különösen az osztrák és cseh rendektől megemelt összegű rendkívüli hadiadót várjon el. 1592 és 1606 között az említett rendek 40 millió rFt hadiadót szavaztak meg a török háború költségeire, ami éves szinten 2,6 millió rFt-ot jelentett.⁵⁶ Hozzá kell fűznünk, hogy az osztrák és cseh rendek – főként a háború első évtizedében – pénzsegély helyett saját csapatokat szereltek fel és küldtek a hadszíntérre. A cseh rendek 1592-ben 166 ezer rFt-ot adtak, 1593-ban már csak 48 ezer rFt-tal járultak hozzá a hadi költségekhez, ugyanakkor 1596-ban és 1597-ben 2000 lovast és 6000 gyalogost szereltek fel. 1601-ben azonban ismét pénzt ajánlottak meg: 500 ezer rFt-ot, ugyanekkor a morva rendek 200 ezer tallért,⁵⁷ a sziléziaiak pedig 136 ezer rFt-ot. Az Ennsen túli osztrák tartományok (Felső-Ausztria) a háború első évtizedében szintén elsősorban csapatokat fizettek, majd 1597-ben 100 ezer rFt-ot adtak Kanizsa várának megerősítésére, 1598 és 1600 között pedig évi 95 ezer rFt-ot küldtek. Az Ennsen inneni tartományok (Alsó-Ausztria) a győri végvidéken bevetendő csapatokat állítottak ki. Tirol 1597 és 1600 között évi 50 ezer rFt-ot adott be a birodalmi hadikasszába.⁵⁸ A belső-ausztriai rendek (Stájerország, Karintia, Krajna) évi 390 ezer rFt-ot fizettek, a sziléziaiak pedig körülbelül 81 ezer rFt-ot.⁵⁹ Úgy tűnik, hogy az osztrák örökös tartományok rendjei, valamint a Cseh Korona országai – csakúgy, mint a birodalmi kerületek – kezdetben saját csapatokat igyekeztek felszerelni és a hadszíntérre küldeni, azonban 1601

55 ÖStA HKA Reichsakten Fasz. 61/B fol. 578r–580v.

56 Winkelbauer, T.: i. m. (2. jz.) I. 482.

57 A tallér értéke 1573-tól 1624-ig egységesen 70 krajcár.

58 A felsorolt adatokat ld. ÖStA HKA Reichsakten Fasz. 61/B. fol. 706r–723v.

59 Az egyes tartományok éves befizetései: Stájerország kb. 221 000 rFt, Karintia 90 000–93 000 rFt és Krajna kb. 73 000–80 000 rFt. *Winfried Schulze*: Landesdefension und Staatsbildung. Studien zum Kriegswesen des innerösterreichischen Territorialstaates (1564–1619). Böhlau, Wien–Köln–Graz, 1973. (Veröffentlichungen der Kommission für Neuere Geschichte Österreichs 60.) 263. skk. A sziléziai rendek befizetései ld. *Kenyeres I.*: A Habsburg Monarchia i. m. (3. jz.) 113–115.; *Uő*: Kriegsausgaben i. m. (3. jz.) 64–65.

után az udvarnak sikerült elérnie, hogy a rendek inkább pénzzel támogassák a török elleni küzdelmet. Ezeket a pénzbeli segélyeket éves szinten 800 ezer–1 millió rFt-ra tehetjük.

3. Az udvar számíthatott a szövetséges külföldi hatalmak, elsősorban Spanyolország, a Pápai Állam és néhány itáliai város pénzsegélyeire is. A Spanyolország által pénzből és katonaságban nyújtott támogatást 3,75 millió rFt-ra becsülik, míg a pápai segélyhadak és pénz összegét 2,85 millió rFt-ra, az itáliai városállamokét pedig 500 ezer rFt-ra.⁶⁰

6. táblázat. A spanyol és itáliai segélyek összegei, 1592–1601⁶¹

Befizetők	Év	Rajnai Ft
Pápai Állam	1592	30 333
Firenze	1593	75 833
Ferrara	1593	30 333
Mantova	1593	30 333
Genova	1593	37 916
Lucca	1593	12 000
Pápai Állam	1594	30 333
Mirandoli gróf	1594	7 583
Fabritius Careto (Fabrizio Del Carretto)	1596	150
Albinus Cibus de Malespina	1596	3 000
Spanyolország	1597	600 000
Modena	1598	30 333
Spanyolország	1600	454 965
Genova	1601	39 000
Lucca	1601	10 000
Összesen		1 392 112

A hosszú háború első évtizedében a Habsburg-udvar összesen körülbelül 1,4 millió rFt készpénzsegélyt kapott a szövetségeseitől, ami éves átlagban alig 140 ezer rFt. A legnagyobb segélynyújtó természetesen a spanyol rokon volt – több mint 1 millió rFt-tal. A spanyol támogatás a háború utolsó fél évtizedében is jelentősnek bizonyult: 1601 és 1604 között további 522 ezer rFt folyt be a hadikasszába. A fenti kimutatás alapján a római kúria alig járult hozzá készpénzzel a háború költségeihez (60 666 rFt), ugyanakkor meg kell jegyeznünk, hogy a Pápai

60 Winkelbauer, T.: i. m. (2. jz.) I. 482. Részletesen ld. Niederkorn, J. P.: i. m. (52. jz.) 400. skk, 424. skk, 436–448., 499.

61 ÖStA HKA Reichsakten Fasz. 61/B fol. 578r–580v.

Állam jelentős létszámú hadakat küldött Magyarországra.⁶² Az itáliai városállamok (Firenze, Mantova, Ferrara, Genova) által nyújtott segélyek viszonylag jelentősek voltak (mintegy 250 ezer rFt).

7. táblázat. A spanyol és itáliai segélypénzek megoszlása, 1592–1601 (rFt)

Befizetők	Rajnai Ft	Százalék
Spanyolország	1 054 965	75,8
Pápai Állam	60 666	4,4
Itáliai városállamok	276 481	19,9
Összesen	1 392 112	100,0

A fentebb részletezett pénzforrások alapján az alábbi elvi hadi büdzsét tudjuk összeállítani a hosszú török háború idejére:

8. táblázat

A császári pénzforrások a tizenöt éves háború idején (becsült éves bevételek rFt-ban)

Befizetők	(Minimum – maximum)
Habsburg birodalmi és országos hivatalok	2 300 000
Birodalmi töröksegély és más (pl. egyháziak, birodalmi városok) befizetések	800 000–1 300 000
Spanyol és itáliai segélypénzek	100 000–200 000
Az osztrák, cseh, morva és sziléziai rendek rendkívüli hadiadói és segélyei	800 000–1 000 000
Összesen	4 000 000–4 800 000

Mint említettük, a tizenöt éves háború időszakának hadi költségeit körülbelül 5 millió rFt-ra becsülhetjük, ehhez kell még hozzászámítanunk az udvartartás körülbelül 500 ezer rFt-os kiadásait is, tehát ebben az időszakban a Habsburg uralkodónak évente legalább 5,5 millió rFt bevételre volt szüksége. Mint a fenti kimutatásból is látszik, ebből legjobb esetben is csak 4–4,8 millió rFt állhatott rendelkezésre, így éves szinten 800 ezer–1,5 millió rFt összegű deficittel kellett szembenézni. A hiány kipótlására egyetlen megoldás kínálkozott: további hitelek felvétele.

4. A császári udvar döntő pénzügyi tartaléka az uralkodó, illetve jobban mondva az uralkodó által uralt rendek és országok hitelképessége volt. A korszakban a német-római császári címet viselő bécsi (esetenként prágai) székhelyű Habsburgoknak – szemben a spanyol rokonaikkal – egyszer sem kellett államcsődöt jelenteniük. Az egyes Habsburg-tartományok, országok által megszavazott hadi adók, az uralkodói kincstárat illető bánya- és vámregálék, de maga a birodalmi tö-

⁶² Pl. 1595-ben Esztergom ostromában 13 ezer főnyi, a pápa által felfogadott katonaság vett részt. *Bagi Zoltán Péter*: Az 1595-ben Esztergom ostromára rendelt császári hadsereg szervezete és felépítése. *Hadtörténelmi Közlemények* 114. (2001) 398.

röksegély is megfelelő alapot képezett a hadi költségek hitelekkel történő finanszírozásához. Így például a már említett 1570. évi magyarországi hadi fizetómesteri számadás elemzése arra mutatott rá, hogy a fizetómester által kezelt hadi büdzsé negyedét hitelekkel finanszírozták.⁶³ A hosszú török háború hadi költségvetési hiányát is jórészt hitelekkel finanszírozták, amelyeket például a magyarországi réz- és marhakereskedelemben érdekelt délnémet kereskedőtársaságoktól, bécsi kereskedőktől, osztrák, cseh, magyar főrendektől vettek fel. A tizenöt éves háború hitelfelvételeinek nagyságrendjéről sok mindent elárul az az adat, miszerint a tizenöt éves háború időszakában 22 millió rFt hitel felvételére került sor,⁶⁴ és II. Rudolf uralkodásának végére a hitelállomány elérte a 30 millió rFt-ot.⁶⁵ A Habsburg-monarchia azonban ennek ellenére sem jelentett államcsődöt, sőt az 1630-as évekre az udvar leküzdötte ezt a hatalmas adóssághegyet.

Habsburg hadsereg-finanszírozás az 1630-as évekig

A 17. század első harmada Habsburg hadsereg-finanszírozásának kérdéseit még további részletkutatásoknak kell tisztáznia. Az alábbiakban a korszakból egyedülként fennmaradt 1610. és 1623. évi udvari hadi fizetómesteri számadások főbb adataira támaszkodva kíséreljük meg bemutatni a 17. század harmadáig terjedő időszak hadi költségeit.

Az 1610. évi hadi fizetómesteri számadás bevételeinek főösszege 714 ezer rFt-ot (pontosan: 714 135 rFt) tett ki, tehát hozzávetőlegesen feleannyit, mint amennyit az 1570. évi számadáskönyvben rögzítettek. A bevételek közel 33%-a (233 644 rFt) származott az osztrák örökös tartományokból (Alsó- és Felső-Ausztria, Morvaország rendjei, vám- és egyéb kamarai hivatalok – köztük a kismartoni és fraknoi uradalomból 24 640 rFt). A magyarországi bevételek szintén jelentősnek bizonyultak, az udvari hadi fizetómester bevételeinek összesen 18%-át (130 988 rFt) tették ki a Magyar Kamara, a magyaróvári főharmincad, a pozsonyi sóhivatal, a Selmezbányai Alkamara, a komáromi harmincad és a komáromi, valamint kőszegi élésmesteri hivatalok befizetései. Csakúgy, mint a 16. században, a hiteleknek ekkor is meghatározó szerep jutott: ebből származott a bevételek közel 22%-a (156 312 rFt). A kiadások kapcsán hangsúlyoznunk kell, hogy annak főösszege rendhagyó, mivel a bevételeket messze felülmúlva 1 744 478 rFt-ot tett ki. Ebből az összegből le kell vonnunk azt a közel félmillió rFt-ot (497 991 rFt), amit az ekkor hivatalából távozó udvari hadi fizetómester utódjának adott át, így a tényleges kiadások összege 1 246 487 rFt-ot tett ki. Ennek döntő részét, mintegy

63 *Rauscher, P.*: Zwischen Ständen i. m. (2. jz.) 270–272.; *Kenyeres I.*: A Habsburg Monarchia i. m. (3. jz.) 102.

64 Geizkofler hitelfelvételi tevékenységére ld. *Sigelen, A.*: i. m. (53. jz.) 151–164. A Habsburg uralkodó eladósodására újabban ld.: *Lukas Winder*: Die Kreditgeber der österreichischen Habsburger 1521–1612. In: „Blut des Staatskörpers” i. m. (3. jz.) 435–458. Az itt közölt forrás alapján a Habsburgok 1521 és 1612 között 12,7 millió rFt hitelt vettek fel. Uo. 440–441.

65 *Rauscher, P.*: Die Finanzierung des Kaiserhofs i. m. (32. jz.) 422.

60%-át a magyarországi végvidék költségeire fizették ki (751 ezer rFt), ehhez számították még a bécsi őrség 41 ezer rFt-ra rúgó kifizetett zsoldját is, valamint ide számíthatjuk a toborzás, a csapatzászlók és dobok költségeit is, így összesen 797 ezer rFt-ot (a kiadások 64%-át) fordítottak közvetlenül a magyarországi és a vend végvidék finanszírozására. A hiteltörlesztések a kiadások 9%-át emésztették fel: 115 ezer rFt-ot. Ugyanakkor igen jelentős tételnek bizonyultak (a kiadások 12%-a) az udvartartás és a központi udvari hivatalok költségeire átutalt összegek, amelyek összesen 150 ezer rFt-ot tettek ki (az Udvari Füllérmesteri Hivatalnak önmagában 65 ezer rFt-ot utaltak át).⁶⁶

Az 1623. évi hadi fizetómesteri számadáskönyv adatai azonban már egy jelentős mértékben átalakult hadsereg-finanszírozási rendszert mutatnak.⁶⁷ A legnagyobb változás magában a finanszírozás méreteiben történik: az udvari hadi fizetómester ebben az évben 9 657 088 rFt-ot könyvelt el, tehát a 16. század utolsó harmadából ismert bevételek több mint hétszeresét, az alig 13 évvel korábbiak pedig a tizenháromszorosát! Óriási változás ez még akkor is, ha pont ebben az időszakban indul meg a 17. század egyik legnagyobb, *Kipper und Wipper Zeiten* nevezett pénzrontása. Amennyiben dukátban, azaz aranyforintban számoljuk át a fenti összeget, az feltehetően 1 millió 485 ezernek felel meg. Összehasonlításként az 1570. évi magyarországi hadi fizetómesteri bevételt 641 ezer aranyra tehetjük, míg az 1605. évi 2,3 milliós udvari pénztári hadi kifizetés körülbelül 1,15 millió aranyat, az 1610. évi pedig alig 300 ezer aranyat érhetett. Tehát az átszámítási adatok alapján is több mint kétszeresére ugrott a hadi fizetómester bevétele.⁶⁸ A hadi fizetómester bevételeinek negyedét (2 millió 474 ezer rFt) hitelekből fedezték, míg az osztrák, cseh, morva rendek és ezen tartományok hivatalai voltak összességében a legnagyobb befizetők több mint 5 millió rFt-tal (5 millió 44 ezer rFt), ami a bevételek 52%-át tette ki. A magyarországi jövedelmek 547 ezer rFt-ra rúgtak, ami a befizetések mindössze 5,7%-át jelentette, a központi hivatalok, mint például az Udvari Kamara, Főlélmesteri Hivatal stb. összesen 776 ezer rFt-ot utaltak át a hadi fizetómesternek, amely összeg a bevételek 8%-át tette ki. A kiadások kapcsán még gyökeresebb fordulatot figyelhetünk meg: egyrészt a kiadások főösszege mindössze 4 millió 194 ezer rFt volt, tehát a bevételeknek még a felét sem (43%) költötték el. Másrészt a legszembetűnőbb változás a katonai kiadások felhasználási helyében mutatkozik: a magyarországi végvidékre ekkor mindössze 119 ezer rFt-ot fizetett ki a hadi fizetómester, ami a kiadások mindössze 2,8%-át tette ki! Ugyanakkor a harmincéves háború keretében a Német-római Birodalom területén, illetve részben a Bethlen Gábor ellen bevetett hadak közel 600 ezer rFt-ot emésztettek fel (596 ezer rFt, 14,2%). A kiadások közül a legtöbbet a toborzási, szállítási és hivatali költségek (545 ezer rFt, 13%), valamint a különféle kegydíjak és rend-

66 Az 1610. évi udvari hadi fizetómesteri számadás jelzetét ld. a 36. jegyzetben.

67 *Kenyeres I.*: A Habsburg Monarchia i. m. (3. jz.) 125–130.; *Uő*: *Kriegsausgaben* i. m. (3. jz.) 77. skk.

68 A számadáskönyv inflációs értékelésére ld. *Kenyeres I.*: A Habsburg Monarchia i. m. (3. jz.) 126–127: 110. jegyzet. Az átszámításra uo.

kívüli, nem katonai kiadások (870 ezer rFt, 20%), továbbá a több mint 1 millió rFt-ra rúgó hiteltörlesztések (1 millió 63 ezer rFt, 25%) vitték el.⁶⁹

Végezetül azt vizsgáljuk meg a hadi fizetómesteri számadások alapján, hogy a magyarországi befizetések milyen arányban járultak hozzá a hadi költségekhez:

9. táblázat. A hadi fizetómesteri hivatalokba tett magyarországi befizetések, 1570–1623 (rFt)⁷⁰

	Magyarországi befizetések	A hadikassa összbevétele	A magyarországi befizetések százalékos aránya
Magyarországi hadi fizetómester, 1570	292 270	1 283 823	22,70
Felső-magyarországi hadi fizetómester, 1569	80 095	466 055	17,19
Felső-magyarországi hadi fizetómester, 1591–1601 (éves átlag)	130 394	409 367	31,85
Udvari hadi fizetómester, 1610	130 988	714 135	18,34
Udvari hadi fizetómester, 1623	547 794	9 657 080	5,67

Az adatok magukért beszélnek: a magyarországi hozzájárulás mértéke 22% és 32% között mozgott a 16. században. Ez az arány a 17. század első évtizedeiben folyamatosan csökkent: 1610-ben mindössze 18%, majd 1623-ban csupán 5,5%. Ez utóbbi adat már a harmincéves háború időszakát mutatja, amelyben nem a magyarországi hadszíntér volt a legfontosabb. Ez utóbbinak az újbóli felértékelődésére csak az 1660-as években kerül sor, illetve a visszafoglaló háborúk időszakában.⁷¹

69 A fenti adatokra ld. *Kenyeres I.*: A Habsburg Monarchia i. m. (3. jz.) 125–130. és *Uő*: *Kriegsausgaben* i. m. (3. jz.) 75–80.

70 A számadáskönyvek adatait ld. a 36–38. jegyzetben.

71 *Peter Rauscher*: *Kriegführung und Staatsfinanzen: Die Habsburgermonarchie und das Heilige Römische Reich vom Dreißigjährigen Krieg bis zum Ende des habsburgischen Kaisertums*. In: *Kriegführung und Staatsfinanzen* i. m. (3. jz.) 5–39.; *Oross, András*: *Die für Ungarn zuständigen Kammern und die Kriegsfinanzierung der Habsburgermonarchie an der Wende vom 17. zum 18. Jahrhundert*. In: *Kriegführung und Staatsfinanzen* i. m. (3. jz.) 289–310.; *Uő*: *A Szepesi Kamara, a Habsburg-pénzügyigazgatás és a katonai kiadások a XVII. század második felében*. *Fons (Forráskutatás és Történeti Segéd tudományok)* 15. (2008) 97–170.; *Uő*: *A Magyar Királyság törökellenes határvédelmi rendszerének felszámolása és átszervezése*. *Szentpétery Imre Történettudományi Alapítvány, Bp., 2013. (Fons Könyvek 4.)* 209–273.

Függelék

A Magyar és a Szepesi Kamara jövedelmeire vonatkozó források

A Magyar Kamara bevételeire vonatkozó források

1539–1541 közötti bevételek: *Acsády I.*: Magyarország pénzügyei i. m. (3. jz.) 217. 1542. évi adat: *Ember Győző*: A magyar királyi pozsonyi kamara zárszámadása 1542-ben. Levéltári Közlemények 61. (1990) 63–143., itt: 68. 1549., 1555–1562. évi bevételi adatok: *Ember Gy.*: A magyar királyi kamara pénzbeli bevételei és számadásai i. m. (3. jz.) 514–520. Az 1566., 1572., 1575–1582., 1585., 1587–1590., 1594., 1598. évek adatait ld.: *Acsády I.*: A pozsonyi és szepesi kamarák i. m. (3. jz.) 92–95. Az 1570. évi: A Magyar Kamara 1570. évi negyedéves elszámolásai. ÖStA HKA HFU r. Nr. 21. Konv. Mai. 1570. fol. 103r–229v. Az 1571. évi adat: A Magyar Kamara 1571. évi számadása. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (= MNL-OL) E 106 A Magyar Kamara Számvevősége, Liber perceptionum atque erogationum proventuum 3. köt. és MNL-OL E 554 Városi és kamarai iratok Fol. Lat. 936. Az 1573. évi adat: A Magyar Kamara negyedéves elszámolásai. ÖStA HKA HFU r. Nr. 26. Konv. Január 1574. fol. 18r–77v. Az 1575. évi adat: A Magyar Kamara éves számadása. MNL-OL E 554 Fol. Lat. 938. Az 1583. évi adat: A Magyar Kamara éves számadása. MNL-OL E 554 Fol. Lat. 921. VI. Az 1586. évi adat: A Magyar Kamara éves számadása. MNL-OL E 554 Fol. Lat. 938. III. Az 1589. évi adat: A Magyar Kamara éves számadása. MNL-OL E 554 Fol. Lat. 938. IV. Az 1597. évi adat: A Magyar Kamara éves számadása. MNL-OL E 106 5. köt. Az 1616. évi adat: A Magyar Kamara éves számadása. MNL-OL E 554 Fol. Lat. 921. IX. Az 1622. és 1623. I. negyedév: A Magyar Kamara 1622. évi számadása. MNL-OL E 554 Fol. Lat. 921. X. fol. 2r–143v. Az 1624–1626. közötti bevételi adatok: Dubniczay János kamarai számvevő kimutatása a Magyar Kamara 1622–1626. évi bevételeiről és kiadásairól. ÖStA HKA HFU r. Nr. 136. 1628. Május fol. 103r–106v. Az 1637. évi adat: A Magyar Kamara éves számadása. MNL-OL E 554 Fol. Lat. 921. XI. Az 1638. évi adat: A Magyar Kamara éves számadása. MNL-OL E 554 Fol. Lat. 921. XII.

A Szepesi Kamara bevételeire vonatkozó források

1550–1554: Gall Sonnebrodt, Georg Werner felső-magyarországi jövedelemigazgató számvevőjének (*Zahlmeister und Rentmeister*) számadása a sárosi vár és Felső-Magyarország jövedelmeiről. MNL-OL E 554 Fol. Lat. 1314. (ld. *Kenyeres I.*: I. Ferdinánd i. m. (3. jz.) 87.; *Uő*: Einkünfte i. m. (3. jz.) 142.). Az 1572. évi adat: *Acsády I.*: A pozsonyi és szepesi kamarák i. m. (3. jz.) 125. Az 1574–1576. évi adatok: A Szepesi Kamara bevételeinek és kiadásainak kimutatása. ÖStA HKA VUG r. Nr. 11. fol. 472r–477v. Az 1580–1582. évi adatok: A Szepesi Kamara bevételeinek és kiadásainak kimutatása. 1583. március 27. ÖStA HKA HFU r. Nr. 52. Konv. Dez. 1587. fol. 154r–161v. Az 1584–1587. évi adatok: A Szepesi Kamara bevételeinek és kiadásainak kimutatása. ÖStA HKA VUG r. Nr. 32/B fol. 1017r–1054v, 1067r–1096v; ÖStA HKA HFU r. Nr. 52. Konv. Dez. 1587. fol. 151r–162v, 194r–228v; uo. r. Nr. 53. Konv. Jan. 1588. fol. 26r–30v. Az 1592. évi adat: *Acsády I.*: A pozsonyi és szepesi kamarák i. m. (3. jz.) 130. Az 1596. évi adat: Kivonat a Szepesi Kamara bevételeiről és kiadásairól. 1596. ÖStA HKA HFU r. Nr. 1619. Júli fol. 109r–112v.

Az 1610. évi adat: A Szepesti Kamara számadása. *Ember Gy.*: Az újkori magyar közigazgatás i. m. (3. jz.) 168. Az 1611. évi adat: A Szepesti Kamara bevételeinek és kiadásainak kimutatása. ÖStA HKA HFU r. Nr. 101. Konv. Mai 1612. fol. 142r–156v. Az 1612. évi adat: A Szepesti Kamara bevételeinek és kiadásainak kimutatása. ÖStA HKA HFU r. Nr. 103. Konv. April 1613. fol. 240r–245v. Az 1630–1633. évi adatok: A Szepesti Kamara bevételeinek és kiadásainak kimutatásai. ÖStA HKA HFU r. Nr. 150. Konv. Juli 1634. fol. 80r–87v.

ISTVÁN KENYERES

THE FINANCES AND MILITARY EXPENSES OF THE HABSBURG MONARCHY AND HUNGARY FROM THE MIDDLE OF THE 16TH CENTURY TO THE FIRST THIRD OF THE 17TH CENTURY

The aim of the present study is to examine the system of financing the anti-Ottoman military efforts of the Habsburg Monarchy as well as the revenues and contribution of the Hungarian Kingdom to these military expenses from the 1540s to 1640.

Thanks to the financial reforms introduced by the Habsburgs and to the customs yields stemming from the flourishing cattle trade, the income of the Hungarian Kingdom had risen by the 1570s and 1580s to around 800 000 Rhenish florins (*Rheinischer Gulden*) p. a. Since the annual revenues of the Habsburg Monarchy were in the region between 2 and 2.5 million Rhenish florins in the second half of the 16th century, the money coming from Hungary amounted to at least a quarter, or even a third, of the Monarchy's income. In the first third of the 17th century the Hungarian income can be estimated to somewhere between 530–550 000 and 600–800 000 Rhenish florins p. a. Although thus the incoming sums were considerable, the need for money of the Hungarian and Croatian border defense system established against the Ottomans increased constantly: from half a million florins in the 1540s to one million in the late 1550s and then to one and a half million by the long Ottoman war („Fifteen Years War”, 1592/93–1606), to which should be added some half million p. a. spent on the maintenance of castles and the provision of artillery and other military equipment.

On the actual payment of military expenses very few data have been published so far. The present study thus presents those sources which shed light on the actual military disbursements. The accounts of the courtly paymaster (*Hofzahlmeister*) who financed the costs of the common court of the monarchy, which have survived in an unbroken series from 1543 on, prove that the expenses of the anti-Ottoman defense – from an annual 200–300 000 florins to as much as one million – were disbursed until the late 1550s through the courtly cash-desk. The office of military paymaster, which was established from the 1550s, took over from the 1560s and 1570s the charge of financing the system of border castles. In the case of the most important office, that of the military paymaster of the court (*Kriegszahlmeister in Ungarn, Hofkriegszahlmeister*), the accounts for 1570, 1610 and 1623 have come down to us, whereas the accounts of the military paymaster of Upper Hungary (*Kriegszahlmeister in Oberungarn*) are extant from 1569 and from the period between 1594 and 1601. On the basis of these accounts the overall sum paid on military expenses in the 1570s and 1580s must have been somewhere between one and one and a half million florins. These expenses rose to some five million p. a. by the period of the Fifteen Years War, to which should be added another half million for the costs of the court. As the Habsburgs could dispose of some 4–4.8 million florins, coming from the

ordinary and extraordinary taxes levied in their countries, from foreign subsidies and from the *Türkenhilfe* voted by the imperial estates, there was an annual deficit amounting to between 800 000 and 1 500 000 florins, which was financed by means of loans. The study ends with an analysis of the accounts of the military paymaster from the years 1610 and 1623, which show that from the first third of the 17th century the financing of the Hungarian front no more enjoyed priority.

SZABÓ PÉTER

A maszk és a jelmez szerepe a kora újkori Magyarországon*

A nagy állami ünnepek, így a magyar királykoronázás vagy az erdélyi fejedelem beiktatásának elemzése a kora újkori magyar rítuskutatás megszokott terepének számít.¹ Ezúttal azonban nem ezeket, hanem azokat a „hétköznapi ünnepeket” vizsgálom, amelyeket a spontán igény vagy a keresztény egyházi évhez való igazodás hívott életre. Ezek az ünnepek a társadalom széles rétegeinek bevonásával zajlottak, hol az elit, hol pedig a nép kezdeményezésére. A „kép és hasonmás”² vizsgálata, a ceremónia és a valóság feltárása izgatott mindvégig. Mit fed el és mit fejez ki a valóságból a maszk, a jelmez, amelyek a legfontosabb eszközei a kora újkori Magyarország maszkarádéinak, szép magyar kifejezéssel élve: „jelmezes alakoskodásainak”? A „nagy” és a „hétköznapi” ünnepek nem álltak túl távol egymástól, így az előbbieket dramaturgiai lebonyolításának tanulságait – az ünnepség mint műalkotás definíciójának meghatározásakor – nem hagyhattam figyelmen kívül.

Tanulmányomban öt – eddig e szempontból még nem elemzett – kiadott vagy kiadatlan forrást, illetve kérdéskört vizsgálok. Ezek a következők:

1. Stephanus Pighius (Wenen) Justus Lipsiushoz írott levele, amely 1572. szeptember 10-én egy Bécsben megrendezett ünnepségről számol be.³
2. Brandenburgi Katalin megbotránkozott ruházódásának kérdése.

* Néhány nappal tragikus szerencsétlensége előtt kapta meg szerkesztőségünk Szabó Péter írását. Az olvasó elhunyt kollégánk utolsó tanulmányát tartja kezében.

- 1 E tekintetben örvedetesen megszorodtak a kutatások. A teljesség igénye nélkül: *Pálffy Géza*: Koronázási lakomák a 15–17. századi Magyarországon. Az önálló magyar királyi udvar asztali ceremóniarendjének kora újkori továbbéléséről és a politikai elit hatalmi reprezentációjáról. *Századok* 138. (2004) 1005–1101.; *Uő*: Magyar címerek, zászlók és felségjelvények a Habsburgok dinasztikus-hatalmi reprezentációjában a 16. században. *Történelmi Szemle* 47. (2005) 241–275.; *Uő*: Állami és nemzeti reprezentáció az újkori Magyarországon: a magyar uralkodókoronázások és a Szent Korona (1526–1916). Kutatási munkaterv a Lendület II. Programra (2012–2017). *Történelmi Szemle* 54. (2012) 491–502.; *B. Szabó János–Erdősi Péter*: A hatalomátadás szertartásai az erdélyi fejedelemségben. *A Hadtörténelmi Múzeum Értesítője* 4. (2001) 4. sz. 91–107.; *Papp Sándor*: „A törökkel megbékélyék valamin lehet, lehetetlen, hogy kegyelmed a török hatalma ellen hadat viselhessen...” (Pázmány Péter I. Rákóczi Györgynek). In: *Athnamé-vizsgálatok. Köszönöm a szerzőnek, hogy rendelkezésemre bocsátotta kéziratát.*
- 2 Ezt a kifejezést Marosi Ernőől kölcsönöztem. *Marosi Ernő*: Kép és hasonmás. Művészet és valóság a 14–15. századi Magyarországon. Akadémiai, Bp., 1995. (Művészettörténeti Füzetek 23.)
- 3 Iusti Lipsi epistolae. Pars. I. Ed. Alois Gerlo. Koninklijke Vlaamse Academie van België voor Wetenschappen en Kunsten, Brussel, 1978. 75–78. Stephanus Pighius (Wenen) Lipsiushoz. Bécs, 1572. szeptember 10.

3. A bécsi udvari levéltárban fennmaradt *Zeremonialprotokolle*.⁴

4. A Forgách Ádám valamelyik felvidéki kastélyában az 1660-as évek táján tartott farsangi „jelmezes alakoskodásról” ránk maradt beszámoló.⁵

5. Esterházy Pál Antal 1752. június 17-én lezajlott nápolyi bevonulásának leírása.

A jelmezekkel kapcsolatos vizsgálatokban ezúttal elsősorban azt a kérdést tettem fel, ami az öltözködéstörténeti vizsgálatokban élen járó francia történészeket régóta izgatja: „Vêtements ou costumes?” – „Öltözet vagy jelmez?” Mikor jelent meg a csak a testet burkoló, pusztán használati célú, a természet kiszámíthatatlan szeszélyeitől óvó öltözék mellett a jelmez, a „*costume de carnaval*”, a szimbolikus üzenetet közvetítő ruha?⁶ A terjedelmes, nemzetközi kitekintésű bevezetőt szükségesnek tartom a merőben új – a hazai szakirodalom által alig érintett⁷ – téma megértéséhez. E bevezető, a téma jellegéből fakadóan, a történelem és a művészet-történet határmezsgyéjén jár.

A hatalom maszkjai és álarcjai: ókori és középkori hagyományok

A fenség közvetlen tiszteletére, képviselőtére szánt alkotásokat általában az *imago*, azaz 'kép, arckép' megnevezéssel illeti az egykorú latin irodalom.⁸ Már az ókorban is kialakult az a szokás, hogy a császárokról elhunytuk után viaszmaszkt készítenek. Az *imago cerea*, a viaszbábu, az *imagines (maiorum)*, az ősök viaszálarcjai már elmozdulást jelentenek a főképp kortársi tiszteletet manifesztáló imago-alkotásoktól. Az elhunytól készült emlékezeti tárgyak a hús-vér valóságtól eltávolodott árnykép lenyomatai voltak.⁹ Újabb állomás volt az uralkodói repre-

4 Österreichisches Staatsarchiv (Bécs), Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Hofarchiv, Hofzeremoniell-department, Zeremonialprotokolle (= ÖStA HHStA Zeremonialprotokolle) AB XII/5. Bd. 2. (1660–1674). A jegyzőkönyveknek létezik egy külön fogalmazványsorozata (ÖStA HHStA Zeremonialprotokolle, Konzepte). A sorozat nem teljes, csupán a 19. század elejéig tart. Fazekas Istvánnak (Bécsi Magyar Levéltári Delegáció) itt köszönöm meg mindig önzetlen segítségét.

5 Egy hajdani jelmezes társaság. Közli és a bevezető tanulmányt írta b. Mednyánszky Dénes. *Történelmi Tár* 1. (1878) 361–368.

6 Ezzel a kérdéssel indul Daniel Roche nagy műve, a *La culture des apparences*. In: *Uő: Une histoire du vêtements XVIIe siècle–XVIIIe siècle*. Fayard, Paris, 1989. 11–29.

7 Egyedül R. Várkonyi Ágnes foglalkozott a témával: *R. Várkonyi Ágnes: Az öltözködés filozófiájáról*. *Történelmi Szemle* 53. (2011) 503–537.

8 Latin–magyar szótár. Szerk. Györkösy Alajos. Akadémiai, Bp., 1975. 264.; *Imago Imperatorum. Porträts der Kaiser und Könige des heiligen römischen Reiches deutscher Nation*. Hrsg. Eva Sailer et al. Karolinger, Wien, 1992. 7–176.

9 Az ókori császárok viaszmaszkjairól mint a középkori Európa császárai és királyai halotti maszkjainak, képmásainak, *effigiéseinek* előzményeiről: *William Hope: On the Funeral Effigies of the Kings and Queens of England*. *Archeologia* 60. (1907) 2. sz. 517–570.; *Julius Schlosser: Geschichte der Porträtbildner in Wachs*. *Jahrbuch der kunsthistorischen Sammlungen des allerhöchsten Kaiserhauses* 29. (1910) 185.

zentációban, amikor Angliában az érett középkorban kialakult az a jogi doktrína, miszerint a királynak két teste van: a fizikális és a méltósági teste. Az utóbbi elképzelés egy szimbólum megteremtésének lehetőségét hordta magában.¹⁰ Ez volt az *effigies*, a képmás, a bábu, az eszménykép, amelyet általában fából faragtak ki, a király alakját imitálva. A bábu arcára általában a király halotti maszkját tették, míg testét bíbor-, tehát egyáltalán nem gyászos ruhába öltöztették.¹¹ Az *effigies* használatát, végtisztességi szokását átvették a francia királytemetések rendezői is, sőt az Anjou-dinasztia is meghonosította a késő középkori Magyarországon. Az *effigies*-lovagok¹² I. Károly székesfehérvári temetésén 1342-ben – különböző öltözetük révén – a király legfőbb hadúri szerepét reprezentálták az egyes fegyvernemek felett. „Az első lovon ülő vitéz a királyi méltósághoz illő lövő fegyverzetbe volt öltözve, a másik dárdaökleléshez volt felszerelve, a harmadik, a legpompásabb lovon ülő pedig a királyi méltóságot megillető harci fegyverzetbe, a hadba vonulásra felvértezett. A három lovon ülő három vitéz sisakján a hadi jelvény egy-egy struccmadárforma volt, arany koronával ékesítve, ilyen jelvényt szokott viselni a király úr, míg élt.”¹³ Az *effigies*-lovagok megbontották a fenség kultuszának monolitikus, idolszerű *imago*-hagyományát: több szerepben mutatták be a királyt. Így utat nyitottak a reprezentáció burjánzása, a jelmezek, a maszkok világa felé.¹⁴

A neolatin nyelvekben – például a francia nyelvben – ez idő tájt terjedt el a politikai és egyéb okokból fakadó sajátos reprezentáció¹⁵ kifejezésére a *masque*, az álarc vagy maszk szó.¹⁶ A késő középkor és kora újkor határán már „tombolt” a maszkarádék szokása. II. Lajos állítólag ördögnek öltözött egy farsangi bálon. Főgel József, II. Lajos udvartartásának kutatója szerint: „Lajos felöltözve Luczifernek, ökörszarvakat és lábakat öltve, gólyacsőrrel és kígyófarkkal ülte a húshagyót.”¹⁷ Az álarcos ünnepek divatja Főgel József szerint német befolyást mutat: „Máriával jöttek át hozzánk ez ördögi jelmezek, és fenevad öltözetek”, ám

10 Ernst Kantorowicz: *The King's Two Bodies*. Princeton University Press, Princeton, 1957. 400–420.

11 Az *effigies*-használatra az első példa II. Henrik angol király temetése 1189-ben Londonban. *Ralph Giesey*: *The Royal Funeral Ceremony in Renaissance France*. Droz, Genève, 1960. 22.; *Wolfgang Brückner*: *Bildnis und Brauch. Studien zur Bildfunktion der Effigies*. Schmidt, Berlin, 1966.

12 A kifejezést Marosi Ernőtől vettem át. *Marosi E.*: i. m. (2. jz.) 46.

13 *Johannes de Thurocz*: *Chronica Hungarorum*. I. Textus. Ed. E. Galántai–J. Kristó. Akadémiai, Bp., 1985. 154–159.; *Thuróczy János*: *A magyarok krónikája*. Kiad. Horváth János. Helikon, Bp. 1978. 242–248.

14 Régi magyar öltözködés. Viseletek dokumentumok és források tükrében. Összeállította Mojszis Dóra. Magvető, Bp., 1988. 7–476.; *Margaret Scott*: *Kleidung und Mode im Mittelalter*. Aus dem Englischen von Bettina von Stockfleth. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 2007. 7–160.; *Roche, D.*: *La culture des apparences* i. m. (6. jz.) 11–564.

15 A színlelés nem feltétlen vizuális érzékelésben megsejthető és megfejthető formáinak latin etimológiai gyökereiről (disszimuláció = eltitkolás, szimuláció = tettetés, inszimuláció = hamis tanúság): *Szabó Péter*: *Brandenburgi Katalin tettetési a hit és a török hűség dolgában*. In: *Színlelés és rejtőzködés. A kora újkor magyar politika szerepjátékai*. Szerk. G. Etényi Nóra–Hom Ildikó. L'Harmattan, Bp., 2010. 109–123.

16 Francia–magyar kéziszótár. Szerk. Eckhardt Sándor. 4. kiad. Akadémiai, Bp., 1968. 513.

17 *Főgel József*: *II. Lajos udvartartása 1516–1526*. Hornyánszky, Bp., 1917. (reprint: *Históriaantik*, Bp., 2010.) 117.

jegyzeteiben rögtön hozzátette, hogy a német befolyás csak közvetítője volt az olasz – elsősorban Ferrarában kialakult – divatnak, ahol a kor legkiválóbb maszkjait készítették.¹⁸ A társadalmi elit körében felkarolt álarcos jelmezvilág megújulásához nagymértékben hozzájárult az egzotikumok iránti érdeklődés fokozódása, amely a nagy földrajzi felfedezésekhez kapcsolódott. A „vadember” kultuszát már II. Lajos közvetlen környezetében is megfigyelhetjük. 1519 farsangján Brandenburgi György vadembernek öltözött.¹⁹ Franciaország királyi ünnepeit valósággal eluralta a vadember-kultusz: a vadember ekkor vált emblemikus jelmezzé. II. Henrik francia király 1550. október 1-i roueni bevonulásakor a Szajna partján egy brazil erdőt imitáltak, ahol vademberek sokasága lepte el a tájat.²⁰ A vadember persze nem azonos pusztán az indiánnal (*Indio*),²¹ a kolonizáció idején Amerikában, Brazíliában talált bennszülöttekkel. A vadember ugyanis a középkori heraldikában pajzstartó, „a tulajdonos nagy erejű szolgája, védelmezője. A nagy földrajzi felfedezések után a civilizatorikus és erkölcsi értékek viszonylagosságát érzékeltetik a vadember figurájával (pl. Shakespeare: *A vihar* című művében)”.²² A vadember szőrből készült ruházatával tehát egy igazi jelmezes figura, akivel az európai ember egy számára fontos szimbólumot akart kifejezni. Viszonylag későn, de Bethlen Gábor udvarába is megérkezett a vadember kultusza. A fejedelem Brandenburgi Katalinnal kötött házassága alkalmával (Kassa, 1626. március 2.) a lakodalomra díszes ünnepi asztalt készítettett. László mester, Bethlen Gábor szakácsa látványételei (Schau-Essen) között ott szerepelt „egy vadember, kinek keziben egy csorgó víz magossan megyen fel”.²³

Az alsóbb társadalmi szintek maszkjai. A hatalmat éltető és bíráló népünnepélyek

A humanizmus, az emberközpontú világszemlélet következménye volt, hogy polgári körökben is elterjedt a halotti maszkok kultusza a reneszánsz kori Itáliában. Giorgio Vasari a művészéletrajzokat tartalmazó írásának, a *Vitáknak* első, 1550-ben megjelent firenzei kiadásában, az Andrea Verrocchio festő, szobrász, építész pályafutását bemutató portrévázlatban a következőket írja: „Az ő idejé-

18 Uo. 117.

19 Uo. 116.

20 *Josèphe Chartrou*: Les entrées solennelles et triomphales á la Renaissance, 1485–1550. PUF, Paris, 1928. 136.

21 Definíciója: Entdeckung und Eroberung der Welt. Die Grundlegung der modernen Welt. Spätmittelalter, Renaissance, Reformation. Hrsg. Ruggiero Romano–Alberto Tenenti. Fischer, Frankfurt a. M., 1967. 203.

22 *Eörsi Anna*: Vadász/vadászat. In: Szimbólumtár. Jelképek, motívumok, témák az egyetemes és a magyar kultúrából. Szerk. Pál József–Újvári Edit. Balassi, Bp., 1997. 499.

23 *Szabó Péter*: Bethlen Gábor lakadalmara czinalt ekessegek. In: Collectanea Tiburtiana. Tanulmányok Klaniczay Tibor tiszteletére. Szerk. Galavics Géza–Hemer János–Keserű Bálint. JATE, Szeged, 1990. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez) 449.

ben keletkezett az a szokás, hogy kis költséggel megmintázzák a halottak arcát, ezért látni Firenze valamennyi házában a kandallók, az ajtók, az ablakok és a párkányok fölött temérdek olyan jól kidolgozott természetes portrét, hogy mind-egyikük elevennek tűnik.²⁴ Az egyéniség „maszkban” történő megörökítése a reneszánsz kor szokásává vált.

Az álarcos bál hozzátartozott a VIII. Henrik mellett kialakult „fiatal szubkultúrához” – írja Kubinyi András.²⁵ Valójában arról volt szó, hogy a londoni központ, az új abszolutista kormányzási mód gyakorlásának biztos tudatában „megengedhette magának” – a királyság reprezentatív dicsőítése mellett – azt a szabadosságot, hogy az egyéb társadalmi rétegek is reprezentáljanak. Ez a magatartás teljesen harmonizált az angol abszolutizmus rendekkel együttműködő – Európában páratlan – jellegével. Ám az álarcos, jelmezes reprezentáció ekkorra már mély, középkori örökséggel is rendelkezett. „Az egyházi felvonulások kétségtelenül már a kora középkor óta alkalmul szolgáltak az álruhában való megjelenésre, akár a szentséget és a körbehordozott szentképeket meg ereklyét kísérő angyalgyermek alakjában, akár a passiónak a menetben részt vevő szereplői vagy a keresztjét vivő Krisztus, a poroszlók és katonák, a szent nők alakjában.”²⁶ A Kardos Tibor szerkesztette *Régi magyar drámai emlékek* című kötet ugyanezt a felfogást hangsúlyozza.²⁷ A processziók – különösen Itáliában – fényűző keretek között zajlottak, látványukban egyre inkább a világi jelentés dominált. Észak-Itáliában a processziókból fejlődött ki a *trionfo*,²⁸ a díszfelvonulás, amely a városállamok vezetőit és a zsoldosvezéreket dicsőítette a kocsin ülő és gyalogló emberek kíséretében. Ezekben az ünnepségekben Jacob Burckhardt megállapítása szerint, „az úmapi körmenet és a farsangi menet a pompának közös stílusában találkozik”.²⁹ Az utóbbi időkben fellendülő ceremóniakutatás

24 Andrea Verrochio festő, szobrász és építész élete. In: *Giorgio Vasari: A legkiválóbb festők, szobrászok és építészek élete*. Vál. Vayer Lajos. Ford. Zsámboki Zoltán. Magyar Helikon, Bp., 1978. 382.

25 *Kubinyi András: A királyi udvar élete a Jagelló-korban*. In: Kelet és Nyugat között. Történeti tanulmányok Kristó Gyula tiszteletére. Szerk. Koszta László. Szegedi Középkorász Műhely, Szeged, 1995. 333–334. Hivatkozott mű: *David Starkey: Intimacy and Innovation: the Rise of the Privy Chamber 1485–1547*. In: *The English Court. From the Wars of the Roses to the Civil War*. Ed. David Starkey. Longman, London, 1987. 80., 104. Az I. Erzsébet kori Anglia politikai szimbólumairól: *András Kiséry: Emblems of the Polity*. In: *The Iconography of Power Ideas and Images of Rulership on the English Renaissance Stage*. Ed. György E. Szőnyi–Rowland Wymer. JATE Press, Szeged, 2000. (Papers in English & American Studies 8.) 161–179.

26 *Jacob Burckhardt: A reneszánsz Itáliában*. Ford. Elek Artúr. Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, Bp., 1978. 260.

27 *Régi magyar drámai emlékek*. I–II. Szerk. Kardos Tibor. Akadémiai, Bp., 1960. I. 142–144.

28 *Werner Weisbach: Trionfi*. Grote, Berlin, 1919.; *Johann Wolfgang Goethe: Julius Caesar diadalmenete, Mantegna festménye*. In: *Uő: A műalkotások igazságáról és valóságosságáról*. Ford. Rajnai László–Rónay György. Vál. Rózsa György. Corvina, Bp., 1980. (Művészet és Elmélet) 179–194.

29 *Burckhardt, J.*: i. m. (26. jz.) 252.

kibővítette a „menet” formájában felfogott ünnepségek³⁰ műalkotásként értelmezhető definícióját, s a nagy felvonulások kutatásába erőteljesen bevonták az uralkodói bevonulások és az ezekhez kapcsolódó koronázási menetek, majd a halotti menetek vizsgálatát.³¹ Ebből a kutatásból nem maradtak ki a magyar történések, művészettörténések sem.³²

Az egykorú képzőművészet is jelzi a társadalmi elit reprezentációjában a jelmezek, a kellékek felé való elmozdulást. E felsőbb társadalmi réteg tagjai a fennmaradt képmásokon is úgy tűntek fel, mint egy maszkarádé. Corvin János 1490 előtt keletkezett arcképén úgy jelenik meg – Mikó Árpád elemzése szerint –, „mint-ha csak egy portékáját kínálgató kereskedő szórólapját látnánk magunk előtt”.³³ A sallangok, a mellékletek, a jelmezek ekkor kezdtek szinte önálló életet élni. Egon Friedell osztrák kultúrtörténész szerint a reprezentatív ember a maga képviselőletével szinte kiszolgálta a nyilvánosság befogadói igényét. „A reprezentatív ember [...] testesíti meg azt a diagrammát, alaktani alaprajzot, mely minden valóságos ember természetében rejtőzik.”³⁴

30 *Mathias F. Müller*: Werke für Ewigkeit – Kaiser Maximilian I. und Erzherzog Ferdinand II. Kunsthistorisches Museum. Sammlungen Schloß Ambras, 6. Juli bis 31. Oktober 2002. [Kiállításmertető]. *Frühneuzeit-Info* 13. (2002) 152–157.

31 *Aleksander Gieysztor*: „Ornamenta regia” w Polsce XV wieku. In: *Sztuka i ideologia XV wieku*. PWN, Warszawa, 1978. 155–163.; *Uő*: Spektakl i liturgia Polska koronacja królewska. In: *Kultúra elitarna a kultúra masowa w Polsce późnego średnio-wieczna*. Pod. red. Bronisława Gieremka. Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, 1978. 9–10.; *Ewa Śnieżyńska-Stolot*: Dworski ceremonial pogrzebowy królów polskich w XIV wieku. In: *Sztuka i ideologia i. m.* 89–100.; *Jan Białostocki*: A halál kapuja. Ford. Széphelyi Frankl György. In: *Uő*: Régi és új a művészettörténetben. Szerk. Marosi Ernő. Corvina, Bp., 1982. 183–205.; *Uő*: Művészet és vanitas. Ford. Tóth Sándor. Uo. 206–231. Bármennyire is szerettem volna kutatásomba bevonni a tér- és teremvizsgálatokat, az ülésrendeket, az épületek szimbolikus kommunikációját, jelen tanulmányomban a „menetszerű” ceremóniák elemzésére korlátozódtam. Az előbbiekről: *Susanne Rau*: Öffentliche Räume in der Frühen Neuzeit. Eine Problemskizze zu Raum und Öffentlichkeit mit einem Tagungsbericht. *Frühneuzeit-Info* 13. (2002) 75–86.; *Michail A. Bojcov*: Qualitäten des Raumes in zeremoniellen Situationen: Das Heilige Römische Reich, 14.–15. Jahrhundert. In: *Zeremoniell und Raum. IV. Symposium der Residenzen-Kommission der Akademie der Wissenschaften in Göttingen*. Thorbecke, Sigmaringen, 1997. (Residenzenforschung 6.) 129–153. Kedves kollégámnak itt fejezem ki tanácsaiért köszönetemet. A halotti menetekről: *Elisabeth Wolfik*: „Was auf solches unser Ewiglichs absterben unser Fürstliches Begrebnus belange...” Tod, Begräbnis und Grablege Erzherzog Ferdinand II. von Tirol (1529–1595) als Beispiel für einen „Oberschichtentod” in der Frühen Neuzeit. *Frühneuzeit-Info* 11. (2000) 39–67.

32 *E. Kovács Péter*: Ceremónia és politika. Zsigmond bevonulásai Itáliában. *Történelmi Szemle* 55. (2013) 351–379.

33 *Mikó Árpád*: A reneszánsz Magyarországon. Corvina, Bp., 2009. (Stílusok – Korszakok) 18.

34 *Egon Friedell*: A reprezentatív ember. In: *Uő*: Az újkori kultúra története. Holnap, Bp., 1993. 46–47.

Az ünnepség mint „műalkotás”

A színvonalas ceremóniarendező (*festaiuolo, organisateur de la fête*) az ünnepi menetet, az egyházi processziót, a farsangi menetet, a triumfális felvonulást, az uralkodói bevonulást,³⁵ a koronázási menetet,³⁶ a halottas menetet³⁷ a műalkotás szintjére emelheti. A koronázási menet esetében ez a kérdés foglalkoztatta Johann Wolfgang Goethét is. 1764. április 3-án József trónörökösét Frankfurtban római királlyá koronázták. Goethe látta a koronázási menetet, s leírta azokat az ismérveket, amelyek révén a menet – szerinte – a műalkotás (*Kunstwerk*) szintjére emelkedett. Goethe művészi-esztétikai meghatározásában a saját korában megújuló „színját-szás” s az ünnepi menet részleges analógiájából indult ki: „Az ünnepélyeket, hivatalos aktusokat eléggé találóan olyan színelőadáshoz hasonlítottam, melyre időnként lebocsátják a függönyt, ám a színészek akkor is tovább játszanak, majd újra felhúzzák és a nézők egy ideig ismét tanulni lehetnek az eseményeknek.”³⁸

Peter Burke a farsangról szólva ezt így fejtette ki: „A farsangot hatalmas színjátéknak tekinthetjük, melyben a főutca és a főterek alkották a színpadot [...], a városlakók voltak a színészek és a nézők.”³⁹ A színjátékban a Farsang és a Bőjt csatája állt a középpontban: a farsang kövérségének és a bőjt soványságának szembeállítása jelentette az önfelelt vidámság tárgyát. Ugyanakkor a fő témák között szerepelt: az étel, a szexualitás és az erőszak. A hústól való búcsúzás idején rengeteg húst fogyasztottak, s a húst jelképesen is megjelenítették. (Velence hentesüzleteinek kirakatai – farsang idején – máig őrzik ezt a szokást: a frakkba és csokor-nyakkendőbe öltöztetett bontatlan csirkék formájában.) Farsang idején rendezték a

35 Chartrou, J.: i. m. (20. jz.) 112.; *Peteki Áron*: Intrada. Az ünnepélyes bevonulás formája és szerepe a közép-kelet-európai udvarokban. In: Magyar reneszánsz udvari kultúra. Szerk. R. Várkonyi Ágnes-Székely Júlia. Gondolat, Bp., 1987. 281–291.

36 *Fügedi Erik*: Uram, királyom... A XV. századi Magyarország hatalmasai. Gondolat, Bp., 1974. 52–80. II. Ulászló sok fiktív elemet is tartalmazó koronázási menetének (Székesfehérvár, 1490. szeptember közepe) klasszikus leírása: *Antonio Bonfini*: A magyar történelem tizedei. Ford. Kulcsár Péter. Balassi, Bp., 1995. 928–936. (4. 10. 70–4. 10. 155.)

37 *Willi Flemming*: Deutsche Kultur im Zeitalter des Barock. Athenaion, Potsdam, 1937. 61–62., 209–210.

38 *Johann Wolfgang Goethe*: Költészet és valóság. Ford. Szöllösy Klára. Európa, Bp., 1982. 166. „Ich vergleicht nicht ungeschicklich diese Feierlichkeiten und Funktionen mit einem Schauspiel, wo der Vorhang nach Belieben heruntergelassen würde, indessen die Schauspieler fortspielten dann werde er wieder aufgezo-gen und der Zuschauer könne an jenen Verhandlungen einigermaßen wieder teilnehmen.” *Johann Wolfgang Goethe*: Dichtung und Wahrheit. Ed. Erich Trunz. 3. Aufl. Aufbau-Verlag, Berlin, 1971. (Poetische Werke 13. – Autobiographische Schriften 1.) 202.

39 *Peter Burke*: Népi kultúra a kora újkori Európában. Ford. Bérczes Tibor. Századvég–Hajnal István Kör, Bp., 1991. 218. A város mint színpad: *Hajnóczy Gábor*: Az ideális város a reneszánszban. Kandidátusi értekezés. Szeged, 1991. 3–9.; Építészeti és urbanisztikai elvek a manierizmus korában 1560–1600. Építés – Építészettudomány 20. (1989) 365–402.; *Csorba Csaba*: Vár és város megváltozott kapcsolata a XVI–XVII. században. In: Hagyomány és korszerűség a XVI–XVII. században. Szerk. Petercsák Tivadar. Heves Megyei Múzeumi Szervezet, Eger, 1997. (Studia Agriensia 17.) 91–106.

legtöbb esküvőt és lakodalmat. Fennmaradt máig a firenzei kulcsosok bábészködő hölgyekhez intézett dala: „Szerszámunk kiváló, új s hasznos / Mindig kéznél van, / Mindenre jó, / Magad is hozzányúlhatsz, ha akarsz.”⁴⁰ Farsang idején elfogadott volt a verbális agresszió. Az álarc mögé bújva bírálni lehetett a hatóságokat, gúnyolni a szemlélődőket.

Goethe tovább ment az ünnepi menet definíciójának megfogalmazásában, és megkülönböztette azt a színháztól. „Ha az ünnepeket kezdettől idáig át gondolt műalkotásnak tekintjük, nem sok kívánnivalót találnánk rajta.”⁴¹ „Mindent gondosan előkészítettek, a nyilvános megjelenések szerényen kezdődtek, és egyre jelentékenyebbé növekedtek, a tömegek száma, a személyek méltósága, öltözkük, kíséretük pompája nőttön-nőtt, így fokozódott minden napról napra, amíg a higgadt, jól felkészült szemlélő is elvesztette a fejét.”⁴² E szerint az ünnepség műalkotássá szervezésének eszközei: 1. tömegszám (arányok megszabása), 2. pompafokozás a felvonuló személyek rangsorba állítása révén, 3. pompafokozás az öltözetek (álarcok) egyre fényűzőbb jellege révén, 4. pompafokozás az egyes előkelőket dekoráló egyre gazdagabb kíséret felvonultatásával, és végül 5. (bár a szöveg csak sejteni enged) a felvonulók testszínjátéka, mozdulatai is az ünnepség megrendezésének eszközei közé tartoztak. A műalkotássá formált ceremónia célja a szemlélődő nyilvánosság elkápráztatása; lényegében a tömegek manipulálása a hatalom mindenhatóságának elfogadása érdekében.

E tanulmányban az ünnepi reprezentációt több értelemben is használom.⁴³ Először is a személyes jelenléttel vagy képvisellel „felszentelt” ceremónia nem csak a társadalom felsőbb szintjeihez: a császár, király, fejedelem, egyházi méltóság vagy főúr személyéhez kötődik. Ma már úgy látjuk, hogy a nép maga is reprezentálhat. Tehát megdőlni látszik – még a középkori ünnepi reprezentációra vonatkozóan is – az a Jürgen Habermastól származó tétel, mely szerint a „reprezentatív nyilvánosság” csupán a hatalom egyoldalú demonstrációja az alávetett tömegek előtt.⁴⁴ A nép reprezentációjának – mint említettem – egyik legfontosabb alkalma a farsang volt. A farsangi ünnepség az önfelelt boldogság, a tömeges személyes jelenlét demonstrációja volt, ahol a ceremónia megalkotói és résztvevői spontán

40 *Burke, P.*: i. m. (39. jz.) 223.

41 *Goethe, J. W.*: Költészet és valóság i. m. (38. jz.) 169. „Hätte man alle diese öffentlichen Feierlichkeiten von Anfang bis hierher als ein überlegtes Kunstwerk angesehen, so würde man nicht viel daran aussetzen gefunden haben.” *Uő*: Dichtung und Wahrheit i. m. (38. jz.) 205.

42 *Goethe, J. W.*: Költészet és valóság i. m. (38. jz.) 169. „Alles war gut vorbereitet, sachte fingen die öffentlichen Auftritte an und wurden immer bedeutender: die Menschen wuchsen an Zahl, die Personen an Würde, ihre Umgebungen wie sie selbst an Pracht und so stieg es mit jedem Tage, so daß zuletzt auch ein vorbereitetes, gefaßtes Auge in Verwirrung geriet.” *Uő*: Dichtung und Wahrheit i. m. (38. jz.) 205.

43 Mivel épp Erdősi Péter tanulmánykötetem ismertetésekor az általam használt reprezentáció kifejezés definiálására szólított fel, néhány szóban fontosnak tartom ezt megtenni. *Erdősi Péter*: Szabó Péter: Jelkép, rítus, udvari kultúra. BUKSZ 21. (2009) 2. sz. 154–156.

44 *Jürgen Habermas*: A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása. Vizsgálódások a polgári társadalom egy kategóriájával kapcsolatban. Ford. Endreffy Zoltán–Glavina Zsuzsa. Osiris, Bp., 1999.

módon összefonódtak a szemlélődő nyilvánossággal. A reprezentáció eszközei között nagy szerepet kapott a maszk és a jelmez, melyek döntően befolyásolták a személyes jelenlétek és képviseltek minél hatásosabb megjelenítését. A késő középkori, majd a kora újkori Európa – benne az egységes Magyarországgal, később a Magyar Királysággal és az Erdélyi Fejedelemséggel – olyan ünnepeket produkált, amelyekben a polgári eredetű értelmiségi körök, a kézművesek egyaránt szerepet vállaltak, sőt maguk voltak az ünnepek főszereplői.

A jelmezes ünnepek talán leglátványosabb példái a kora újkorban a római ünnepek voltak. „A karneválnak [...] sehol sem volt olyan sokrétű ábrázata, mint Rómában”⁴⁵ – írja Jacob Burckhardt. A kis délkelet-franciaországi város, Romans, amelynek lakossága alig érte el a 10 000 főt, követte, de imitálta a *caput mundi* karneváli szokásait.⁴⁶ A romans-i ünnepek szervezettsége, látványában megfogalmazódó üzenete az 1580-as évek táján érte el csúcspontját.⁴⁷ Miért épp itt alakulhatott ki a karneváli szokások ilyen műalkotási szintre emelt rendje? Talán azért is, mert a város templomának 1422-ben – a király által felavatott – ünnepelt toronyórája az időmérés egyik legújabb szimbóluma lett Franciaországban, s ráirányította a hétköznapi figyelmet az egyházi ünnepkörök időrendi változására.⁴⁸ Egy-egy „városi óra” működésbe helyezése teljesen megváltoztatta a helyiek számára az élet menetéhez való viszonyulást.⁴⁹ A „nagy Róma” által ihletett jelmezes ünnepek viszonylag kései, a 18. században kibontakozó lenyomatai voltak a velencei farsangi karneválok, amelyeknek máig ható hagyományuk van.⁵⁰

45 Burckhardt, J.: i. m. (26. jz.) 265.; *Uő*: Römischer und florentinischer Karneval zu Zeiten der Renaissance. In: Das klassische Karnevalsbuch. Hrsg. German Neundorfer. Fischer Taschenbuch, Frankfurt a. M., 2010. 28–29.; *Pietro Aretino*: Nanna és Antonia beszélgetése a hetérák tudományáról: Római karnevál. In: *Uő*: Válogatott írások. Ford. Koltay-Kastner Jenő. Gondolat, Bp., 1959. 55–61.

46 Róma kora újkori világi és egyházi gyászünnepei gyakran „karneváli hangulatba” torkollottak: *Martin Papenheim*: Caput Mundi – Caput Mortuorum. Rom als Stadt der Toten in der Neuzeit. Macht und Memoria. Begräbniskultur europäischer Oberschichten in der Frühen Neuzeit. Hrsg. Mark Hengerer. Böhlau, Köln–Weimar–Wien, 2005. 209–237.

47 *Emmanuel Le Roy Ladurie*: Le Carnaval de Romans. De la Chandeleur au mercredi des Cendres 1579–1580. Gallimard, Paris, 1979. 9–426.

48 *Alain Demurger*: Temps de crises, temps d’espoirs 14e–15e siècle. In: Nouvelle histoire de la France. Seuil, Paris, 1990. 229.; *Csukovits Enikő*: Órahasználat a középkori Magyarországon. Történelmi Szemle 34. (1992) 169–172.; *Erdélyi Gabriella*: Évek, évszakok, napok, órák: a nép és az elit időérzékelése és jelölése a késő középkorban. In: Személyes idő – történelmi idő (A Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület Konferenciája, Kőszeg. 2003. augusztus 29–30.). Szerk. Mayer Zsolt–Tilcsik György. Vas Megyei Levéltár, Szombathely, 2006. (Rendi társadalom – polgári társadalom 17.) 135–143.

49 *Charles Ungerer*: The Strasburg Clock. Strasburg 1962. 16. Idézi: *Ungvári Tamás*: A regény és az idő. Gondolat, Bp., 1977. 43.

50 *Philippe Braunstein–Robert Delort*: Venise et son reflet. La joie vénétienne. In: *Uők*: Venise. Portrait historique d’une cité. Seuil, Paris, 1971. 209–227.

A manierizmus és a maszk

A bécsi, prágai császári udvarok alapvetően – bár nem kizárólagosan – ünnepeik megrendezésében az itáliai példákat követték. Ezt a legjobban Giuseppe Arcimboldo olasz származású ceremóniarendező bécsi, prágai működése bizonyítja. Szapolyai János feleségének, az anyai részről olasz származású királynénak, Izabellának „vérében” volt a pompa iránti vonzódás. Bernardo de Aldana spanyol zsoldos kapitány arról számol be naplójában, hogy amikor a királyné 1551-ben meglátogatta az Erdélybe vezényelt spanyol zsoldosok táborát, nagy ünnepséget rendeztek számára: „Kifogástalanul sikerült mind a dísztűz, mind a torna, módfelett örvendezett a királynő.”⁵¹ E megjegyzésből még csak egy pompakedvelő királyné képe rajzolódik ki, aki talán egy spanyol módra rendezett ünnepség látványában gyönyörködött. Ám az 1584-ben Gyulafehérvárra látogató genovai Franco Sivori, Petru Cercel havasalföldi vajda követe naplójában feljegyezte, hogy úgy érzi magát, mintha olasz környezetben járna. „Igazi olasz királyi bankettben volt részem” – írta.⁵² A korábban már említett ferrarai, velencei maszkok magyarországi importja új lendületet kapott, melyet leginkább az Itáliában érvényesült korszellem indukált. A korszellem és a maszk korrelációja mindenképpen magyarázatra szorul.

A 16. század első évtizedei után az élet szinte minden területén nagyarányú változások következtek be. Olyanok, amelyek többnyire készületlenül érték Európa népeit, s amelyek feldolgozása az egyes ember életében nehézségekbe ütközött. Az abszolutizmus, az egyeduralkodók kialakulása gátat vetett a nemesség és a városi polgárság viszonylagos szabadságának. A reformáció egy mély lelki válság megnyilvánulása volt. Az új keletű anatómiai érdeklődés eredményeként a társadalom széles rétegeiben megingott a túlvilágba vetett hit. A felfedezések hatására a gazdasági élet átrendeződött. Így sokan kényszerültek, hogy fölhagyjanak eredeti foglalkozásukkal, s új munka után nézzenek. Az átállás nem ment könnyen. Az ember önmagába vetett hite, önbizalma a társadalom különböző rétegeiben megrendült, s az egykor derűs reneszánsz korhangulat szomorúra változott. A kor legérzékenyebb, bizalmavesztett emberei, a művészek műveikkel jelezték, hogy a reneszánsz válságba jutott. A festők portréin szomorú, csalódott emberek jelennek meg, zárt terekben, elbújva a külvilágtól. E művészek már őszintétlennek tartották a természet és ember harmóniájának dicséretét. Raffaello még büszkén emlegette, hogy a természetből leszűrt tanulságok alapján dolgozik.⁵³ Az új típusú művész viszont a lélek belső képeit vetítette ki. Többen a letűnt reneszánsz művészeti írói

51 Bernardo de Aldana magyarországi hadjárata [1548–1552]. Kiad. Szakály Ferenc. Európa, Bp., 1986. 136.

52 *Klaniczay Tibor*: Udvar és társadalom szembenállása Közép-Európában (Az erdélyi udvar a XVI. század végén). In: *Uő*: Pallas magyar ivadéka. Szépirodalmi, Bp., 1985. 108–109.

53 *Ernst H. Gombrich*: Raffaello Stanza della Segnatura; *Uő*: A Stanza szimbolikájának természete; *Uő*: Raffaello Madonna della Sediája – valamennyi in: *Uő*: Reneszánsz tanulmányok. Vál. Zádor Anna. Ford. Papp Mária. Corvina, Bp., 1985. (Művészet és Elmélet) 42–79.; *Henri Focillon*: Raphaël. Pocke, Paris, 1990. 7–135.

közül hibáztatták az új művészeti irányt. A 17. századi olasz művészeti kritikus, Pietro Bellori ezt írja: „miután elhagyták a természet tanulmányozását, s a gyakorlatra támaszkodtak az imitáció helyett, megmételtyezték a művészetet a maniera, vagy úgy is mondhatnók *fantastica idea* által.”⁵⁴ Az új művészet elsősorban a zárt udvarokban jelentkezett, s közönségét is csak azok alkották, akik az udvarokban időztek. A művészet ennek megfelelően „udvarivá” vált: a művész és a szűk körű közönség abban a művészetben látott értéket, amely csak a beavatottak számára érthető. Ebben a korszakban a rejtőzködő magatartás eszménye rokonszenves volt az egyén számára. A lehetőséget a személyes integritás megőrzésére az álcázás, a maszk biztosította. Köztudott, hogy a reneszánsz válságba jutott szakaszát az olasz *modor* (*maniera*) szóból manierizmusnak nevezzük. Az új művészetben tág teret kapott az egyéni kísérletezés, az ötlet, az egyéni *modor* megjelenítése. A művész egy „belső tervvázlat” alapján dolgozik, követve Isten elméjét – hangoztatták a manierizmus elméletírói.⁵⁵ E korszakban minden „találmány” maszk, ami a valóságra csak távolról reflektál. Michelangelo negyvenöt éves volt akkor, amikor hozzákezdett a Medici-kápolna szobrainak megfaragásához. A San Lorenzo-templom szobrai csak 1533-ra készültek el.⁵⁶ A kápolnát 1545-ben nyitották meg a nyilvánosság előtt. Számos csodálója dicshimnuszokat írt a kápolna szobrairól. Ekkorra már minden nagy kortársa: Leonardo da Vinci, Raffaello Santi, Donato Bramante, Andrea del Sarto halott volt.⁵⁷ A művész rezignáltnan felelt az ünneplésekre, s a *Notte* (Az Éj) című szobrához fűzött híres epigrammájában a „kőből való létezés-mód” és az alvó ember álarca mögé bújt azért, hogy megszabadulhasson attól a szégyentől, amit a szülővárosában, Firenzében kialakult új zsarnoki Medici-uralom jelentett a város számára. Michelangelo tehát „politikai jelentőséggel ruházta fel az alakot”.⁵⁸

„Aludni jó, kőből lenni még jobb,
míg széken és gyalázat az úr a világon.
Mily szerencse: se éreznem, se látnom!
Ne kelts föl hát, s ó! csendesen beszélj ott.”⁵⁹

Meggyőződése, hogy amikor 1611-ben Francisco Pacheco művészeti író Toledo-ban meglátogatta El Grecót, az a több százsz viaszfigura, amelyet a művész gyűjteményében látott, nem csupán a kompozíciók megtervezését szolgálta, ha-

54 A manierizmus. Vál., bev. Klaniczay Tibor. Gondolat, Bp., 1982. 5–139., az idézet: 58.

55 *Cesare Vasoli*: A humanizmus és a reneszánsz esztétikája. Ford. Székely Endre. Akadémiai, Bp., 1983. (Korunk Tudománya) 141–142.

56 *André Chastel*: Itália művészete. Ford. Illyés Mária–Hap Béla–Harsányi Zoltán. Corvina, Bp., 1973. 148.

57 *Charles de Tolnay*: Michelangelo. Mű és világkép. Ford. Pődör László–Szilágyi Tibor. Corvina, Bp., 1975. 58.

58 Uo. 246.

59 Uo. 245.

nem többségük maszkos, jelmezes figura volt.⁶⁰ „Szellemlátónak nevezték Grecót toledói kortásai.”⁶¹ Ez valójában azt jelentette, hogy lesötétített toledói műtermében megkettőzte az általa választott – portréfestésre szánt – személyek képét, s új képpel, maszkokkal ruházta fel őket. A szobrászatban a *bozetto*,⁶² a szoborvázlat sokszor többet őrzött meg a mester géniuszából, mint a kész mű. Bár ismer-nénk ezeket a mulandó anyagból készült alkotásokat, amelyekben „elszabadult” a maszk, a jelmez irányában a művészi fantázia. A rajzban „a pentimenti káosza”,⁶³ az újból és újból korrigált rajz hívta életre a reneszánsz–manierista festészetben a maszkok iránti vonzódást.

A manierizmus korában kialakult udvar világába rejtőzködő magatartás klasz-szikus megörökítése Erdélyben Izabella királyné 1565 táján a gyulafehérvári fő-templomban fölállított, olasz szobrász által kifaragott sírszekrénye.⁶⁴ A fedőlap egy diadémmal fölékesített úrhölgyet ábrázol, jobbójában kormánypálccával, bal-jában kesztyűvel. Az egyik jelkép az államélet erős akaratú irányítását idézi meg, a másik a távolságtartó, az udvar világába zárkózott királynőt, akinek keze nem egyszerű testrészt, hanem a közügyek intézésével szó szerint felruházott – kesztyű alá bújtatott – kivételes kéz. A kesztyű igazi jelmez.

A bécsi *transvectio*

Stephanus Pighius brüsszeli könyvtáros, bécsi udvari ember egy Justus Lipsiushoz intézett levelében 1572 őszén beszámolt arról a bécsi udvarban rendezett jelmezes bálról, amely a sarkalatos erények és az antik mitológiai alakok álarcos megjelenítéséről szólt.⁶⁵ Az ünnepséget a „princeps”, II. Miksa császár fia, Rudolf főherceg

60 Francisco Pacheco látogatásáról: *Kazimierz Zawadowski*: El Greco. Ford. Bihari Gábor. Corvina–Arkady–Henschelverlag, Bp.–Varsó–Berlin, 1978. 11.

61 *Max Dvořák*: Greco és a manierizmus. In: *Uő*: A művészet szemlélete. Vál. Radnóti Sándor. Corvina, Bp., 1980. 320.

62 „Modelljeiket [...] a legjobbra formázták.” Gondolatok a görög műalkotások utánzásáról a festészetben és a szobrászatban. In: *Johann Joachim Winckelmann*: Művészeti írások. Vál. Timár Árpád. Magyar Helikon, Bp., 1978. 39.

63 *Ernst H. Gombrich*: A komponálás módszere Leonardo munkásságában. In: *Uő*: Reneszánsz tanulmányok i. m. (53. jz.) 7–14.

64 *Mikó Árpád*: Báthori István király és a reneszánsz művészet Erdélyben. Művészettörténeti Értesítő 37. (1988) 125. Izabella tumbája már az 1560-as évek közepére kész volt, mert Giovanandrea Gromo 1566-ban született *Compendiója* már említi. *Giovanandrea Gromo*: Compendio di tutto il regno posseduto dal Re Giovanni Transilvano ed di tutte le cose notabiliti d'esso Regno. Kiad. Aurel Decei. Apulum. Buletinul Muzeului Regional Alba Julia 2. (1943–1945) 175.; *F. Molnár Mónika*: Erdély Giovanandrea Gromo Compendio-jának tükrében. Fons (Forráskutatás és Történeti Segéd tudományok) 8. (2001) 1. sz. 85–107.

65 Iusti Lipsi epistolae i. m. (3. jz.) 75–78. Stephanus Pighius (Wenen) Lipsiushoz. Bécs, 1572. szeptember 10. E levélre még Klaniczay Tibor hívta fel a figyelmemet. A bécsi udvar ceremóniáinak katalógusszerű összefoglalása: *Andreas Gugler*: Feiern und feiern lassen. Festkultur am Wiener Hof in der zweiten Hälfte des 16. und der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts. Katalog: Feste des Wiener Hofes von Mitte des 15. Jahrhunderts bis zum Ende des 18. Jahrhunderts. Frühneuzeit-

szervezte a Burgban.⁶⁶ A történeti és művészettörténeti irodalom mindeddig úgy tartotta, hogy a bécsi és a prágai udvarban Giuseppe Arcimboldo olasz művész megjelenésének jutott döntő szerep az udvari ünnepségek átalakításában, és az ő merőben új, antikizáló és kozmológiai ismeretekkel operáló rendezvényei nyitottak új fejezetet a rudolfinus művészetben. Valójában az olasz művész mellett egy hasonló szemléletű ceremónia-fabrikátor is működött: Stephanus Pighius, aki kapcsolatban állt Justus Lipsius németalföldi tudóssal is. Valószínű, hogy barátja szellemisége ihlette annak az 1572 szeptemberében megvalósított bécsi ünnepségnek a megrendezésére, amelyről levelében tudósított.

Pighiust a ceremónia programjának megalkotásában bécsi környezete is befolyásolhatta. Biztos, hogy szoros kapcsolat fűzte Zsámboki Jánoshoz, a nagyszombati születésű, 1564-ben Bécsben megtelepedett udvari történetíróhoz, akit rendkívül érdekeltek az emblémák.⁶⁷ A magának a Iohannes Sambucus nevet választó humanista 1564-ben éppen Antwerpenben jelentette meg *Emblemata* című művét.⁶⁸ Pighius baráti köréhez tartozott Gislenius Busbecquius németalföldi nemes, Miksa és Rudolf császár konstantinápolyi követe.⁶⁹ A császár portai képviselőjét a törökellenes katonai programok különösen foglalkoztatták, R. Várkonyi Ágnes szerint a 16. század legjobb török szakértője volt.⁷⁰ Tapasztalatait 1581–1582-ben tette közzé. Írt többek közt egy röpiratot *Exclamatio sive de re militari contra Turcam instituenda consilium* címmel, amelyben a védekező háborút és a nemzeti hadsereg felállítását javasolta a török ellen. E szemlélet is hatással lehetett a németalföldi háborút figyelemmel kísérő Pighiusra. A harcos gondolatok saját művészi optikáján keresztül az ókori katonaevények eszményítésében nyertek új életet. A holland Nicolaus Biesius orvos, természettudós nézetei a kozmológiai ismeretek felé irányíthatták figyelmét, melyek az ókori Róma naptári évhez kötődő ünnepségeit is fölidézhatték benne.⁷¹

„Ez a pazarlás a mi fejedelmünknek körülbelül 4000 tallérjába kerül majd. [...] Hanem lásd Lipsiusom, hová jutottam, most ugyanis itt egy előadás rendezőjének kell lennem, és be kell tanítanom a szereplőknek az első bevonulás díszmenetét. Kigondoltam egy, a mi ifjúnkhoz illő témát a római lovagok ókori *transvectio*ja alapján, amelyet, mint tudod, július idusán szoktak tartani. Hercegünk

Info 11. (2000) 68–89.; *Hubert Christian Ehalt*: Ausdruckformen absolutistischer Herrschaft. Der Wiener Hof im 17. und 18. Jahrhundert. Oldenbourg, München, 1980.

66 *Heinz-Dieter Heimann*: Die Habsburger. Dynastie und Kaiserreiche. Beck, München, 2001. 62–67.; *Dorothy Gies McGuigan*: Familie Habsburg 1273–1918. Glanz und Elend eines Herrscherhauses. 10. Aufl. Ullstein, Berlin, 2005. 241–260.

67 Iusti Lipsi epistolae i. m. (3. jz.) 75–78.

68 *Takács Imre*: Et deus in rota. Nagyszombat város középkori pecsétjeinek ikonográfiája. *Ars Hungarica* 25. (1997) 1–2.; *Kovács Imre*: „Cimere, lám, a kerék, oltalma e mennyei jelkép.” *Ars Hungarica* 26. (1998) 339–350.

69 Iusti Lipsi epistolae i. m. (3. jz.) 75–78.

70 *R. Várkonyi Ágnes*: Török világ és magyar külpolitika. Magvető, Bp., 1975. (Gyorsuló Idő) 12.

71 A bécsi, prágai humanista kör tevékenységét, elsősorban a történetírókra koncentrálna Almási Gábor vizsgálta sok erdélyi vonatkozással. *Almási Gábor*: A respublica litteraria és a császári udvar a 16. század második felében. *Aetas* 20. (2005) 3. sz. 5–38.

az ifjúság vezérének ruházatába lesz öltöztetve. Az ő kísérője lesz Honos, Virtus, Eubulus, Hypsiporus, Castor és Pollux; ezeket a szereplőket mind megfelelő szimbólumokkal ékesítjük, így, reményem szerint, ennél szebb téma nem lesz előadva az arénában.⁷²

Haladjunk a levél tartalma szerint annak magyarázatában. A levélíró az ifjú főhercegnek a bevonulását koreografálta meg a császári – ókori – trónörökösök pompája alapján, akik az ókorban *princeps iuventutis*ként vonultak fel. Tehát két *princeps* szerepel a szövegben: az egyik nyilvánvalóan Miksa császár, aki a költségeket fedezte, a másik pedig Rudolf főherceg, aki az ünnepség főszereplőjeként pompázott.

Az ókori Rómában a júliusi *transvectio* a lovagrend éves „seregszemléje” volt Castor és Pollux ünnepén, mikor a lovagok lovastul vonultak el a censorok, illetve a város közössége előtt. Castor és Pollux, a Dioscurok („Zeusz fiai”) többek között a lovasok és az ifjak védőisteneinek számítottak. A római menetekben részt vett több idősebb, pocakos földbirtokos és üzletember, akik csak száron vezették a lovukat, ezzel jelezvén a lovagrend hajdani kapcsolatát a lovas katonai szolgálattal. De ekkor mutathatta meg magát a városnak lovaikon parádézva, az arisztokrata ifjúság is, amely a római sereg lovasságát adta, a szövetséges lovasok mellett.⁷³

Augustus utódnak kijelölt unokáit nevezte ki az ifjúság vezérének, és minden bizonnyal ők vezették a *transvectió*t. „A római lovagok pedig egyhangúan mindkettőjüket ezüstpajzzsal és lándzsával ajándékozták meg, és az ifjúság vezérének kiáltották ki őket” – miként arról Augustus „önéletrajza” és végrendelete (*Res gestae divi Augusti*) beszámol. A *Res gestae* szövegét Verancsics Antalnak,⁷⁴ Ferdinánd követének a titkára, Iohannes Belsius hivatalnok, diplomata másolta le Ankarában az 1550-es években, és hogy mennyire ismert lett a humanista körökben, azt ez a levél is bizonyítja.⁷⁵

Honos és Virtus a tisztesség és az erény istennői voltak, kiknek Rómában templomot is emeltek, e szövegben azonban megszemélyesített „értékfogalmaként” szerepelnek, Eubulus pedig az istenek mellékeve volt. Cicero szerint Zeusz egyik fiát szólították így. A görög eredetű szó jelentése: ’jó tanácsot adó’, ami illik is az ifjak vezére melletti kísérőnek. Hypsiporus Heliosz, illetve a Szaturnusz bolygó jelzője. A bécsi ünnepségben való szerepeltetése egyértelműen az asztrológiai kapcsolatra utal, a görög eredetű szó jelentése ugyanis: ’magas útú, magasan járó’.

72 „Constat ista profusio principii nostro ad quatuor dalerorum milia. [...] Sed vide, mi Lipsi, quo devenerim, nunc enim cogor hic esse scaenae designator, et primi ingressus pompam personatis instruere. Excogitavi argumentum adolescenti nostro conveniens, ex equitum Romanorum antiqua transvectione, quae solebat Idibus Iuliis, ut scis, celebrari. Erit noster in habitu Principis iuventutis et eius comites erunt Honos, Virtus, Eubulus, Hypsiporus, Castor, et Pollux: quas omnes personas congruis symbolis adornabimus, ita ut sperem, pulchrius argumentum non proditurum in arenam. Atque isto modo ineptendum nunc erit.” Iusti Lipsi epistolae i. m. (3. jz.) 75–78.

73 Hegyi W. György: Róma határai – Lupercalia. Ókor 12. (2013) 1. sz. 60–66. Hegyi W. Györggyel évtizedek óta egyeztetjük a kora újkori magyar történelem és az ókori tanulságok kapcsolatát. Ezért a szellemi élményért nagy hálámat fejezem ki a kiváló ókortörténésznek, barátomnak.

74 Fordulatos életéről: Emlékezetül hagyott írások. Erdélyi magyar emlékirók. Vál. Veress Dániel. Dacia, Kolozsvár–Napoca, 1983. 337.

75 Hegyi W. György közlése.

Pighius mellett a bécsi, prágai ünnepségek fő fabrikátora természetesen az 1562-ben Prágában megjelenő Giuseppe Arcimboldo olasz származású művész volt. Arcimboldo udvari festőként tűnt fel, de ünnepi dekorációval is foglalkozott. Mint afféle késő reneszánsz–manierista polihisztor, mérnök és költő is volt egy személyben, többek között tréfák és paródiák szerzője.⁷⁶ Arcimboldo teljesen szakított a reneszánsz természetelvű hagyományával. Igazi manierista művészként abban látta a művészet feladatát, hogy a természet fölé emelkedjék.⁷⁷ Az ünnepi programok megalkotását segítőtársa, a szintén itáliai Giovanni Baptista Fonteo humanista költő vállalta magára.

Az ünnepségek programjai szorosan kapcsolódtak a 16. századi császári udvar mitologizáló hajlamához. De a ceremóniatervezetekben nagy szerepet játszottak a korabeli kozmogóniai elképzelések is. Az évszakokról szóló ceremóniák összekapcsolódtak a természet elemeinek ábrázolásával. E gondolat az egyik ünnepségen a nyár, a tél, a tűz és a víz ellentétében jelent meg. Zsámboki János a *Diadalívekről* (1571) írt munkájában az évszakok és az elemek emberi formában hódolnak.⁷⁸ Mindez a mikro- és a makrokozmosz fölött uralkodó császár ideájához tartozott. Az 1571. évi ünnepségek egyikében a császár a telet jelképező jelmezben jelent meg. Ezzel a világgal került kapcsolatba a Bécsben apródoskodó,⁷⁹ majd később Erdély-szakértőként tevékenykedő Bocskai István is.⁸⁰ R. Várkonyi Ágnes feltételezi, hogy „Bocskai Prágában, Rudolf császár udvarában, ebben a tudományok és művészetek iránt érdeklődő közép-európai udvarban nyilván ismerte Kopernikusz elméletét és talán társalgott Keplerrel is”.⁸¹ Híres hajdútelepítő levelében mindenestre a heliocentrikus világkép tükröződik. Isten úgy cselekedik, hogy a „győzedelmes Méltányosságot és Igazságot, mint a hajnal ragyogó fényét, mint a Nap tündöklő tündöklését, mindenki szeme elé helyezze, és az igazakat a börtönből a szabadba, a sötétségből a világosságra és a rabságból az örök szabadságra emelje.”⁸² Bocskai láthatta, amikor a császári udvart Prágába helyezték.⁸³

76 *Paolo Fabri*: The Passion of the Face. In: The Arcimboldo Effect. Transformations of the Face from the Sixteenth to the Twentieth Century. Ed. Jane Chapman. Bompiani, Milan, 1987. 35–55.; *R. J. Evans*: The Imperial Court in Time of Arcimboldo. Uo. 259–275.

77 A manierizmus. Bev. Klaniczay Tibor. 2. kiad. Gondolat, Bp., 1982. 25., 58.

78 A Miksa király 1563. szeptember 8-i koronázási ünnepélyére készült pozsonyi díszkapukról, melyeket Pietro Ferabosco készített: *Galavics Géza*: A magyar királyi udvar és a késő reneszánsz művészet. In: Magyar reneszánsz udvari kultúra i. m. (35. jz.) 229–230.

79 *Fazekas István*: Adalékok az ifjú Bocskai István bécsi udvarban eltöltött éveire. *Studia Caroliensia* 7. (2006) 1. sz. 73–85.

80 Bocskai István 1601 elejétől 1602 teléig tartózkodott Prágában, ahol az erdélyi ügyek tanácsosává nevezték ki. *Benda Kálmán*: Bocskai István. Századvég, Bp., 1993. (Századvég Biográfiák) 98.

81 *R. Várkonyi Ágnes*: Bocskai, a közép-európai realista. *Studia Caroliensia* 7. (2006) 1. sz. 5.

82 Bocskai István adománylevele 9254 hajdúkatonának nemességét, földet és címet adományoz. In: Magyar történeti szöveggyűjtemény. II. 1526–1790. Szerk. Sinkovics István. Tankönyvkiadó, Bp., 1968. II/1. 339.; *G. Etényi Nóra–Horn Ildikó–Szabó Péter*: Koronás fejedelem. Bocskai István és kora. General Press, Bp., 2006. 7–247.

83 *Jaroslava Hausenblasová*: Prag und der Habsburger Hof – Koexistenz und Distanz. *Frühneuzeit-Info* 13. (2002) 15–24.

Hazatérve Gyulafehérvárra, az alakuló erdélyi állam központjába, felhasználta a közép-európai térség udvaraiból származó tapasztalatokat. Bécs, Prága, Gyulafehérvár udvari kultúrája,⁸⁴ majd később rokoni kapcsolatai révén Krakkó udvara⁸⁵ nagy élményt jelentettek számára.

Az általánosságokhoz ragaszkodó mitologizálást, a globális kozmológiai elképzelések divatját, a spanyol öltözeti divat általános dominanciáját⁸⁶ azonban a nemzeti identitást hangsúlyozó szokások, nemzeti viseletek – később jelmezek – hamar kikezdték. „A 16. században a legmagasabb osztályokban uralkodóvá válik a spanyol ihletésű fekete posztóruha, ami a katolikus király világbirodalmának túlsúlyáról tanúskodik” – írja Fernand Braudel.⁸⁷ Ám Esterházy Miklós végrendeletében már azt írja László fiához: „idegen nemzetben nem akarom, hogy öltözzék nem a más nemzetségekhez való idegenkedésből, avagy azoknak megvetéséért, hanem az idegen erkölcsöknek össze elegyítésének eltávoztatásáért, a ki igen ritkán hoz jót. Kiváltképpen amennyire ment már azoknak állapotjuk.”⁸⁸

A spanyol–burgundi eredetű ceremóniák, öltözetek elsőbrendűségét Balassi Bálint kanasztánca is kritika tárgyává tette. 1572. szeptember 25-én Pozsonyban ünnepélyes külsőségek között magyar királlyá koronázták Miksa elsőszülött fiát, Rudolfot.⁸⁹ A költő a rendezvényen „juhász módra, mintegy Pánként és a szatirokat utánozva, most összehúzza, majd kinyújtva lábszárát, alá- s felszökkenve, azután ismét a földre érkezve, és saját maga körül forogva” táncolt.⁹⁰ A spanyol divat leköszönte és a nemzetállamok megerősödése folytán az európai szuverén államokban megerősödött az igény arra, hogy az egyes nemzetek nyelvükben, kul-

84 Erről kellő visszatekintéssel: *Kovács András: Az építkező Bethlen Gábor és székvárosa*. In: *Emlékkönyv Jakó Zsigmond nyolcvanadik születésnapjára*. Szerk. Kovács András. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 1996. 276–293.; *Uő: Késő reneszánsz építészet Erdélyben*. Teleki László Alapítvány–Polis Kiadó, Bp.–Kolozsvár, 2003. 75–83.; *Uő: Épületek emlékezete*. Nevezetes épületek Erdélyben. L'Harmattan, Bp., 2007. (Múltidéző Zsebkönyvtár) 5–224.

85 Bocskai a lengyel kapcsolatait unokahúga, Báthory (Krisztina) Grizeldisz révén fűzte egyre szorosabbra, aki 1583. június 12-én Krakkóban Jan Zamoyski lengyel kancellárral lépett frigyre. Erről: *Horn Ildikó: Báthory András. Új Mandátum*, Bp., 2002. (Post Scriptum) 54–56. Az udvar szolgálatába szegődő közép-európai humanisták, értelmiségi elemek, a *respublica litteraria* népes taborának a Habsburg császári udvar mellett a legvonzóbb alternatívát az erdélyi udvar jelentette. *Barlay Ö. Szaboles: Egy humanista politikus pályakezdése – Berzeviczy Márton*. In: *Irodalom és ideológia a 16–17. században*. Szerk. Varjas Béla. Akadémiai, Bp., 1987. 135–151.; *Almási Gábor: A respublica litteraria és a császári udvar a 16. század második felében*. *Aetas* 20. (2005) 3. sz. 5–38.

86 *Andrea Sommer-Mathis: Spanische Festkultur am Wiener Kaiserhof. Ein Beitrag zum europäischen Kulturtransfer im 17. Jahrhundert*. *Frühneuzeit-Info* 11. (2000) 7–16.

87 *Fernand Braudel: Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus XV–XVIII. század*. A mindennapi élet struktúrái: a lehetséges és a lehetetlen. Ford. Pödör László. Gondolat, Bp., 1985. 319.

88 Esterházy Miklós végrendeletét a függelékben közli: *Bubics Zsigmond–Merényi Lajos: Herczeg Esterházy Pál nádor 1635–1713*. Magyar Történelmi Társulat, Bp., 1895. (Magyar Történelmi Életrajzok) 265–276.; *R. Várkonyi Á.: Az öltözködés filozófiájáról i. m. (7. jz.)* 503–537.

89 *Štefan Holčík: Pozsonyi koronázási ünnepségek. 1563–1830*. Európa, Bp., 1986. 25.

90 Zay Ferenc iratai. (19. századi másolat.) A Zayugróci Levéltár (Szlovák Központi Levéltár) anyagából közli: *Köszeghy Péter: Balassi Bálint*. Magyar Alkibiadész. Balassi, Bp., 2008. 131.

túrájukban, szokásaikban, öltözetükben megkülönböztessék egymástól magukat.⁹¹ Jacques Callot francia grafikus már csak a társadalmi elvárásoknak tett eleget, amikor a különböző társadalmi szintek emblematikus alakjait jellemezte. Először csak Firenze városi társadalmát vizsgálta, majd vizuális-mentális kutatásait kiterjesztette az európai országok fiainak ábrázolására is.⁹² Ez a minden áron való elkülönülési igény számos feszültséget teremtett a különböző – sokszor egymással szemben álló – nemzetek fiai között. Kemény Jánost például követsége során egy német faluban meg akarták verni nemzeti viselete miatt. „Köntösömről is esmervén és lovaink szerszámairól, fegyverünkről, magyarnak lenni [...] kezdének gyülekezni dorongokkal, fejszékkel.”⁹³

Brandenburgi Katalin dekoltázsa

A kosztümkutatás több eredménnyel szolgál, mint a primer, praktikus szempontú öltözetvizsgálat.⁹⁴ Példa rá Árva Bethlen Kata Fogarason őrzött – később szószék-takaróvá átalakított – menyasszonyi ruhája, melyen az ara méhe táján egy gyermekáldást megjövendölő himzett bőségszaru díszelgett.⁹⁵ Az utóbbi időben néhány tanulmányban foglalkoztam Brandenburgi Katalinnal, Bethlen Gábor feleségével, aztán a fejedelemasszonnyal, majd a lemondott uralkodónővel.⁹⁶ A fejedelemasszony és Berlinből hozott udvara élesen különbözött Bethlen Gábor udvarától, mind gazdasági, mind kulturális tekintetben. A két udvar rivalizálása nem használt az Erdélyi Fejedelemség pénzügyi háztartásának. Szalárdi János *Siralmas magyar krónikájában* megjegyezte, Brandenburgi Katalin „azki is felette nagy fejedelmi, gazdag költséghez szokott udvarral, pompával bocsáttatván hozzája, a két felől való pompa vetélkedésben lévén egymással, a tárháznak nem használ vala”.⁹⁷ Brandenburgi Katalin Bethlen Gábor halála után élesen szakított néhai férje udvartartásával és annak etikettjével. „Érkezének az olasz musikások, olasz Demén, hatod magával, Fejérvárról. Mennek vissza Velencében. Asszonyunk elbocsátotta

91 A magyar viseletnek nagy középkori hagyományai voltak: A magyar viseletek története. Rajzolta Nemes Mihály, a szöveget írta Nagy Géza. Franklin, Bp., 1900. (reprint: Kossuth, Bp., 2012.).

92 *Jacques Callot: Capricci di varie figure.* [Firenze, 1617.]

93 Kemény János önéletírása. In: Kemény János és Bethlen Miklós művei. Kiad. V. Windisch Éva. Szépirodalmi, Bp., 1980. 55.

94 E kutatás forrásértékére különösen rámutatott: Főúri ősgalériák, családi arcképek a Magyar Történelmi Képcsarnokból. Szerk. Buzási Enikő. MNG, Bp., 1988. (A Magyar Nemzeti Galéria kiadványa 1988/2.), ahol különös figyelmet érdemel báró Wesselényi Borbála félalakos arcképe (1660–1662; olaj, vászon, 128,5 × 94 cm; leltári szám: MTKcs Csáky-letét 13.), melyen az eljegyzési násfa nyilazó Ámor-figurát ábrázol (Kat. C. 104. 118.) vagy özvegy Batthyány Boldizsárné Zrínyi Dorottya (XVI–XVII. század fordulója; olaj, vászon, 213 × 141 cm; leltári szám: MTKcs 572.) koponyadiszes öltözete (Kat. C. 8. 82.).

95 *Palotay Gertrúd: Árva Bethlen Kata fonalas munkái.* Minerva Ny., Cluj–Kolozsvár, 1940. (Erdélyi Tudományos Füzetek 117.) 20–22.

96 *Szabó P.: Brandenburgi Katalin tettetési i. m. (15. jz.).*

97 *Szalárdi János: Siralmas magyar krónika.* Kiad. Szakály Ferenc. Magyar Helikon, Bp., 1980. 128.

őket” – írja például a kolozsvári számadáskönyv 1630. július 18-án.⁹⁸ Az erdélyi viseletkultúra már korábban is változhatott, például Izabella királyné vagy Báthory Zsigmond itáliai kultúrájú udvara idején, ám Brandenburgi Katalin regnálásának idejéről minderről számos forrás áll rendelkezésünkre.⁹⁹

A fejedelemasszony egy új, jelmezértékű ruházatot is meghonosított – vagy kívánt meghonosítani – Erdélyben: nevezetesen a dekoltázs divatját. Brandenburgi Katalin az Apor Péter által később oly sok kritikával illetett német „nájmódi, újmódi” egy változatát hozta el Erdélybe a jelmezek, a szimbolikus értelmű öltözetek terén is.¹⁰⁰ Nagyon szokatlan divattal élt, miközben az erdélyi viseletkultúra archaikus hagyományokat ápolt.¹⁰¹ Erre a hivalkodó „jelmezre” mind az erdélyiek, mind a törökök felfigyeltek. A volt fejedelemasszony még lemondása után is küldött követet Konstantinápolyba.¹⁰² Valószínűleg azért tartotta fenn még ekkor is portai kapcsolatait, mert érezte, hogy Munkács megszerzése érdekében I. Rákóczi György nem riad vissza személyének portai lejáratásától. Az új fejedelem ebbéli törekvéseire bőven találhatunk példákat. 1632. április 14-én portai követének, Szalánczi Istvánnak az utasításába bekerült, hogy „Bethlen Gábor halála után az német fejedelemasszonyt el atatván, némely németes urak által, csak az isten és egynéhány urak, s főemberek kik hatalmas császárunknak igaz hívei most is, oltalmazza meg bennönket, hogy az egész ország német kézben nem esék”.¹⁰³ Katalin személyét válogatott képekben kezdték el illusztrálni. 1633. szeptember 21-én Körösy István, a fejedelem követe így rögzítette a nagyvezírrrel folytatott tárgyalásait: „Annak utána viszont azt kérdé szép-e [Brandenburgi Katalin]. Mondanám, hogy szép ember volna, ha jó volna. Öltözeti is occurála Kgl's uram. Arra én azt mondam, hogy az melljét mezítelen hagyván félig, úgy viseli köntösét. Kérdé, ha minden láthatja-e azt. Én mondam, hogy igen is. [...] Annak utána Kgl's uram Csáky [Csáky István, Kolozs vármegye főispánja] és ez asszony felől oly dolgot is kérde, mely nem ide való megírnom.”¹⁰⁴ S végül I. Rákóczi György Munkács megszerzéséért a török csapatok behívását is latolgatta. „Ha azt akarják, hogy megtartsuk Munkácsot, az hadak minjárt üljenek fel halogatás nélkül, tatár segítségre legyen.

98 Archivele Naționale, Directia Județeană Cluj (Román Országos Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága, Kolozsvár), Kolozsvár város levéltára, Számadáskönyvek XVIII/a. VII. 168.

99 *Oborni Teréz*: Izabella királyné erdélyi udvarának kezdetei. *Történelmi Szemle* 51. (2009) 21–44.; *Erdősi Péter*: Báthory Zsigmond ünnepi arcmása. A fejedelem és a ceremóniák. *Aetas* (1995) 1–2. sz. 24–68.

100 A német „nájmódiról” Apor Péter 1736-ban írt *Metamorphosis Transylvaniae* című művének utószavában emlékezett meg. *Apor Péter*: *Metamorphosis Transylvaniae*. Kriterion, Bukarest, 1978. (Téka) 171.

101 *Viseletkódex a XVII. századból*. Régi erdélyi viseletek. Európa, Bp., 1990.; *A régi Erdély népeinek képeskönyve*. Kézírtos viseletkódex az Apafiak korában. Magyar Mercurius, Bp., 2009.

102 Vas Megyei Levéltár XIII. 22. Lukinich család iratai.

103 *Levelek és okiratok I. Rákóczy György keleti összeköttetései történetéhez*. Szerk. Szilágyi Sándor. Knoll, Bp., 1883. 17. Szalánci István portai utasítása. Gyulafehérvár, 1632. április 14.

104 Uo. 150. Körösy István a fejedelemnek. Konstantinápoly, 1633. szeptember 21.

[...] Bizton, ha most serénkedünk, úgy forgolódhatunk, nemcsak Munkács, de több is miénk leszén.¹⁰⁵

Egyáltalán nem propagandaszöveg tükröződik vissza I. Rákóczi György portai követének leírásából. A korábban Bethlen Gábor és Brandenburgi Katalin házasságának ügyében eljáró Kemény János németföldi élményeiről írja: „Itt láttunk mi magyarok elsősben olyan asszonyemberi öltözetet, mellyek mezítelen, kinyitva legyenek, mellyekre ittas is egyébiránt is venerus ember, az szegény Mikó Ferenc sokat ácsorga.”¹⁰⁶ Azonban Katalin még a német szokásokat is elvetette akkor, amikor mély dekoltázsú ruhákban járt, és a francia izlés mellett döntött. Igaz, kassai esküvőjén rákényszerült a zárt ingnyakú magyar viselet hordására.¹⁰⁷ Ezt a zárt ingnyakú, feltehetőleg menyasszonyi ruhát ma az Iparművészeti Múzeumban őrzik.

A bécsi ceremóniák jegyzőkönyve

A Habsburg-udvar legfontosabb szertartásainak rendszeres megőrkítésére az 1651-ben kidolgozott udvartartási reform nyomán került sor.¹⁰⁸ A jegyzőkönyvbe foglalt események egy része évente visszatérő állandó eseményről szól, például a húsvéti szertartásokról. Más részük egyes diplomáciai alkalmakhoz kapcsolódik: követek bevonulásához, fogadásához, külföldi uralkodók látogatásához, magas rangú hivatalnokok eskütételéhez. Ismét mások az uralkodócsalád életét illusztrálják: az uralkodóház tagjainak keresztelőit, esküvőit, halálát. Megint mások pedig az udvari élethez kapcsolódnak: az udvari bálókhoz, ebédekhez és vacsorákhoz. A Zeremonialprotokolle, a Hofzeremonielldepartement régi, 1848 előtti iratai két részletben, 1878-ban és 1909-ben kerültek a levéltár őrizetébe. Az 1848–1918 közötti iratokat 1922-ben fogadta be a levéltár. Magyar szempontból különösen fontos a magyar királykoronázások és a hozzájuk kapcsolódó ünnepek leírása, amelyhez még sematikus rajzok is találhatóak.

1667. február 17-én a bécsi Burgban farsangi játékot tartottak. A magyar férfit Bádeni Lipót örgróf, a magyar hölgyet Eleonora von Trautmansdorff alakította. A törököt David Ungnad Weissenwolf gróf¹⁰⁹ udvari kamarai elnök és titkos tanácsos jelenítette meg, a török hölgy szerepét Nádasdy kisasszony [Krisz-

105 Uo. 83. Szalánczi István követutasítása. Gyulafehérvár, 1633. február 22.

106 Kemény János i. m. (93. jz.) 57.

107 Az esküvőről: *Szabó Péter*. Heraldikai elemek és triumphus motívumok a királynői és fejedelmesszonyi prezentációban. Levéltári Közlemények 53. (1982) 111–121. Újabbán: *Varsányi Krisztina*: Bethlen Gábor a korabeli német nyelvű hírlevelek és vásári kiadványok tükrében. Sic Itur ad Astra 17. (2005) 1–2. sz. 202.

108 *Mark Hengerer*. Die Zeremonialprotokolle und weitere Quellen zum Zeremoniell des Kaiserhofes im Wiener Haus-, Hof- und Staatsarchiv. In: Quellenkunde der Habsburgermonarchie (16–18. Jahrhundert). Ein exemplarisches Handbuch. Hrsg. Josef Pauser–Martin Scheutz–Thomas Winkelbauer. Oldenbourg, Wien–München, 2004. 78–79.

109 Személyének, nevének meghatározásáért Pálffy Gézának tartozom köszönettel.

tina Erzsébet, Draskovics Miklós országbíró neje]¹¹⁰ játszott, az olasz paraszt képét gróf Ferdinand Harrach jelmeze ábrázolta.¹¹¹ Ez a kosztümös jelmeztár egyértelmű megnyilatkozása a nemzetkarakterológiai érdeklődésnek. A farsangi ünnepségek (*Hoffwürtschafft*) gyakori leírást kaptak a Zeremonialprotokolle könyveiben.¹¹² Az 1671. február 10-én Bécsben megrendezett farsangi bálon Weissenwolff gróf immár a magyar urat alakította. A magyar nő Pálffy kisasszony volt.¹¹³ Mindez akkor történt, amikor már kitudódott Bécsben a Habsburg-ellenes Wesselényi-féle rendi mozgalom. A ceremónia elfedte a bécsi kormány és a magyar rendek közötti feszültséget: fent ünnepeltek, a mélyben azonban nagypolitikai ellentétek húzódtak.¹¹⁴

Farsangi alakoskodás egy vidéki udvarban

Mednyánszky Dénes a 19. század utolsó harmadában a 17. századi főúri levéltárakban kutatva egy félvnyi papírszeletet talált, mely egy szereposztást közöl „Forgác Adam Farsangos Lakodalmaban levő Personák”-ról.¹¹⁵ Mednyánszky „vigasságról”, „ragyogó álomképről” beszél a hajdani jelmezes társaság feltételezhetően megvalósult „alakoskodásáról” szólva. A megtalált szereposztási jegyzékre sajnos nem jegyezték fel sem az ünnepség dátumát, sem pedig helyét. Feltehető, hogy a farsangi alakoskodást valamikor a 17. század második felének közepe táján, Nógrád vármegyében, Forgách Ádám országbíró valamelyik kastélyában rendezték.¹¹⁶ Mednyánszkynek részben sikerült azonosítani a szereplőket, akiket jobbára rokoni, szomszédi vagy bizalmi viszony fűzött össze. A mulatság lényegében egy – a farsang időszakához köthető – menyegzői ünnepséget mutatott be. A vőlegény szerepét Nadányi Miklós nógrádi főispán fia, Mihály lévai kapitány töltötte be.¹¹⁷ A menyasszonyt Forgách Ádámnak a harmadik nejétől, gróf Rech-

110 *Nagy Iván*: Magyarország családai címerekkel és nemzedékrendi táblákkal. I–XIII. Ráth, Pest, 1857–1868. VIII. 24.

111 ÖStA HHStA Zeremonialprotokolle Bd. 2. p. 1347–1350. Farsangi bál leírása. 1667. február 17.

112 Uo. p. 1437. Farsangi bál leírása. 1669. január 9.

113 Uo. p. 1528–1521. Farsangi bál leírása. 1671. február 10. Pálffy kisasszony minden bizonnyal

Mária Zsuzsanna grófnő volt, aki 1672. február 28-án férjhez ment monyorókeréki gróf Erdődy Kristóf Antalhoz, Varasd örökös főispánjához, koronaórhöz. *Nagy I.*: i. m. (110. jz.) IX. 56.

114 *Benczédi László*: A Wesselényi nádor vezette rendi szervezkedés. In: Magyarország története.

III/2. Főszerk. Pach Zsigmond Pál. Szerk. R. Várkonyi Ágnes. Akadémiai, Bp., 1985. (Magyarország története tíz kötetben) 1155–1177., 1665–1671. A Wesselényi-féle főúri összeesküvés. In: Magyar történeti szöveggyűjtemény i. m. (82. jz.) II/2. 612–630.

115 Egy hajdani jelmezes társaság i. m. (5. jz.).

116 *Bártfai Szabó László*: A Hunt-Pazman nemzetségbeli Forgách család története. Buzárovits, Esztergom, 1910. A családról még: *Pálffy Géza*: Katonai igazságszolgáltatás a királyi Magyarországon a XVI–XVIII. században. Győr-Moson-Sopron Megye Győri Levéltára, Győr, 1995. 14., 267., 270., 283.

117 Nadányi Miklósról és Mihályról: *Nagy I.*: i. m. (110. jz.) VIII. 10–11.

berg Anna Katalintól született leánya, Zsuzsanna „alakoskodta”.¹¹⁸ A pap szerepét Liphay András töltötte be, kinek atyja lévai alkapitány volt.¹¹⁹

A farsangi játék Mednyánszky által meghatározott műfaja: *ludimus effigiem belli*, amit ő „alakoskodás”-nak nevezett. E kifejezéssel arra akart utalni, hogy a farsangi játék különbözött az udvari színjátszástól. A dramaturgia, a szöveg, a díszletek nem játszottak benne döntő szerepet, itt az alak megformálásán volt a hangsúly. Az alakoskodás nem fogadott be annyit a 16–17. századi életmódból, mint az udvari drámák, hol fontos szerepet játszott a kert- és virágkultusz, a vadászat, a halászat, a madarászat öröme, a természet javainak az élvezete.¹²⁰ Az alakoskodás legfőképp az *effigiesekre*, az öltözetek, a maszkok által átváltoztatott emberekre koncentrált. Ezeket az alakoskodásokat az tette különlegessé, hogy az udvari társadalom tagoltsága pontosan kiolvasható belőlük. A *ludimus effigiem belliben* elnyert rangokat és tisztségeket a lajstromíró szorgosan feljegyezte. A rendezvényeket a korabeli kifejezéssel élve a következők „condecorálták”.¹²¹ Fontos szerepet kapott a „Judex Curiae”, azaz az udvarbíró,¹²² a vár gazdasági ügyeiért felelős tisztségviselő.¹²³ Ott voltak beosztottjai, a „Gazda”, az „Italmár”, azaz a borosztással foglalkozó tisztségviselő. Megjelenítést kaptak a várszemélyzet¹²⁴ katonai elemei is: a „Tizedes”, a „Vártás” (az őrszolgálat vezetője). A katonai és gazdasági vezetés egy főúri udvarban szoros kapcsolatban állt egymással. Ezt reprezentatív módon azzal is kifejezték, hogy egy asztalnál ebédeltek. Várrendtartásaink, amikor a tisztekről és a gazdasági tisztségviselőről szólnak, visszatérő fordulatként emlegetik, hogy „azoknak asztalok az Capitannal és Udvarbiroval legien”.¹²⁵ A „Hajdúk”, s

118 Uo. IV. 207.

119 Liphay György 1649-ben mondott le lévai alkapitányságáról. Második nejétől, Dalmady Zsófiától született Liphay András (1649–1714). Uo. VII. 132.

120 *Ambrus Katalin*: A 16–17. század főúri életmódjának tükröződése két udvari drámában: Szép magyar comoedia, Constantinus és Victoria. In: Magyar reneszánsz udvari kultúra i. m. (35. jz.) 313–324.

121 A kifejezésre nézve egy példa: „Fejedelemasszonyi méltóságához képest instituálandó parentatiója és utolsó becsületinek megadása az hűség jelenlétével condecoráltatván.” Bethlen Gábor fejedelem levelezése. Szerk. Szilágyi Sándor. MTA, Bp., 1887. 220. Bethlen Gábor levele Lázár Jánoshoz. Kolozsvár, 1622. május. 18. Bethlen Gábor feleségét, Károlyi Zsuzsannát 1622. július 1-jén temették el a gyulafehérvári Szent Mihály-főtemplomban. Magyar nyelvű halotti beszédek a XVII. századból. A szöveget gondozta és a jegyzeteket írta Kecskeméti Gábor. MTA Irodalomtudományi Intézete, Bp., 1988. 388. Velechinus István Bethlen Gáborné Károlyi Zsuzsanna fölött.

122 A korabeli társadalom strukturáltságáról: *R. Várkonyi Ágnes*: Gazdaság és társadalom a 17. század második felében. Történelmi Szemle 22. (1979) 109–126.

123 Szerepéről ld.: *Szabó Péter*: A kihelyezett udvarok szerepe az Erdélyi Fejedelemség hatalmi harcaiban. In: *Idővel paloták...* Magyar udvari kultúra a 16–17. században. Szerk. G. Etényi Nóra–Hom Ildikó. Balassi, Bp., 2005. 314–331.

124 Az udvari személyzet összetételéről: Magyar udvari rendtartás. Utasítások és rendeletek. 1617–1708. S. a. r., jegyz., előszó: Koltai András. Osiris, Bp., 2001. (Millenniumi Magyar Történelem. Források) 7–57.

125 A Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, E 148 Neo-regestrara acta fasc. 55. no. 4. Fejedelmi instrukció Akreyter Mihálynak, az ecsedi vár kapitányának. Tusnád, 1612. január 24. Az étkezési kultúráról: *Benda Borbála*: Uradalmi étrend Csejteről 1623–1625-ből. Történelmi Szemle 38. (1996) 277–315.

a szolgáloményzet is hozzátartoztak az udvari társadalomhoz. A magánföldesúri hajdúság intézményét régóta ismeri a hajdúkutató. A földesurak szabad hajdúkat fogadtak magánhadseregeikbe birtokuk védelme érdekében pénzbeli juttatás és szabad zsákmányolás ellenében.¹²⁶

Érdekes, hogy a kézírással lejegyzett szereplista ugyanazt az eljárást követte, mint alkalmanként a nyomtatott sajtó, így az ott már régóta gyakorolt tipografikus elrendezésből fakadó üzenetet is tanulmányozhatjuk rajta.¹²⁷ Az udvar maga, a gazdasági–katonatiszti csoport, mintegy körülölelte az *effigiesek* jelmezes központi, „férfias” társaságát: a „Völegényt”, a „Szervőfélyt” és a „Kérőt”. Ezután egy tömbbe rendezve jegyzi fel a névtelen lajstromíró a cölibátusban élő pap alatt elrendezve az udvar női társadalmát: az udvarbíróét, a menyasszony leánytestvérét, a menyasszonyt, a nyoszolyóleányt, a nyoszolyóasszonyt, a gazdaasszonyt, az udvarhölgyeket, majd a hajdúk következnek s végül a szolgák. Amíg az udvari ünnepeket a nemzetkarakterológia ábrázolása, addig a patriarkális vidéki főúri udvarokat a társadalom keresztmetszetének megrajzolása érdekelte.

Követi bevonulás Nápolyba

A szatmári egyezés után a bécsi kormányzattal együttműködni kész magyar arisztokrácia nyilvános megjelenéseire elvitte magával a bécsi udvar kosztümös hagyományát, de nem feledte saját főúri udvarainak tradícióit sem. A kosztümös hagyományon túl ez a társadalmi hagyományok vállalását és ötvözését is jelentette. Az etnikai érdeklődés és a társadalmi keresztmetszet ábrázolása egyaránt fontos szerepet kapott a bevonulásjellegű ünnepeken. A látvány üzeneteinek közlésére elsősorban a jelmezt használták eszközként. Az Országos Széchényi Könyvtár Kisnyomtatványtára számos alkalmi nyomtatványt őrzött meg a „békeidők” magyar arisztokráciájának reprezentációjával kapcsolatban. Mi most itt egy emblematicusnak tekinthető röplap tanulságait elemezzük. Ez herceg Esterházy Pál Antal 1752. július 17-én lezajlott nápolyi bevonulásának leírása.¹²⁸ Esterházy Pál Antal herceg a porosz örökösödési háborúban lovassági tábornokként harcolt, a bécsi kormányzatban titkos tanácsosként működött.¹²⁹ A Nápolyi Királyságban többször teljesített követi megbízatást.

A nyomtatott leírás szám szerint megjelöli a felvonuló csoportokat, majd megjegyzéseket fűz a felvonulók jelmezéhez.

126 Nagy László: Hajdúvitézek (1591–1689). Zrínyi, Bp., 1987. 47.

127 A tipografikus üzenetekről újabb: *Ács Pál: A látható nyelv. A költészet vizuális képe a XVII. századi magyar könyvekben.* In: Doromb. Közköltészeti tanulmányok. I. Szerk. Csörsz Rumen István. Reciti, Bp., 2012. 43–57.

128 A Nagy Méltóságú Hertzeg Eszterházy Pál Antal úr Ő hertzege. Úgy mint Császári, és Királyi Követnek most folyó 1752dik Esztendőnek Július 17dik napján Neapolisban lett bé-menete-lének Rendi, Solennitása. Országos Széchényi Könyvtár, Kisnyomtatványtár.

129 Nagy I.: i. m. (110. jz.) IV. 86.

1. Az első csoportban a fogadók, a nápolyi király és miniszterei meneteltek.
2. Ebben az egységben a királyi hintón a követség titkára ült.
3. E szakaszban „a bé-vezető Uraknak” cselédei vonultak fel.
4. Ebben az egységben Esterházy Pál Antal katonái meneteltek.
5. Itt egy törpe és egy fiatal szerecsen lépdelt.
6. Ezen a helyen a fegyverőrző csattogtatta csizmáit.
7. Itt a „kapuőrző” pompázott.
8. A herceg 28 cselédje vonult fel.
9. E szakaszban a herceg hat kengyelfutója kapott helyet.
10. Esterházy Pál Antal királyi hintón, egyedül ülve reprezentált, a hintó mellett hat hajdú lépdelt.
11. Ebben a bevonulási egységben a főlovászmester egyedül mutatkozott.
12. Itt hat úrfi – feltehetően Esterházy Pál Antal kíséretéből – „kondekorálta” az ünnepélyt.
13. Ebben a bevonulási szakaszban Esterházy Pál Antal udvarmestere egyedül menetelt.
14. Itt kapott helyet négy lovászmester.
15. Ebben az egységben üresen, csupán a pompa kedvéért a herceg egy hintóját húzták a lovak fullajtár- és kocsislegények kíséretében.
16. Következett a pápa nunciusának parádés hintója.
17. Ezt követte a szardíniai király követének szekere.
18. A menet e szakaszában vonult fel az allovászmester.
19. Esterházy Pál Antal második parádés szekérében a rokonok, Esterházy Imre és gróf „Berényi Uraimék” tűntek fel.
20. Esterházy Pál Antal harmadik parádés szekérében a herceg orvosa ült.
21. A herceg negyedik parádés szekérében Esterházy Pál Antal titkára foglalt helyet.
22. A herceg ötödik parádés szekere üresen jelent meg, körülvéve a lovászmester szolgálival.
23. Itt 12 udvari tiszt vonult fel pompás ruhában.
24. A bevonulás e szakaszában négy lovász vonult fel.
25. A menetet a nyereggyártó, a kovács és a szekérmester zárta be.

A kosztümökhöz fűzött kommentár egyaránt mutatja az etnikai érdeklődést, a nemzeti viseletek iránti figyelmet és a társadalmi rétegződést ábrázoló képet. „Az Házi-tisztek ruhájok állott gazdag arany-paszománnyal varrott veres dolmánybul” (23). „Az Urfiak közül ketten Magyar ruhában valának” (12). „A többi Urfiak Német ruhában valának” (12). „A törpe tiszta veres Magyar ruhában volt” (5). „A Szeretsen pedig török módon vala fel-öltözve” (5). „A Kengyel-futóknak felsőruhájok voltak habos kamukábul, avagy mórbul” (9). „Liberiai Cselédek, úgy-mint Lokájoknak szolgálknak [...] ruhájok állott, kik posztóból varrott, s gazdagon ezüsttel meg-paszományozott dolmánybul. [...] A kalapjuk ezüst spanyor paszománnyal bevonva” (3). „A hajdúk nadrágai kékek ezüst paszományok” (10). „A Katonáknak veres nadrágok [...] mente helyett Párducz-bürök valának” (4). „A lovászsoknak ruhájuk [...] ellenbe a Szeretsennek Török módra kivarrva” (14).

PÉTER SZABÓ
THE ROLE OF THE MASK AND THE COSTUME
IN EARLY MODERN HUNGARY

Masks and costumes were needed to represent power. The elementary forms of this developed in the antiquity, when Roman emperors ordered the preparation of their wax masks upon their death to leave them to the posterity. During the High Middle Ages, the legal doctrine emerged in England, stating that the king has two bodies: the body natural and the body politic. In the royal court, a wooden puppet with a wax mask and purple clothes were made to represent the latter. This symbol of eternal kingship, the effigy, played an important role in the royal funerals. As a result, knights appeared who portrayed the king in flesh and blood in various clothes, for example in the funerals of the Anjou kings.

Masks were widely used by nobles, citizens, peasants in the High Middle Ages, during the processions of significant religious festivals. The secular use of masks spread during the human-centered Renaissance, and after the crisis of Renaissance, during the Manierism. The custom of the Italian bourgeoisie was to put death masks on the fireplaces. In the England of Henry VIII, the masquerade was part of the aristocracy's subculture. The most important occasion of the popular representation was the carnival; with the help of various costumes they could criticize the supreme power.

The interest in geographical discoveries and exoticism gave new momentum to the masquerades in European ceremonial culture. The costume of the „savage” became very popular in the festivals of the European ruling class. The connection between Manierism and the mask was obvious. The man fleeing from the crisis of the Renaissance became vulnerable and often chose to hide behind a mask. Archduke Rudolph's (later Emperor Rudolph II and King of Hungary) ceremonies of Vienna and Prague characterised by mythology and cosmogony, heavily influencing the festivities of the Hungarian Kingdom.

The recently arranged documents of the Zeremoniallprotokolle 1652–1918 held in the Österreichisches Staatsarchiv gives insight into the ceremonies of the baroque court of Vienna. These unrestrained, splendid events can be justly considered as baroque pieces of art. The balls at the court became the venues of representing national character, as the interest in ethnic characteristics played a crucial role.

This study defines the art characteristics of the procession-like festivities based on the works of Johann Wolfgang Goethe: 1. Mass number (specifying the ratio). 2. Increasing the splendour: ranking the participants. 3. Increasing the splendour: more and more luxurious clothing (masks). 4. Increasing the splendour: increasingly luxuriant company for the dignitaries. 5. Body acting. We have sources concerning the masquerades and carnivals in the countryside. Concerning these festivities, the first task is to outline the social hierarchy. After the settlement of Szatmár (1711), those Hungarian aristocrats, who were willing to cooperate with the Viennese government, used the costume traditions of the Viennese court during their public appearances, but did not forget the traditions of their own courts. Beyond the costume traditions, this meant the undertaking of the contents of the tradition and the mixing of the traditions. Both the interest in ethnic characteristics and the portrayal of social hierarchy played an important role in the procession-like festivities. The clothing, thus the view carried messages. The scholars of the early modern era cannot leave the cultural heritage of the visual appearances of the contemporary social elite and the lower social classes out of consideration.

TÓTH GERGELY

A magyar történetírás kritikája és megújításának programja az 1740-es évekből

Bél Mátyás és a *Scriptores rerum Hungaricarum**

Bél Mátyást (1684–1749), a jeles történész-polihisztert 1744-ben felkérték, hogy egy készülő történeti forrásgyűjteményhez, a *Scriptores rerum Hungaricarum veteres ac genuini*hez előszót írjon.¹ Bél számára a felkérés kihívás és lehetőség volt egyszerre. Kihívás, mert a kiadvány összeállítói olyan magyar történeti forrásokat hoztak napvilágra, amelyek rendkívüli fontossággal bírtak, és elsőként Béltre hárult a feladat, hogy ezeket a kútfőket értelmezze, korukat, forrásaikat megállapítsa. Kihívás volt abból a szempontból is, hogy az új kútfők ismeretében – másrészt pedig a tudományág új eredményei, módszerei fényében – a történetírás honi fejlődéséről addig kialakított képet is át kellett értékelní, és az addigi kánont új szerzőkkel kellett gazdagítani. Lehetőség volt viszont számára arra nézve, hogy ismertethesse saját történészi elveit, s írás-

* A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

1 A Bél személyével kapcsolatos irodalom 1984-ig: *Blažej Belák* [et al.]: Matej Bel 1684–1749. Vyberová personálna bibliografia k 300. výročiu narodenia Mateja Bela. Matica Slovenska, Martin, 1984.; a frissebb irodalomra ld. *Tóth Gergely*: Bél Mátyás Notitiájának kritikai kiadása. Bél eredeti elképzelései és az új kiadás terve. Fons 15. (2008) 425–443. A Schwandtner által szerkesztett forrásgyűjtemény pontos címe: *Johannes Georgius Schwandtnerus*: Scriptorum rerum Hungaricarum veteres ac genuini, partim ex Bibliotheca Augusta Vindobonensi eruti; partim antehac quidem editi, nunc vero ex rarissimis et optimis editionibus ab innumeris mendis vindicati [...] et cum amplissima praefatione Matthiae Belii [...] in hanc nitidissimam formam redacti. I–III. Krauss, Viennae, 1746–1748. A kiadványra és benne Bél szerepére ld. *Haan Lajos*: Bél Mátyás. MTA, Bp., 1879. 58–59.; *Hóman Bálint*: Tudományos történetírásunk megalapítása a XVIII. században (1920). In: *Uő*: Történetírás és forráskritika. Szerk. Bárány Attila. Attraktor, Máriabesnyő–Gödöllő, 2003. (Historia Incognita I. 6.) I. 335–357., itt: 349.; *Uő*: A forráskutatás és a forráskritika története Magyarországon (1925). Uo. I. 363–408., itt: 380.; *Gárdonyi Albert*: A magyar történettudomány kezdetei. Protestáns Szemle 35. (1926) 361–372. (a *Scriptores*ben lévő, Bél által írt előszókat ismerteti, bár röviden és hiányosan, és tévedésektől sem mentesen); *Richard Marsina*: Matej Bel ako historik a editor. In: Matej Bel. Doba – život – dielo. Ed. Ján Tibenský. Slovenská Akadémia Vied, Bratislava, 1987. 238–246., itt: 242.; *Kosáry Domokos*: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. 3. kiad. Akadémiai, Bp., 1996. 148.; *Szabados György*: A magyar történelem kezdeteiről. Az előidőszemlélet hangsúlyváltásai a XV–XVIII. században. Balassi, Bp., 2006. 174–177.; *Tüskés Gábor–Knapp Éva*: A magyarországi neolatin irodalom kutatása a 18. században. In: *Knapp Éva–Tüskés Gábor*: Sedes Musarum. Neolatin irodalom, tudománytörténet és irodalomelmélet a kora újkor Magyarországon. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2009. (Csokonai Könyvtár 44.) 48–83.; *Erős Vilmos*: A XVI–XVIII. századi történetírás. (II.) Világosság (2009. ősz) 127–137., itt: 130.; *Tóth Gergely*: Bél Mátyás ismeretlen történeti forráskiadvány-tervezete: a Collectio scriptorum Hungaricorum. Magyar Könyvszemle 127. (2011) 173–192.

ba foglalhassa, hogy szerinte milyen feladatok várnak a hazai historikusokra. Bél elvállalta a feladatot, s nemcsak az első, hanem a második és harmadik kötethez is ő írta az előszót. A pozsonyi tudós utolsó nagyszabású munkái ezek – összesen 96 fólió-lap a három előszó terjedelme –, de színvonalukban, jelentőségükben az életmű méltó lezárásának is tekinthetők.

A *Scriptores* keletkezése

Bél az első kötethez írt előszavában, illetve annak VII. fejezetében beszámol a *Scriptores* keletkezésének körülményeiről. Eszerint a bécsi könyvkiadó, Johann Paul Krauss² felfigyelt arra, hogy az addigi egyetlen nagy magyar vonatkozású történeti forrásgyűjtemény, a Bongars-féle, 1600-ban megjelent *Rerum Hungaricarum scriptores varii*³ hiánycikk lett, s ezért elhatározta újbóli kiadását. Az új edíciót azonban a kor követelményei szerint kívánta elkészíteni, vagyis szükségesnek tartotta a kötetben szereplő művek kritikai vizsgálatát, a kéziratok példányok felkutatását, a jegyzeteket, illetve ki is akarta egészíteni a gyűjteményt az időközben felbukkant fontosabb forrásokkal.⁴ Tervéhez, úgy tűnik, először Andreas Mohrt, 1731–1735 között a bécsi császári bibliotéka írnokát, később kancelláriai hivatalnokot kereste fel, ugyanis először ő jelentkezett levélben Bélnél valamikor 1744 nyarán, s kérte fel közreműködésre, tanácsadásra. Alighanem maga Mohr javasolta, hogy Bélt vonják be a munkába, ő ugyanis már korábról ismerte a pozsonyi tudóst: többször közvetített Bél és Franz Jakob Herrgott Marquard udvari történetíró között.⁵ Mohr levele nem maradt fenn, csak Bél válaszlevele, amelyből kiderül, hogy ekkor még csupán Thuróczy (illetve vélhetően a Thuróczyt is tartalmazó Bongars-kiadás) újbóli kiadásáról volt szó. Bél a válaszában üdvözölte a vállalkozást, de jelezte, hogy hajlott kora miatt a munkában már nem tud részt venni, inkább csak tanácsokat

2 Johann Paul Krauss (1700 k.–1776) brünni, majd bécsi könyvkereskedő és könyvkiadó személyére ld. *David L. Paisey*: Deutsche Buchdrucker, Buchhändler und Verleger 1701–1750. Harrassowitz, Wiesbaden, 1988. (Beiträge zum Buch- und Bibliothekswesen 26.) 143.; *Peter R. Frank–Johannes Frimmel*: Buchwesen in Wien 1750–1850. Kommentiertes Verzeichnis der Buchdrucker, Buchhändler und Verleger. Harrassowitz, Wiesbaden, 2008. (Buchforschung. Beiträge zum Buchwesen in Österreich 4.) 105–106.

3 [*Jacques de Bongars*.] *Rerum Hungaricarum scriptores varii*. Marnius & Aubrius, Francofurti, 1600.

4 Ld. *Matthias Bel*: Praefatio ad Lectorem. In: *Schwandtnerus, J. G.*: i. m. (1. jz.) I. i–xxi., itt: v–vi. Fordítása: *Bél Mátyás*: Előszó. Ford., jegyz. Tóth Gergely. In: *Magyarországi gondolkodók*. 18. század. Bölcsészettudományok. I. Vál., szerk., utószó: Tüskés Gábor. Kortárs, Bp., 2010. (Magyar Remekírók. Új folyam.) 666–685. (fordítás), 1007–1020. (jegyzetek), itt: 670–671.

5 A Bél és Mohr közötti korábbi levelezés darabjait ld. *Bél Mátyás levelezése*. Kiad. Szelestei N. László. Balassi, Bp., 1993. (Magyarországi tudósok levelezése 3.) nr. 647., 648., 652., 653., 654., 776., 783. Mohr személyére ld. *Josef Stummvoll*: Geschichte der Österreichischen Nationalbibliothek. Erster Teil. Die Hofbibliothek (1368–1922). Prachner, Wien, 1968. (Museion. Neue Folge II. 3/1.) 204., 227.; *Irene Kubiska*: Das Personal der kaiserlichen Hofbibliothek im Spiegel des Wiener Hofkalenders 1711–1740. Mitteilungen der Vereinigung Österreichischer Bibliothekarinnen & Bibliothekare 62. (2009) 3. sz. 7–24., itt: 18., 22.

adni.⁶ A nyári levélváltás után a pozsonyi tudós szeptemberben érdeklődött a munka előrehaladásáról.⁷ Válaszában Mohr előszó írására kérte őt, s egyben jelezte, hogy a tervezett kiadás második kötetében Brutus *Historiáját*, a *Syndromus rerum Turcico Pannonicarum* című (1627-ben megjelent) szöveggyűjteményt, valamint Tubero művét kívánja kiadni, távolabbi tervként pedig Bethlen Farkas nagy történeti munkáját, illetve Bél *Notitiáját* (a „historia a Te tantis curis conscripta” feltehetőleg erre utal), valamint ugyancsak Bél *Adparatusát*, immár a *Scriptores* részeként. Ugyanitt kilátásba helyezte, hogy Bél fiát, Bél Károly Andrást is közreműködésre, sőt szerkesztésre kéri.⁸ Bél viszonzválaszában elvállalta az előszó megírását, de jelezte: csak akkor hajlandó nekifogni, ha már kész van a kötet.⁹ Mohr 1744 novemberében engedélyt kért a császári könyvtár vezetőjétől Brutus *Historia Hungarica* című műve második kötetének lemásolására,¹⁰ tehát a Bélnek megírt terv szerint haladt előre a munkában. Ám ezután nincs több adat róla (esetleg meghalt): helyét Johann Georg Schwandtner vette át, aki már addig is részt vett a vállalkozásban.¹¹

Amit Bél a kiadó, Krauss motivációjáról ír – Bongars újbóli, bővített kiadása –, az kétségkívül igaz, de a vállalkozásnak felfedezhető egy másik mozgatórugója is. Sokatmondó tény ugyanis, hogy Krauss 1743-ban újból kiadta Hieronymus Pez nagy forrásgyűjteményét, a *Scriptores rerum Austriacarum veteres ac genuini* című munkát.¹² Már a két cím szinte pontos egyezéséből (különösen a *veteres ac genuini* azonossága szembeszökő) egyértelmű, hogy Krauss a magyar *Scriptores* ötleténél gyakorlatilag lemásolta a Pez-féle gyűjtemény címét és alapkonceptióját, vagyis a középkori források összegyűjtését és kritikai kiadását. Csakhogy a magyar *Scriptores* eleve hátrányból indult. Hieronymus Pez, a melki bencés szerzetes testvérével, Bernharddal együtt hosszú évekig kutatta az ausztriai és bajorországi levéltárakat és könyvtárakat: a munka eredménye egy nagyjából addig kiadatlan középkori forrásokból álló, terjedelmes gyűjtemény lett, amely megfelelt az úgynevezett maurista bencés kritikai történetírás követelményeinek.¹³ Ezzel szem-

6 Ld. Bél Máttyás levelét Andreas Mohrnak. Pozsony, 1744. jún. 25. In: Bél Máttyás levelezése i. m. (5. jz.) nr. 855. E levél ismeretében nem tartható Gárdonyi Albert ama feltételezése, miszerint Bél „jelentősebb szerepet vihetett a kiadvány megindításában”. *Gárdonyi A.*: i. m. (1. jz.) 362. Gárdonyi feltevése ellen szól az is, hogy Bél az I. kötet előszavának végén – érezhető nehezteléssel – megjegyzi: segített volna a kiadványban szereplő egyik szerző (Georg Wernher) művének kiadásában, „csak hogy későn értek el hozzánk ennek az egész vállalkozásnak a részletei”. *Belius, M.*: Praefatio I. i. m. (4. jz.) xxi.; *Bél M.*: Előszó i. m. (4. jz.) 685.

7 Ld. Bél levelét Mohrnak. Pozsony, 1744. szept. 21. Bél Máttyás levelezése i. m. (5. jz.) nr. 867.

8 Ld. Mohr levelét Bélnek. 1744. november eleje. Uo. nr. 868.

9 Uo. nr. 873.

10 *Stummvoll, J.*: i. m. (5. jz.) 227.

11 Így már ő másolta a kéziratokat is a császári könyvtárban, köztük Anonymust 1744 nyarán. Személyére bővebben ld. alább.

12 *Hieronymus Pez*: *Scriptores rerum Austriacarum veteres ac genuini*. I–III. Krauss, Viennae, 1743–1745. (Az eredeti kiadás 1. és 2. kötete 1721-ben és 1725-ben Lipszében, míg a 3. kötete 1745-ben Regensburgban jelent meg.)

13 Az ausztriai *Scriptores* keletkezésére, Melk és a mauristák kapcsolatára ld. *Pez, H.*: i. m. (12. jz.) I. vi–ix.; *Jan Niederkorn-Bruck–Meta Niederkorn-Bruck*: *Hochbarocke Geschichtsschreibung im Stift Melk*. In: 900 Jahre Benediktiner in Melk. Ausg. Ernst Bruckmüller. Stift Melk, Melk,

ben a „magyar” *Scriptores* csupán egyetlen gyűjteményre – a császári bibliotékára – támaszkodott, s arra is alig, hiszen csupán három olyan mű jelent meg (illetve lett felhasználva) benne, amely addig kiadatlan volt; nem előzte meg alapos kutatómunka, s bár Bél előszói, illetve közreműködése emelte a színvonalát, nemigen mérhető össze Pez művével. Ennek ellenére bizonyos, hogy a melki szerzetes nagy gyűjteménye adta Kraussnak az ötletet, s egyben a formai, tartalmi, műfaji kereteket.

Érdemes röviden szólni a „műfajról” is – mivel valóban műfajról van szó, mégpedig német műfajról, ahogyan azt Pez leszögezi műve legelején, de a korszak másik híres forráskiadója, Muratori is hangsúlyozza.¹⁴ A kora újkori német történettudomány egyik jól elkülöníthető ága volt a „birodalmi történetírás” (*Reichsgeschichte*), amely a német humanizmusban gyökerezett, s az ambíciózus I. Miksa császár korában volt először jellemző.¹⁵ Tárnya főként a középkor, vagyis a Német-római Birodalom középkori története volt, így a középkori források felé különös figyelemmel fordult. A 16. század második felében erősödött fel újra ez az irányzat: a Pfalzi Választófejedelemség és Heidelberg vonzáskörzetében – vagy éppen a pfalzi választó szolgálatában – számos olyan protestáns diplomata, jogász, történész dolgozott, akik a birodalom elbeszélő forrásait, krónikáit, genealógiáit, hivatalos iratait, birodalmi gyűlési határozatait stb. gyűjtötték és adták ki (például Schard, Reineck, Freher, Goldast). A harmincéves háború után újra népszerű lett az impérium történetének vizsgálata s középkori kútfőinek kiadása: ismét megjelentek a „birodalmi” (és kisebb részben tartományi jellegű) forráskiadások, a *Scriptoresek*, immár magasabb színvonalon, kritikai és tárgyi jegyzetekkel, előszókkal, Meibom, Schilter, később Mencke, Struve, Leibniz jóvoltából.¹⁶ Pez *Scriptorese* és a Schwandtner nevével fémjelzett szövegkiadás is egyértelműen ebbe a sorozatba illeszkedik bele, pontosabban a német *Scriptores*-műfaj újabb hajtásai, mind címük, mind felépítésük, mind az előszóiban és másutt található egyértelmű utalások alapján.

Ami a felkért előszó-írót, Bélt illeti, a bécsi kiadó és társai kétségkívül a legmegfelelőbb emberhez fordultak. Bizonyára tudták – Mohr biztosan –, hogy Bél még az 1730-as években elindított egy saját forráskiadvány-sorozatot, az *Apparatust*, amely magyar történeti kútfőket tartalmazott. Ennek előszavából kiderül, hogy a pozsonyi tudós kiválóan ismerte az egész német *Scriptores*-hagyományt, de

1989. 399–403.; *Stephan Benz*: Zwischen Tradition und Kritik. Katholische Geschichtsschreibung im barocken Heiligen Römischen Reich. Matthesen, Husum, 2003. (Historische Studien 473.) 441–443., 465–466., 560–574.; *Howard Louthan*: Austria, the Habsburgs, and Historical Writing in Central Europe. In: *The Oxford History of Historical Writing*. Ed. Daniel Woolf. III. 1400–1800. Oxford University Press, Oxford, 2012. 302–323., itt: 317.

14 *Pez, H.*: i. m. (12. jz.) I. vi. Muratori megjegyzésére ld. *Tóth G.*: Bél Mátyás ismeretlen történeti forráskiadvány-tervezete i. m. (1. jz.) 178.

15 Az I. Miksa alatt kibontakozó történeti kutatásokra, amelyek részben a császári reprezentációt szolgálták, ld. *Louthan, H.*: i. m. (13. jz.) 307–309.

16 *Markus Völkel*: German Historical Writing from the Reformation to the Enlightenment. In: *The Oxford History* i. m. (13. jz.) 324–346., itt: 329., 333., 336.; *Tóth G.*: Bél Mátyás ismeretlen történeti forráskiadvány-tervezete i. m. (1. jz.) 177–179.

más nyugat-európai forráskiadásokat is, jelesül a Muratori-féle *Scriptores rerum Italicarum*ot, amelyet különösen nagyra tartott.¹⁷ Azt pedig maga Bél vallja meg a Mohrnak írt válaszlevelében – illetve a *Scriptores* első kötetének előszavában –, hogy valaha ő is tervezett egy nagyszabású magyar történeti forráskiadást, amelyet *Collectio scriptorum Hungaricorum* címen emlegetett. A kiadás vázlatát el is küldte a jeles német történésznek, Burkhard Gotthelf Struvének, aki megjelentette azt hatalmas bibliográfiájában, a *Bibliotheca historica selecta* című munkában. A tervezet vizsgálatából egyértelművé válik, hogy a Schwandtner-féle *Scriptores* második és harmadik kötetébe már jórészt azok a művek kerültek bele, amelyeket Bél is meg akart jelentetni korábban a *Collectióban* – vagyis egy idő után a kiadók már a pozsonyi tudóshoz fordultak ötletért, bizonyára azért, mert kifogytak a császári könyvtárban található magyar vonatkozású elbeszélő forrásokból.¹⁸

Az első kötet – miként Bél is jelezte – a Bongarsnál található műveket tartalmazta, de szerepelt benne Anonymus *Gesta Hungarorum*a, amely ekkor jelent meg először.¹⁹ A szenzációt keltő forrás mellett elsikkadni látszik az a tény, hogy a Thuróczy-krónika többek között az addig ismeretlen Képes Krónika és Budai Krónika szövegével összevetve látott napvilágot ugyanebben a kötetben.²⁰ A második kötetben főleg Vitéz János levelezésének kiadása volt az újdonság,²¹ azonkívül nyomtatott művek ismételt kiadásai szerepeltek e kötetben, leginkább a koronázás és a Szent Korona témakörében, szinte bizonyosan Bél elképzelései szerint.²² A harmadik kötet pedig egyértelműen az ő ötlete volt, hiszen a benne szereplő, Johannes Lucius által írt *De regno Dalmatiae*t már korábban is ki szerette volna adni.²³ Az 1748-ban megjelent harmadik kötet bevezetőjében Bél utalt arra, hogy a kiadás anyagilag nem váltotta be Krauss reményeit – ezért is kérte a pozsonyi tudós olyan sürgetően honfitársait, hogy támogassák a vállalkozást.²⁴ A sorozat bizonyára a pénzhiány miatt, de még inkább Bél 1749-ben bekövetkezett halála következtében szakadt meg; Bél ugyanis, mint utaltam rá, a második és harmadik kötet készítésénél már érzékelhetően kezdeményezői, majd hógynem szerkesztői szerepet vitt, így az ő személye is bizonyosan hiányzott a folytatáshoz.

Röviden szólni kell a kötet többi munkatársáról. A legfontosabbról, Johann Georg von Schwandtnerrel (Schwandner; 1711–1791) elég keveset tudunk, de az

17 Ld. *Tóth G.*: Bél Mátyás ismeretlen történeti forráskiadvány-tervezete i. m. (1. jz.) 177–180.

18 Minderre ld. uo. Bél kiadással kapcsolatos terveire még ld. Bél Mátyás levelezése i. m. (5. jz.) nr. 801., 803.

19 Ld. *Schwandtnerus, J. G.*: i. m. (1. jz.) I. 1–38.

20 Uo. I. 39–291.

21 Uo. II. 1–106.

22 Ld. *Tóth G.*: Bél Mátyás ismeretlen történeti forráskiadvány-tervezete i. m. (1. jz.) 176–177., 181–182., 188–189.

23 Ld. *Schwandtnerus, J. G.*: i. m. (1. jz.) III. 1–465. Eredeti kiadása: *Johannes Lucius*: De regno Dalmatiae et Croatiae libri sex. Blaeu, Amstelaedami, 1666. Bél Lucius munkájának kiegészítését célzó adatgyűjtéséről, kiadási terveiről ld. *Tóth G.*: Bél Mátyás ismeretlen történeti forráskiadvány-tervezete i. m. (1. jz.) 185., 187., 189–190.

24 *Matthias Belius*: Lectori benevolens. p. d. Matthias Belius [Praefatio]. In: *Schwandtnerus, J. G.*: i. m. (1. jz.) III. i–xlii., itt: xxxix–xli.

szinte biztos, hogy nem volt Bél Mátyás „tanítványa”²⁵ – sem valóságosan, sem képletesen. Hogy Bél keze alatt (Besztercebányán vagy Pozsonyban) tanult volna, az kronológiai és földrajzi okok miatt kizárható (a felső-ausztriai Schwandtner 1711-ben született, Bél pedig 1719-ben a pozsonyi evangélikus iskola rektori tisztét felváltotta a lelkészi állással), s arról sincs adat, hogy a kiadvány megjelenése előtt bármilyen kapcsolatban lettek volna. Schwandtner ügyvédi pályára ment, majd egy tábornok titkára lett, s vele többek között Magyarországra is elutazott. Később udvari ágens, majd 1783-ban a császári könyvtár első őrre lett.²⁶ Kérdés, hogy korábban volt-e valami kapcsolata a bibliotékával: erre nem találtunk nyomot. Bél Mátyás Schwandtner „művelt, a magyar történelmet szerető és azt ismerő ember”-nek nevezte, tehát kimondottan jó véleménnyel volt róla.²⁷ Ezenkívül Bél az előszavaiban többször említi Schwandtner közreműködésének jellegét egy-egy mű kapcsán, illetve a kiadásban néhány mű elején külön meg van említve a neve. Eme adatok szerint bizonyosan ő másolta le Anonymust 1744 nyarán, s később ő rendezte sajtó alá;²⁸ ugyancsak ő javította és gondozta Thuróczy krónikáját;²⁹ ezenkívül egyértelműen hozzá köthető Ransanus, Johannes Pistorius Niddanus, Martinus Broniovius, Georg Wernher, Tubero és Lucius műveinek, illetve a Vitéz-levelezésnek az emendálása, gondozása.³⁰ De a lista nem teljes. Bél egyéb megjegyzéseiből és abból a tényből, hogy

25 Ez áll hibásan több fontos szakmunkában is. Ld. *Hóman B.*: A forráskutatás i. m. (1. jz.) 380.; *Kosáry D.*: i. m. (1. jz.) 148. stb.

26 *Ignaz Franz Edler von Mosel*: Geschichte der Kaiserl. Königl. Hofbibliothek zu Wien. Beck, Wien, 1835. 167.; *Stummvoll, J.*: i. m. (5. jz.) 297.; *Szabados György*: Schwandtner, Johann Georg von. In: Magyar Művelődéstörténeti Lexikon. Középkor és kora újkor. Főszerk. Kőszeghy Péter. Szerk. Tamás Zsuzsanna. I–XIII. Balassi, Bp., 2003–2012. (= MAMŰL) X. 265–267.

27 Ld. *Belius, M.*: Praefatio I. i. m. (4. jz.) vi.; *Bél M.*: Előszó i. m. (4. jz.) 670.

28 Ld. *Belius, M.*: Praefatio I. i. m. (4. jz.) vi., xi.; *Bél M.*: Előszó i. m. (4. jz.) 671., 676.; *Schwandtner, J. G.*: i. m. (1. jz.) I. 1. Amint a fentiekből is nyilvánvaló, téves az az állítás, miszerint Bél gondozta volna Anonymus művének szövegét. Vö. *Szabados Gy.*: A magyar történelem kezdeteiről i. m. (1. jz.) 174. A levélben, amelyre ez a feltevés épül, csupán arról ad hírt Bél, hogy készül (*parari*) az új Thuróczy-kiadás egy bécsi tudós „társaság” jóvoltából, amely kiadás össze lett vetve egy 1358-ban készített kódexszel (vagyis a Képes Krónikával), s amely úgy fog megjelenni, hogy I. Béla jegyzőjének a hét vezérről szóló históriájával, azaz Anonymus művével lesz kiegészítve. Ld. Bél Mátyás levelezése (5. jz.) i. m. nr. 874.

29 Ld. *Belius, M.*: Praefatio I. i. m. (4. jz.) xii., xiii.; *Bél M.*: Előszó i. m. (4. jz.) 677., 678.; *Schwandtner, J. G.*: i. m. (1. jz.) I. 39. Tévesen tulajdonítja azonban Schwandtnernek Szelestei N. László azt a levelet, amelyből Bél idéz a Mohrnak írt válaszlevelében. Ld. Bél Mátyás levelezése (5. jz.) i. m. nr. 855.: 1., illetve (az idézet alapján külön tételként feltüntetve) nr. 853. Az idézett levélrészlet szerzője a Thuróczy-krónika és a Budai Krónika együttes, két hasámban való kiadását tervezte, s erről számolt be Bélnek. Bél az illetőt a Mohrnak írt levélben „Hungarus”-nak nevezi, ami a felső-ausztriai Schwandtnerrel aligha mondható el; emellett a *Scriptores* első kötetének előszavában egyebek mellett éppen e meg nem nevezett magyar „barátjának” kiadási tervével indokolja azt, hogy miért nem adják ki a Budai Krónikát a *Scriptores*-ben (ld. *Belius, M.*: Praefatio I. i. m. [4. jz.] xvii.; *Bél M.*: Előszó i. m. [4. jz.] 681.), amely állítás végérvényesen kizárja, hogy itt Schwandtnerrel lenne szó.

30 Adatok Schwandtner közreműködésére szerzők szerint: Ransanus: *Schwandtner, J. G.*: i. m. (1. jz.) I. xxi/a, 322. – Pistorius: uo. 757.; *Belius, M.*: Praefatio I. i. m. (4. jz.) xx.; *Bél M.*: Előszó i. m.

a kiadás Schwandtner nevét viseli, egyértelműnek látszik, hogy mindenhol őt kell tekinteni a szöveg gondozójának, ahol nincs más feltüntetve³¹ – ahol pedig külön jelölte a nevét egy-egy mű elején, ott arról lehet szó, hogy annál a bizonyos műnél fontosnak tartotta kiemelni a saját szöveggondozói munkáját. Bél is bizonyára akkor említette meg egy-egy mű kiadásánál Schwandtner szerepét, amikor külön hangsúlyozni kívánta azt.

Schwandtneren kívül még Bél fia, Bél Károly András³² vett részt nagyobb mértékben a szövegek gondozásában, aki három mű – Zermegh János kortörténete, Révay Péter *Commentarius* és Jakob Pfiazevich horvát jezsuita atya munkájának egy része – kiadásában vállalt fontos szerepet. Mint láttuk, Bél Károly András már Mohr is be akarta vonni a munkába – és úgy látszik, hogy atyja is számított rá. Megjegyzései alapján ugyanis világos, hogy Zermegh és Révay műveinek gondozásán eredetileg ő, Bél Mátyás kezdett el dolgozni, de aztán átadta a fiának a munkát.³³ Végül a közreműködők között meg kell még említeni Schmeizel Mártont, a jeles történészt és statisztikust is, aki hozzájárult a magyar koronaékszerekről és koronázásról szóló 1713. évi művének újbóli közléséhez, sőt a második kiadás alkalmából kiegészítette és javította is a saját munkáját.³⁴

(4. jz.) 685. – Broniovius, Wernher: *Belius, M.*: Praefatio I. i. m. (4. jz.) xx–xxi.; *Bél M.*: Előszó i. m. (4. jz.) 685. – Tubero: Lectori erudito s. p. d. Matthias Belius [Praefatio]. In: *Schwandtnerus, J. G.*: i. m. (1. jz.) II. i–xxxiii., itt xxxii. – Lucius: *Belius, M.*: Praefatio III. i. m. (24. jz.) xli–xlii.; *Schwandtnerus, J. G.*: i. m. (1. jz.) III. 1., 474. – Vitéz-levelezés: *Belius, M.*: Praefatio II. i. m. (30. jz.) vii., xxxii.; *Schwandtnerus, J. G.*: i. m. (1. jz.) II. 1.

31 Bél erre vonatkozó megjegyzését ld. *Belius, M.*: Praefatio I. i. m. (4. jz.) xviii.; *Bél M.*: Előszó i. m. (4. jz.) 682. Megjegyzendő, hogy itt Bél megemlíti „egyéb munkatársakat” is, bár ezek bizonyára nem voltak jelentősek, ha még a nevük sem tűnik fel a műben. Schwandtner szerepére még ld. *Belius, M.*: Praefatio II. i. m. (30. jz.) xxxii–xxxiii.; *Uő*: Praefatio III. i. m. (24. jz.) xli–xlii.

32 Személyével sem a honi, sem a külföldi szakirodalom nem foglalkozott komolyabban, holott történelmi munkássága jelentős. Összefoglalóan legújabbban róla ld. *Tamás Zsuzsanna*: Bél Károly András. In: MAMŰL I. 327.

33 Zermegh munkáját Bél ki akarta adni az *Adparatus*ban, de aztán értesült arról, hogy Krauss is bele kívánja helyezni a *Scriptores* második kötetébe. Bél a kezdeti tiltakozás után engedett, és elküldte a kiadónak saját, „némileg gondozott” és jegyzetelt Zermegh-kéziratát, de egyben azt is kikötötte, hogy fia folytassa a munkát, aki aztán további jegyzeteket írt hozzá. *Belius, M.*: Praefatio II. i. m. (30. jz.) xvi–xvii., xxxiii.; *Schwandtnerus, J. G.*: i. m. (1. jz.) II. 382. Révay Péter *Commentarius*ához eredetileg ugyancsak az idősebb Bél kapott fontos adalékokat – Révay saját kezű kiegészítéseit – egy ismerősétől, de a kiadást és szöveggondozást hasonlóképpen a fiára bízta rá. Ld. *Schwandtnerus, J. G.*: i. m. (1. jz.) II. 416. A megtalált Révay-kiegészítésekre ld. *Tóth G.*: Bél Mátyás ismeretlen történelmi forráskiadvány-tervezete i. m. (1. jz.) 181–182. Az viszont már Bél Károly András ötlete volt, hogy Pfiazevich világlóldrajzának egyes vonatkozó részei (a Horvátországról, Dalmáciáról stb. szóló részek) bekerüljenek a harmadik, „dalmát” kötetbe. Ld. *Belius, M.*: Praefatio III. i. m. (24. jz.) xxxviii.; *Schwandtnerus, J. G.*: i. m. (1. jz.) III. 1., 474.

34 Ld. *Belius, M.*: Praefatio II. i. m. (30. jz.) xxi–xxii.; *Schwandtnerus, J. G.*: i. m. (1. jz.) II. 486. Schmeizelre legújabbban, további bőséges irodalommal ld. *Verók Attila*: Schmeizel, Martin. In: MAMŰL X. 254–256.

Anonymus, Képes Krónika, Budai Krónika – Bél az újonnan előkerült forrásokról

Az első kötet előszavának készítésekor Bél számára kétségkívül Anonymus munkájának elemzése jelentette a legnagyobb feladatot. A pozsonyi tudós gyorsan belátta, hogy rendkívül fontos munkáról van szó: jellemző, hogy hajlott kora ellenére országleíró művének, a *Notitiának* hat, megjelenés előtt álló vármegyeleírásába beleírta a geszta vonatkozó adatait, vagyis fontosnak tartotta, hogy a *Notitia* még ki nem nyomtatott részei a középkori kútfővel gazdagodva jelenjenek meg. Különösen a középkori helynévanyag ragadta meg a figyelmét, illetve az Anonymusnál szereplő helynevek megfeleltetésének a lehetősége. Így például Fejér vármegye leírásában helyesen azonosította a P. mester által említett „campus putei salsi”-t Sós-kút faluval, Csongrád vármegye leírásában pedig felhívta a figyelmet a névadó vár és város előfordulására a középkori kútfőben (*Surungrad*).³⁵ Ezzel ő Anonymus első felhasználója, egyben első értelmezője is. Sőt alighanem az ő kezdeményezése, de legalábbis biztatása áll egykori tanítványának és munkatársának, a pozsonyi evangélikus gimnázium akkori rektorának, Tomka Szászky Jánosnak a vállalkozása mögött, aki 1750–1751-ben magyar történelmi atlaszt állított össze, s abban a honfoglalás előtti, illetve honfoglalás kori térképeket többek között Anonymus műve alapján készítette el.³⁶

Bél Mátyás Anonymusról szóló fejtegetései kapcsán a kutatás leginkább a szöveg elején szereplő „P dictus” *Praedictus*-nak való hibás értelmezését szokta emlegetni, illetve felrója neki, hogy bizonytalankodott az Anonymus által említett Béla király kilétével kapcsolatban.³⁷ Én ezzel szemben úgy látom, hogy a jeles polihisztor igen sok helytálló észrevételt tett. Az még a legkevesebb, hogy a szerző

35 Az említett anonymusi szöveghelyek, illetve a rájuk való hivatkozások BÉLNÉL: Sós-kút: Anonymus 50. fejt., ill. *Matthias Bel: Descriptio Comitatus Alba-Regalensis* [...]. (Kézirat.) Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár (= EFK) Hist. I. c. 170. A szövegrész hiányos fordítása (Bél jegyzeteit egyszerűen elhagyták vagy lerövidítették): *Bél Mátyás: Fejér vármegye leírása*. Ford., bev. Prokopp Gyula. Fejér megyei történelmi évkönyv 11. (1977) 83–117., itt: 111.; Csongrád: Anonymus 40. fejt., ill. [*Matthias Bel:*] *Comitatus Csongradiensis*. (Kézirat.) EFK Hist. I. v. p. 95. A vármegyeleírás fordítói sajnos nem a kései másolatot használták – amely tartalmazta Bél eme bejegyzését –, hanem egy korai példányt. Így a fordításban hiába keressük az Anonymusra vonatkozó szavakat. Ld. *Bél Mátyás: Csongrád és Csanád megye leírása*. S. a. r., tanulm., jegyz. Zombori István. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve (1980–81) 2. sz. 44., 162. Még ld. *Tóth Gergely: Bél Mátyás „Notitia Hungariae novae...” című művének keletkezéstörténete és kéziratának ismertetése*. I–II. Doktori disszertáció. Bp., ELTE BTK, 2007. II. 282–286., különösen: 286.

36 Ld. *Tóth Gergely: Tomka Szászky János történelmi térképeinek forrásai*. In: *Tomka Szászky János: Magyarország első történelmi atlasza*. Közread. Tóth Gergely–Török Enikő. Képzőművészeti, Bp., 2004. 9–13., itt: 9–11.

37 A P. dictusszal kapcsolatos megjegyzést ld. *Belius, M.: Praefatio* I. i. m. (4. jz.) viii.; *Bél M.: Előszó* i. m. (4. jz.) 673. Csapodi Csaba méltatlanul keveset foglalkozott Bél fejtegetéseivel az Anonymus-historiográfiával foglalkozó munkájában, s csupán egy-két jelentéktelenebb részletet ragadott ki belőle. Vö. *Csapodi Csaba: Az Anonymus-kérdés története*. Magvető, Bp., 1978. (Gyorsuló Idő) 16. A Csapodi óta megjelent Anonymus-szakirodalomra ld. *Thoroczkay Gábor: Az Anonymus-kérdés kutatástörténeti áttekintése* (1977–1993). I–II. Fons 1. (1994) 93–149., 2.

papi mivoltára rájött; amikor azt vizsgálta, hogy melyik Béla király jegyzője volt a szerző, akkor a kutatást jócskán megelőzve, szinte tudattalanul felfigyelt arra, hogy a műben olyan földrajzi nevek – például Halics és Lodoméria (Vlagyimir) – találhatók, amelyek a 11. században, azaz I. Béla korában „még nem voltak ennyire közismertek”.³⁸ Vagyis Bél ráérezett a műben fellelhető számos anakronizmus egyikére. Helyes az az észrevétele, miszerint a Névtelen felhasználta a korábbi magyar történeti forrásokat, mivel műve egyezéseket mutat a krónikás hagyománnyal.³⁹ Arra is jól érzett rá, hogy Anonymus beépített művébe bizonyos családi, nemzetségi hagyományokat – igaz, Bél „nemesi magánaplókat” vizionál.⁴⁰ Bár Bél egyelőre hitelt ad Anonymus adatainak, kissé meglepve tapasztalja, hogy a geszta honfoglalásról szóló adatai nincsenek benne egyetlen külföldi forrásban sem – ez szintén igen jó meglátás, amivel a pozsonyi tudós mintegy előkészíti az Anonymus hitelességével szemben később felmerülő súlyos kételyeket.⁴¹ Profetikus Bél záró gondolata P. mester kapcsán, miszerint „a magyar tudósoknak lesz hol edzeni szellemüket ezentúl, ha bátran és szorgalmasan hozzálátnak szerzőnk alapos megismeréséhez és megértéséhez”.⁴²

A Képes Krónika előkerülése még nagyobb jelentőséggel bírt Bél számára, már ami a magyar történetírásról, annak kifejlődéséről alkotott elképzeléseit illeti. A kódex ismeretében ugyanis világossá vált számára, hogy Thuróczy krónikája nem eredeti alkotás, már ami a Nagy Lajos előtti részt illeti (Kükülleivel és a névtelen minoritával, illetve az azt követő szakasszal Bél nem foglalkozott), hanem egy korábbi mű szinte szó szerinti másolata.⁴³ Ennek a felfedezésnek, vagyis Thuróczy „tekintélyvesztésének” az élménye a továbbiakban – azaz a 2. és 3. kötet előszavában – meghatározó motívum lesz.

Bél biztos kézzel tárta fel a Schwandtnerék által megtalált kútföket, s azoknak Thuróczy krónikájához való viszonyát, továbbá fontos észrevételeket tett a Thuróczy-krónikával kapcsolatosan – e téren is az alapokat tette le, csakúgy, mint Anonymusnál. Észrevette, hogy Thuróczy nem a befejezetlen Képes Krónikát használta, hanem a krónika valamely más szövegváltozatát; miután pedig

(1995) 117–173.; *Uő*: Anonymus latin nyelvű külföldi forrásai. Historiográfiai áttekintés. Turul 72. (1999) 3–4. sz. 108–117.

38 *Belius, M.*: Praefatio I. i. m. (4. jz.) vii–viii.; *Bél M.*: Előszó i. m. (4. jz.) 672–673. A mondott fejedelemségekre Anonymus művében ld. *Veszprémy László*: Utószó. In: *Anonymus: A magyarok cselekedetei. – Kézai Simon: A magyarok cselekedetei*. Osiris, Bp., 2004. (Millenniumi Magyar Történelem. Források.) 73–80., itt: 75.

39 *Belius, M.*: Praefatio I. i. m. (4. jz.) ix–x.; *Bél M.*: Előszó i. m. (4. jz.) 674–675. Anonymus műve és a középkori magyar történetírás közötti kapcsolódási pontokra újabban ld. *Kristó Gyula*: Magyar historiográfia. I. Történetírás a középkori Magyarországon. Osiris, Bp., 2002. (A történettudomány kézikönyve) 52.; *Veszprémy L.*: i. m. (38. jz.) 77.

40 *Belius, M.*: Praefatio I. i. m. (4. jz.) xi.; *Bél M.*: Előszó i. m. (4. jz.) 676. Még ld. *Veszprémy L.*: i. m. (38. jz.) 76–77.

41 *Belius, M.*: Praefatio I. i. m. (4. jz.) xi.; *Bél M.*: Előszó i. m. (4. jz.) 676. Anonymus modern kritikájára összefoglalólag ld. *Kristó Gy.*: i. m. (39. jz.) 55–56.; *Veszprémy L.*: i. m. (38. jz.) 76–78.

42 *Belius, M.*: Praefatio I. i. m. (4. jz.) xii.; *Bél M.*: Előszó i. m. (4. jz.) 676–677.

43 *Belius, M.*: Praefatio I. i. m. (4. jz.) xii–xiii.; *Bél M.*: Előszó i. m. (4. jz.) 677–678.

megvizsgálta az 1488-ban megjelent krónika két kiadását, feltűnt neki, hogy az augsburgi (valójában az egyik augsburgi) kiadás „teljesebb” Bongars kiadásánál.⁴⁴ A Hess által nyomtatott Budai Krónikával kapcsolatban egy kicsit bizonytalankodott, de azt jól vette észre, hogy vannak benne többletek és hiányok a Képes Krónikához képest.⁴⁵ Ezek után felmerül a kérdés, hogy miért nem jelentették meg a két újonnan talált krónikát. Bél is tisztában volt a helyzet fonákságával, s mindkét kútfő esetében igyekezett erre a kérdésre magyarázatot adni. A valódi ok azonban egyszerű: Thuróczy tekintélye még túl nagy volt, így a Képes Krónika és a Budai Krónika ekkor még csupán – Bél szóhasználatával élve – *subsidia*, segédletek a Thuróczy-krónika szövegének minél pontosabb publikálásához.⁴⁶

Mindazonáltal Bél a frissen előkerült kútfőket is szigorú forráskritikának vetette alá. A Képes Krónika miniatúráiról – amelyeknek rézmetszet-másolatait a *Scriptores* kiadója Thuróczy szövegének megfelelő helyeire illesztett be – azt írja, hogy meg kell becsülni őket, mivel úgymond ama régi magyar korokhoz közelebb állnak, de mégsem tartja érdemesnek, hogy hosszabban foglalkozzon velük, „mert e festett képek igen sok kései jegyet viselnek magukon”.⁴⁷ Vagyis Bél igen jó érzékkel észrevette, hogy a képek nem feltétlenül tükrözik az adott kor ruházatát, fegyverzetét stb. (így az általa példának felhozott, a magyarok bevonulását ábrázoló kép sem).⁴⁸ Felfigyelt emellett arra, hogy a Képes Krónika szerzője korábbi krónikák használatára hivatkozik a bevezetőben, vagyis ezáltal még korábbra vezethető vissza a magyar történetírói hagyomány. Ám a 18. századi tudós bírálja Nagy Lajos kori elődjét, amiért e korábbi krónikákból csak szemezgetett, mert így az ő kompendiuma e régebbi munkák mellőzését, pusztulását okozta.⁴⁹ Bél számára nyilván az lett volna a helyes eljárás, ha a mű szerzője szorgalmasan lemásolja az általa használt régi krónikákat, lehetőleg több példányban. Ez a bírálat kísért a régi magyar történetírásról szóló sommás áttekintésében is az első kötet előszavában. A szokásos toposz mellett – miszerint a régi magyarok nem törődtek a történetírással, s feleslegesnek tartották – megjelenik az a gondolat, hogy őseink arra a kevés írásos műre sem vigyáztak eléggé, ami született, hanem hagyták elkallódní.⁵⁰

Idekapcsolható az is, amit Vitéz János levelezésével kapcsolatban ír. Felrója ugyanis a hajdani esztergomi érseknek, hogy nem maga rendezte össze a leveleit, továbbá szégyenletesnek tartja, hogy – az összegyűjtést elvégző Ivanich Pál szerint – a levelek szétszóródva, olykor darabokban vagy gondatlanságból összet-

44 *Belius, M.*: Praefatio I. i. m. (4. jz.) xiv–xvi.; *Bél M.*: Előszó i. m. (4. jz.) 678–681. A kérdésre ld. uo. 1017. (a jegyzeteknél).

45 *Belius, M.*: Praefatio I. i. m. (4. jz.) xvi–xvii.; *Bél M.*: Előszó i. m. (4. jz.) 681.

46 Ld. *Belius, M.*: Praefatio I. i. m. (4. jz.) xii.; *Bél M.*: Előszó i. m. (4. jz.) 677.

47 „...sed his ut immoremur, non est operae pretium; eo quod referunt omnino picta ea signa permultum novitatis.” Ld. *Belius, M.*: Praefatio I. i. m. (4. jz.) xv.; *Bél M.*: Előszó i. m. (4. jz.) 679.

48 A Bél által említett képet ld. *Schwandtnerus, J. G.*: i. m. (1. jz.) I. 80. A kérdésre legújabbán ld. *Wehli Tünde*: A Képes Krónika könyvfestészeti szempontból. In: *Veszprémi László–Wehli Tünde–Hapák József*: A Képes Krónika könyve. Kossuth–Országos Széchényi Könyvtár, Bp., 2009. 37–43., különösen: 41., 43. A szóban forgó képre még ld. uo. 68–69.

49 *Belius, M.*: Praefatio I. i. m. (4. jz.) xii–xiii.; *Bél M.*: Előszó i. m. (4. jz.) 677.

50 *Belius, M.*: Praefatio I. i. m. (4. jz.) i–ii.; *Bél M.*: Előszó i. m. (4. jz.) 666–667.

posva voltak fellelhetők a kancellárián. Bél szerint emiatt csak a levelek töredéke maradt ránk. Ekkora hanyagság láttán – folytatja – nem lehet csodálkozni, hogy ilyen soványkák a történeti ismereteink manapság.⁵¹

Végig ez a türelmetlenség, e bosszús hangnem tapasztalható a három előszóban. Ennek oka, hogy Bél látja, hova kellene eljutni, azaz hogy milyen messze vannak az olyan eszmények, mint Muratori forráskiadása – s nemcsak magas nívójuk miatt, hanem azért is, mert a magyar *Scriptores*t alig-alig lehet valamivel megtölteni. „Nekünk ugyanis” – írja – „annyi hajótörés után, gyakran meg kell elégednünk a nyomorult roncsdarabokkal, amelyeket a hullámok között összeszedgetünk, míg más nemzeteknek gazdagon megrakott teherhajóik vannak. Vagyis nálunk össze kell gyűjteni bármilyen történelmi töredéket, míg a világ más részein még a leggazdagabb forráskiadásokat is közönyösen fogadják.”⁵²

Leszerepelt „duumvirek” – a történetírói kánon revíziója

Részben az előkerült forrásművek hatására, részben a modern történettudományos módszerek és követelmények szellemében Bél kíméletlen kritikával számol le történetírásunk addigi két állócsillagával, Thuróczy és Bonfini művével – csak a harmadiknak, azaz Istvánffy kortörténetének kegyelmez meg. E három szerző állócsillag-státuszát maga is jelezte korábban, de korántsem pozitívan: *Adparatusa* elején jegyzi meg, hogy egyesek azt hiszik: „Iliászt ír Homérosz után” az, aki kettejük, tehát Thuróczy és Bonfini, illetve Istvánffy műve után történeti munkát ír vagy ad ki.⁵³

Ami Bonfinit illeti, a jelesebb magyar történetírók részéről már számos kritika érte a 17. században is. Nadányi János gyakran bírálta őt, amiért mendemondákkal és bolondságokkal zsúfolta tele a magyarok eredetét (*fabulis et nugis originem Hungarorum replet*). Emiatt Nadányi, ahol csak tudta, felülbírálta a *Decades* adatait más források fényében.⁵⁴ Otrókocsi Fóris Ferenc nyomatékosan kijelentette,

51 *Belius, M.*: Praefatio II. i. m. (30. jz.) v–vi.

52 *Belius, M.*: Praefatio I. i. m. (4. jz.) xx.; *Bél M.*: Előszó i. m. (4. jz.) 684–685.

53 *Matthias Belius*: Adparatus ad historiam Hungariae sive collectio miscella, monumentorum ineditorum partim, partim editorum, sed fugientium. I–II. Royer, Posonii 1735(–1746.) I. Praefatio, itt: (r. Fordítása: *Bél Mátyás*: Hungariából Magyarország felé. Vál., gond., bev. Tarnai Andor. Szépirodalmi, Bp., 1984. (Magyar Ritkaságok) 185–191., itt: 185. (Déri Balázs fordítása.)

54 Ld. *Johannes Nadányi*: *Florus Hungaricus*. Waesberge, Amstelodami, 1663. Modern kiadása és fordítása: *Johannis Nadányi*: *Florus Hungaricus – Nadányi János*: A magyar *Florus*. Kiad. Havas László et al. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2001. (AFAΘA 11.). Bonfini Nadányi általi említését – s egyben szinte minden esetben bírálatát – ld. uo. 15., 43., 111–113., 115., 123., 181., 187., 215., 223–225. Havas László, bár nem kerüli el a figyelmét teljesen Nadányi Bonfini-kritikája, mégis inkább azt emeli ki a bevezetőben, hogy Nadányi főleg Bonfini művének adatait használította, s annak egyfajta *epitomator*a volt, mint *Florus Livius*nak. Ld. *Havas László*: Bevezetés. Uo. i–xxix., itt: xiii–xx. Helyesebbnek tűnik Bartoniek Emma értékelése, aki inkább azt emeli ki, hogy Nadányi nagy mennyiségű nyugati forrást vont be magyar történetének megírásába, s ennek segítségével el akart – és a 12. századig, Aventinusra támaszkodva el is tudott – szakadni a krónikás hagyománytól. *Bartoniek Emma*: Fejezetek a XVI–XVII. századi

hogy a hunok bemutatásakor nem fog Thuróczyra és Bonfinire támaszkodni, mert ők nem használtak régebbi és jobb szerzőket, s ezért súlyos tévedésekbe estek.⁵⁵ Később Timon Sámuel is kritikával illette Bonfini *decasait*,⁵⁶ Bél pedig *Notitiájában* lépten-nyomon kárhoztatja őt túlzásaiért, terjengősségéért és légből kapott adataiért. Ebből fakad alig leplezett öröme, amikor egy-egy oklevél vagy más új forrás segítségével meg tudja cáfolni Bonfini valamely állítását.⁵⁷ De ugyanilyen vehemenciával támadta Bél a jeles bécsi humanistát, Wolfgang Laziust is megalapozatlan következtetései miatt, és éles szemmel csapott le annak koholmányaira (amelyekből egyébként nem kevés volt).⁵⁸

A jelenség egyértelműen egy általános európai trendre, azaz a történettudománnyal szemben felerősödő szkepszisre vezethető vissza, amely főként a 17. században volt domináns. Azok, akik a történettudomány objektív voltát és a múlt megismerhetőségét megkérdőjelezték, éppen a humanista historikusokat tüzték tollhegyre, főként a túlzottan retorikus előadásmód, a kitalált beszédek, hamisítások és a részrehajlás miatt, illetve mert mítoszokat, mesés elemeket szöttek az elbeszélésükbe. Ezzel párhuzamosan, de a szkepticista vádakra egyfajta válaszul is megerősödött a forráskritika, illetve az eredeti dokumentumok (például oklevelek) használatának hangsúlyozása.⁵⁹ E nyugat-európai folyamatoknak lehet betudni,

magyarországi történetírás történetéből. (Kézirat gyanánt.) MTA Irodalomtudományi Intézete–MTA Könyvtára, Bp., 1975. 425–428. Nadányi forrásaira, fontosabb megállapításaira még ld. Szabados Gy.: A magyar történelem kezdeteiről i. m. (1. jz.) 143–145.

55 *Franciscus Foris Otrókocsi: Origines Hungaricae, seu liber, quo vera nationis Hungaricae origo et antiquitas, e veterum monumentis et linguis praecipuis panduntur. I–II.* Strik, Franequerae, 1693. I. 72–73.

56 „Bonfinius ad aetatem fere suam quid aliud egisse videtur, nisi dilatasse, et polivisse historiam antiquiorem.” [Samuel Timon:] *Synopsis novae cronologicae Regnorum Hungariae, Croatiae, Dalmatiae etc. I–II.* Typis Academicis, Tyrnaviae, 1714. I. Ad lectorem. Más művében is valótlanságok kitalálásával vádolja meg a humanista szerzőt, „nevetségesnek” és „istentelennek” bélyegezve bizonyos állításait, továbbá azt veti szemére (s vele együtt Ransanus és Inchofer szemére), hogy csupán következtetett, s nem valós tények alapján dolgozott. Ld. *Samuel Timon: Imago antiquae Hungariae.* Typis Academicis, Cassoviae, 1733. 398–399., 406. Fordítása: *Timon Sámuel: A régi Magyarország bemutatása.* [Szemelvények.] In: *Magyarországi gondolkodók i. m.* (4. jz.) 658–665., itt: 659–660., 663.

57 Jó példa erre Nyitra vármegye leírásának egy szöveghelye, amikor a Forgách család 1256-os oklevelével be tudta bizonyítani, hogy Gimes vára – Bonfini állításával ellentétben – már korábban, az 1385. évi adományozás előtt is a családé volt: „Visum est integrum diploma adscribere, idque haud sine ratione; praeter arcis enim exordia, primum universae gentis Forgáchianae parentem atque conditorem amplissimarum fortunarum in luce collocat; ut refelli iam possit Bonfinii error; qui arcem Ghymes ob caesum Carolum II. Blasio Forgách ab Elisabetha et Maria reginis donatam memoriae prodidit.” Ld. *Matthias Bel: Notitia Hungariae novae historico geographica [...].* I–V Straubius, Viennae Austriae, 1735–1749(?). IV. 385.

58 Ld. pl. *Bél Mátyás: Sopron vármegye leírása – Descriptio Comitatus Semproniensis. I–III.* A latin szöveget gond. és ford. Déri Balázs (I.)–Földváry Miklós (I.)–Tóth Gergely (I–III.). Szerk. Kincses Katalin Mária. Soproni Levéltár, Sopron, 2001–2006. (Sopron város történeti forrásai. C/ sorozat 2–4.) I. 120.: d).

59 Erre legújabbán ld. *Peter Burke: History, Myth, and Fiction: Doubts and Debates.* In: *The Oxford History i. m.* (13. jz.) 261–281. A humanista fiktív beszédekkel kapcsolatos vitára ld. *Anthony*

hogy a 17–18. században a jól képzett magyar történétírók már csak egy rogyadozó humanista historiai építménynek tekintették a *Decadest* (és kortársait), amelyet meg kellett haladni, adatait és állításait meg kellett rostálni, s helyette egy hitelesebb forrásokon alapuló történelmet kellett alkotni. Ezért is tartjuk felületesnek és hibásnak az egyébként kiváló Bonfini-kutató, Kulcsár Péter véleményét, aki szerint Bonfini műve „jószerivel a 19. századig iránymutató maradt”, továbbá „pótlására, felváltására senki sem tudott vállalkozni, legnagyobb historikusaink évszázadokon keresztül csak a folytatására merészkedtek”.⁶⁰ Iránymutató, mint láttuk – és ahogy alább még inkább látni fogjuk –, a 18. században már semmiképpen sem volt; s az sem igaz, hogy nem születtek volna átfogó és részben új forrásbázisra építő, vagyis a Thuróczy–Bonfini-féle hagyománnyal szakító vagy szakítani próbáló Magyarország-történetek: gondolhatunk itt Révay, Nadányi, Timon, s aztán Pray, Katona magyar historiáira.

Thuróczy viszont egészen a *Scriptores* megjelenéséig nem részesült súlyosabb kritikában, hiszen a kortársak szemében – ahogy erre Bél rámutatott – ő volt a magyar protohistorikus, történettudományunk egyszerűen, de hitelesen író ősatyja⁶¹ (bár Timon már őt is elkezdte „kóstolgatni”, kétségbe vonva adatait és eredetiségét).⁶² Ez a nimbusz oszlott semmivé a Képes Krónika előkerülésével, mivel ennek ismeretében Thuróczy másolóvá süllyedt – Bonfini pedig e képletben még rosszabbul járt. Igaz, Bélnek is kellett egy kis idő, hogy feldolgozza a Képes Krónika felbukkanása okozta megrázkódtatást. Az első kötet előszavában ugyanis még „köszönetet mond” Thuróczynak, amiért pontosan lemásolta a krónikát, bár kissé neheztel azért, hogy elfelejtette jelezni a másolás tényét.⁶³ Ez a szelíd neheztelés fordult át később haragba és elutasításba. A második és harmadik kötet előszavában Thuróczy Bél szemében már nem volt többé sem *simplex*, sem *ingenuus*, csak egy *scriba*, aki nem tett hozzá semmit ahhoz, amit készen kapott. Ezért egy kalap alá vette őt Bonfinivel, s csakúgy, mint fentebb a Képes Krónika esetében, saját kora tudományos követelményeit kéri számon rajtuk. Így a második kötet előszavában kifogásolja, hogy Thuróczy, illetve annak elődje, a Képes Krónika

Grafton: What was History? The art of history in early modern Europe. Cambridge University Press, Cambridge, 2007. 34–49. A humanista hamisításokkal párhuzamosan fejlődő forráskritikára ld. *Uő*: Forgers and Critics. Creativity and Duplicity in Western Scholarship. Collins & Brown, London, 1990. 25–32., 69–98.

60 *Kulcsár Péter*: Antonio Bonfini és műve (Utószó). In: *Antonio Bonfini*: A magyar történelem tizedei. Ford. Kulcsár Péter. Balassi, Bp., 1995. 1009–1019., itt: 1019.; újabb kiadása: in: *Kulcsár Péter*: Humanista történetírás Magyarországon (Tanulmányok). Lucidus, Bp., 2008. (Kisebbségkutatás Könyvek) 94–107., itt: 107.

61 Ld. *Belius, M.*: Praefatio I. i. m. (4. jz.) ii.; *Bél M.*: Előszó i. m. (4. jz.) 667.

62 Timon többek között azzal indokolja *Epitome chronologica* című munkájának megírását, hogy Thuróczynál sok helyen hibásan van megadva a királyok sorrendje. Ld. *Samuel Timon*: Epitome chronologica rerum Hungaricarum. Typis Academicis, Cassoviae, 1736. Praefatio. Timon emellett azzal is tisztában van, hogy Thuróczy egy korábbi krónikából dolgozott (hiszen ezt Thuróczy maga jelenti ki műve elején). *Timon, S.*: Imago i. m. (56. jz.) 399.; fordítása: *Timon S.*: A régi Magyarország i. m. (56. jz.) 660.

63 *Belius, M.*: Praefatio I. i. m. (4. jz.) xiv.; *Bél M.*: Előszó i. m. (4. jz.) 678.

szerzője, továbbá Bonfini nem használtak okleveleket munkájuk készítéséhez, noha a királyi udvarban tartózkodtak;⁶⁴ máshol pedig Thuróczyt a lehető legkedvezőtlenebb színben tünteti fel, aki lopva lemásolt egy korábbi kódexet, nem törődve annak hitelességével, s magáénak tüntette fel azt (ez nem igaz, mert Thuróczy utal forrására a bevezetőjében), míg Bonfinit egy öncélú stilisztának állítja be, aki nem tett mást, mint felcicomázta az előzőnek a „száraz” és „vértelen” munkáját.⁶⁵ Bél szerint egyikük sem törekedett arra, hogy valós történeti forrásokat kutasson fel.⁶⁶ Szimbolikus, hogy míg az első kötetben duumvireknek nevezi őket – ekkor még friss a Képes Krónika megtalálásának élménye –, addig a harmadik kötetben kijelenti, hogy nem méltóak erre a címre.⁶⁷ Istvánffy *Historiae*-ját Bél nem részeseíti ilyen súlyos kritikában, bizonyára azért is, mert művét önálló produktumnak s hiteles kútfőnek tekinti; ám amikor Bethlen Farkas művével összeveti, kijelenti, hogy bár az erdélyi historikus munkája stílusában gyengébb, de történeti forrásokkal sokkal jobban fel van vértézve.⁶⁸

A *Scriptores* köteteibe felvett szerzőkről Bél ír egy-egy rövid jellemzést előszavaiban (ez alól az első kötet a kivétel, ott ugyanis csak Anonymusszal és Thuróczyval, illetve a Képes Krónikával és a Budai Krónikával foglalkozik bővebben). Az írók megítélésének fokmérője Bél számára az, hogy mennyiben tudtak újat hozni a két leszerepelt „duumvirhez” képest, azaz a krónikás gyökerű évszázados magyar történeti hagyományhoz viszonyítva, továbbá, hogy mennyire felelnek meg a kor már említett történészi módszereinek, vagyis használnak-e hiteles forrásokat és kellő forráskritikával élnek-e. A dalmát Tubero azért kap dicséretet Bél-től, mert kendőzetlenül ír saját kora visszásságairól, továbbá azért, mert művében sok olyasmi található, ami Bonfininél nincs meg.⁶⁹ Révaynak Bél felrója, hogy nem tartotta be pontosan az időrendet, s azt is, hogy a magyar történet elbeszélésekor forrásai, Thuróczy és Bonfini sokszor tévútra vitték. Nem sokkal alább újból elmarasztalja Révayt, amiért kritikátlanul vett át kétes hitelű adatokat, s hozzáteszi, hogy aki ilyet tesz, az csak a „közönséges történetírók” számát gyarapítja. Másfelől viszont dicséretben részesíti a koronaórt azért, mert végre nagyobb számban használt kéziratot történeti forrásokat. Bél kijelenti: ha Révay tovább ment volna ezen az úton (tehát az oklevelek használatában), akkor a legnagyobbak közé kerülhetett volna.⁷⁰

Révay újbóli kiadása a *Scriptores* egyik legérdekesebb mozzanata. Bélnek számos indítéka lehetett rá, hogy Révay mindkét munkáját (a *Commentariust* és a *Centuriaet*) felvegye a kiadványba – mert abban nem kételkedünk, hogy ez az ő

64 *Belius, M.*: Praefatio II. i. m. (30. jz.) iv.

65 *Belius, M.*: Praefatio III. i. m. (24. jz.) xxii.

66 *Belius, M.*: Praefatio II. i. m. (30. jz.) ii.

67 Ld. *Belius, M.*: Praefatio I. i. m. (4. jz.) iii., ill. *Bél M.*: Előszó i. m. (4. jz.) 668.; a harmadik kötetben: *Belius, M.*: Praefatio III. i. m. (24. jz.) xxii.

68 Ld. *Belius, M.*: Praefatio I. i. m. (4. jz.) iii.; *Bél M.*: Előszó i. m. (4. jz.) 668.

69 Ld. *Belius, M.*: Praefatio II. i. m. (30. jz.) xii. Tubero műve: *Ludovicus Tubero*: *Commentariorum de rebus, quae temporibus eius [...] gestae sunt, libri XI. Impensis Claudii Marnii et haeredum Ioannis Aubrii, Francofurti, 1603.*

70 Ld. *Belius, M.*: Praefatio II. i. m. (30. jz.) xvii–xxi, xxv–xxvii.

szándéka volt. Az indítékok a filológiai jellegűtől a politikai természetűig terjednek. Az előbbieket részletesen tárgyaltuk egy korábbi tanulmányunkban.⁷¹ Ami az egyéb okokat illeti, elsősorban azt kell számításba venni, hogy Révay munkája újból aktuálissá vált. A *Commentarius*, amint azt Kees Teszelszky kiválóan bemutatta, II. Mátyás és a magyar rendek koronázással megpecsételt szövetségének a leképezése egy átpolitizált, aktualizált Magyarország- és koronatorténnetben.⁷² 1741-ben pedig bizonyos szempontból hasonló helyzet alakult ki, mint 1608-ban, hiszen a magyar rendek egy válságos időszak közepette álltak a Habsburg uralkodó mellé, és a nőági örökösödés elfogadása, valamint a koronázás révén úgymond szövetséget kötöttek a királynővel. Hogy e történeti esemény, illetve Révay Péter műveinek újbóli kiadása között kapcsolat van, azt egyértelműen bizonyítja az a tény is, hogy Bél külön hangsúlyozza a magyarság részéről az osztrák örökösödési háború során megnyilvánuló önzetlen segítséget a második kötet előszavában.⁷³ A Pozsonyban élő tudós egyébként is élen érdeklődött a korona és a koronázási szertartás iránt: a *Notitia* első kötetében hosszan ír róla, erősen Révay hatása alatt.⁷⁴ Maga az 1741-es koronázás ténye is felkelthette a téma iránt az érdeklődést. Bizonyára ezért válogatott be Bél további vonatkozó munkákat is a kötetbe – a saját szerkesztőszerepére itt már egyértelműen utal az előszóban⁷⁵ –, így Schmeizel Márton már említett munkáját a magyar koronázási ékszerekről és a koronázásról, valamint Torkos József győri evangélikus rektor leírását Mária Terézia koronázásáról – amelyet Bél elmondása szerint vele együtt nézett végig –, végül egy ismeretlen szerzőségű munkát III. Károly koronázásáról.⁷⁶ Nem kerülheti el figyelmünket az a tény, hogy kettő, sőt Révayval együtt már három lutheránus szerzőt helyezett el Bél a második kötetben. Valószínűnek tartom, hogy eljárása határozott politikai tartalmat hordoz, amelynek üzenete, hogy a honi evangélikus társadalom lojális az uralkodóházhoz, mivel mindhárom szerző a Habsburg-ház jogos magyar trónutódlását sugallja. Révay esetében persze több van politikai üzenetnél, hiszen ő egy nagy hatású, új szemléletet hozó szerző volt, olyannyira, hogy *Commentarius*a még a nagyszombati egyetemi nyomdában is megjelent 1732-ben.⁷⁷ Bél büszkén állítja, hogy az általa talált Révay-jegyzetekkel ez lesz a legjobb kiadás,⁷⁸ és kihívóan azt is megjegyzi, hogy Révayt igazságtalanul támadták egyesek azért, mert nem katolikus.⁷⁹ Mindebből eléggé úgy tűnik, mintha a nagy-

71 Ld. *Tóth G.*: Bél Mátyás ismeretlen történeti forráskiadvány-tervezete i. m. (1. jz.) 181–182., 188–189.

72 *Kees Teszelszky*: Az ismeretlen korona. Jelentések, szimbólumok és nemzeti identitás. Szerk. Czibere Mária, ford. Trostovszky Gabriella. Bencés, Pannonhalma, 2009. (*Historia pro Futuro*) 215–323.

73 Ld. *Belius, M.*: Praefatio II. i. m. (30. jz.) xxii–xxiii.

74 *Belius, M.*: *Notitia* i. m. (57. jz.) I. 279–352.

75 Ld. *Belius, M.*: Praefatio II. i. m. (30. jz.) xxi., xxv.

76 Bél véleményét az egyes szerzőkről ld. *Belius, M.*: Praefatio II. i. m. (30. jz.) xx–xxv. Magukat a műveket ld. *Schwandtnerus, J. G.*: i. m. (1. jz.) II. 486–601.

77 A kiadásra ld. *Tóth G.*: Bél Mátyás ismeretlen történeti forráskiadvány-tervezete i. m. (1. jz.) 188–189.

78 Ld. *Belius, M.*: Praefatio II. i. m. (30. jz.) xx–xxi.

79 Ld. uo. xix.

szombati kiadással már szinte „katolizált” Révayt visszaperelné a saját felekezetének (bár a szövegközléshez érdekes módon az 1732. évi, interpolált és kiegészített jezsuita edíciót veszi alapul).⁸⁰

Bél a legnagyobb figyelmet a harmadik kötetben közölt *De regno Dalmatiae et Croatiae libri sex* című történeti munkának és szerzőjének, Johannes Luciusnak szentelte.⁸¹ Bevezetőjében terjedelmes életrajzot közölt róla, művét pedig a lehető legnagyobb dicséretben részesítette.⁸² Nem először foglalkozott vele: Lucius munkája szerepelt korábbi forráskiadvány-tervezetében, a *Collectió*ban, majd Benzoni zenggi és modrusi püspökkel való találkozása után egy terjedelmes irat is összeállított arról, hogyan, milyen kiegészítésekkel kellene újra megjelentetni a művet.⁸³ Véleményünk szerint egyértelmű, hogy ő kezdeményezte a *Scriptores*ben való újbóli kiadását is. Ezt bizonyítják a Lucius művéhez csatolt adalékok: Bél említett tervezete a kiegészítésekről, illetve Benzoni utódának, Löwensbergnek az adatközlései. Bél lelkesedésének oka az volt, hogy, mint ismert, Lucius nagyszámú oklevélhez fért hozzá a dalmát egyházi levéltárakban, s a két tartomány középkori történetét ezekre támaszkodva írta meg. Bél némileg irigyli is őt, amiért előtte megnyiták a „fösvény levéltárak”, másfelől viszont hangsúlyozza, hogy ezáltal lesz Lucius munkája igazán megbízható. Tegyük hozzá: Bél a dalmát történetíró iránti rajongásával nem volt egyedül. Az „eruditus” tudós világ általában nagyra tartotta Lucius művét – Bél többet is idéz a méltatásokból.⁸⁴ Magyar szempontból pedig alighanem Timon Sámuel véleménye hatott rá, aki szintén sokat forgatta a *De regnót* és ugyancsak méltatta szerzőjét, amiért levéltári kutatásokat végzett (Bél Timon laudációját szintén megemlítette előszavában).⁸⁵ Látható, hogy Bél sok szempontból igazodik Timonhoz – bár az alábbiakból kiderül, hogy kifogásai is voltak a jezsuita szerzővel szemben.

Bél hosszas méltatásának kulcsmondata, hogy Lucius a magyar szerzők között elsőként valósított meg egy újfajta történetírást. Érdemes e mondatot alaposabban megvizsgálni. Egyrészt figyelemreméltó, hogy Bél magyar szerzőnek tartja Lucius-t. Kijelentését azonban alább megmagyarázza. Szerinte ugyanis Lucius a műve harmadik könyvével kiérdemli, hogy a magyar történetírók közé számítsák, mivel egyáltalán nem leplezi el a magyar királyok joghatóságát a két tartomány (Dalmácia és Horvátország) felett.⁸⁶ Ilyenkor persze rögtön felmerül a kérdés, hogy ki

80 Ld. *Tóth G.*: Bél Mátyás ismeretlen történeti forráskiadvány-tervezete i. m. (1. jz.) 188–189.

81 A műre ld. a 23. jegyzetet.

82 Ld. *Belius, M.*: Praefatio III. i. m. (24. jz.) vi–xxx.

83 Ld. *Tóth G.*: Bél Mátyás ismeretlen történeti forráskiadvány-tervezete i. m. (1. jz.) 185., 189–190.

84 Ld. *Belius, M.*: Praefatio III. i. m. (24. jz.) xxv–xxvi. Lucius fogadtatására még ld. *Bene Sándor*: Egy kanonok három királysága. Rátkay György horvát históriája. Argumentum, Bp., 2000. (Irodalomtörténeti Füzetek 148.) 47–48.

85 Ld. *Timon, S.*: Synopsis i. m. (56. jz.) I. Ad lectorem, ill. *Belius, M.*: Praefatio III. i. m. (24. jz.) xxvi.

86 „At noster [Lucius – T. G.], ad librum hinc tertium auspiciato provehitur, quo uno, id optimo suo facto meruit, ut iam in Rerum Hungaricarum scriptoribus censeatur. Nam et Croatiam, et Dalmatiam, nihil dissimulato Hungariae Regum iure, iis cum ratione asseruit, et quod circa res, sub idem tempus gestas, tacuere Hungari scriptores, curate expromsit.” *Belius, M.*: Praefatio III. i. m. (24. jz.) xviii.

az, aki elleplezi: Bél talán közvetetten Ráttkay György vagy még inkább Paulus Ritter munkáira gondolt, bár az utóbbi szerzőt tudomásunk szerint egyszer sem említi munkáiban.⁸⁷ Bél itt és máshol is határozottan kiállt a Magyar Királyság és a magyar királyok történeti jogai mellett. Ennek okát a korszak gyakran emlegetett jelenségében, a nem (csak) magyar anyanyelvű, de Magyarországhoz mint hazájához lojális Hungarus-értelmiségben kell kereseni – ahová Bélt is szokás sorolni –, illetve ennek a rétegnek a nemzettudatában, amelynek alapját a Magyar Királyság, annak intézményei, történelme képezték.⁸⁸ Párhuzamként most is Timon Sámuel szolgál, akinek az *Imago novae Hungariae* című műve Magyarország tartományainak, illetve a magyar királyok erre vonatkozó történeti jogainak gyűjteménye.⁸⁹

De nemcsak eruditus módszerei és a magyar királyok jogait bizonyító oklevelek miatt volt fontos Bél számára Lucius, hanem főként azért, mert számos helyen megcáfolta Thuróczy és Bonfini téves állításait,⁹⁰ továbbá sok olyanról ír, amelyről általában hallgatnak a magyar szerzők. Bél példaként állítja Luciust honfitársai elé: őt kell követni, s meg kell tisztítani a magyar történelmet a hibáktól.⁹¹ Ezzel pedig megint visszakanyarodunk Bél előszóinak alaptételéhez, vagyis a „duumvirek” revíziójához, s egy fejlettebb magyar történettudomány megvalósításához. Az alábbiakban azt mutatom be, hogy Bél hogyan, milyen eszközökkel tartotta megvalósíthatónak ezt a továbblépést.

A magyar történetírás feladatai – Bél szerint

1. Fentebb már szóltunk arról, milyen fontosnak tartotta Bél a *forráskiadást*, s hogy milyen kísérletei voltak ezen a téren – ahogy arról is, hogy milyen minták lebegtek a szeme előtt. Természetesen a *Scriptores*ben is kiemelte a kútfők publikálásának hasznosságát, s az első kötet bevezetőjében azt is vázolta, hogyan kellene ennek történnie. Egy jól szervezett kutatócsoportot képzelt el, amelynek egy része átkutatná a honi levéltárakat, s a kiadásra érdemes szövegeket magyarázatokkal látná el; mások ezeket a forrásokat újból átnéznék s összevetnék egymással, megvizsgálendő, hogy vannak-e eltérések köztük kronológiai és földrajzi adatok tekintetében; ismét mások pedig a nyomdai megvalósítást felügyelnék.⁹² Bélnek

87 Ritterre és eszmevilágára ld. *Szörényi László*: Paulus Ritter Szent László-életrajza. In: *Uő. Philologica Hungarolatina. Tanulmányok a magyarországi neolatin irodalomról*. Kortárs, Bp., 2002. 111–118.; *Bene Sándor*: Illíria, vagy amit akartok. A karlócai békét követő viták az egykori hódoltság déli határvidékének politikai berendezkedéséről. In: *Identitás és kultúra a török hódoltság korában*. Szerk. Ács Pál–Székely Júlia. Balassi, Bp., 2012. 446–469.

88 Legújabbán ld. *Soós István*: Értelmiségi minták és a Hungarus-tudat a 18. században és a 19. század elején. *Acta Historica Danubiensia* 1. (2007) 25–35., itt: 27–28.

89 A kérdésre még ld. készülő tanulmányaimat: *Tóth Gergely*: Meddig terjed Magyarország? Történelmi jogok és politikai realitások küzdelme Bél Mátyás Notitiájában. (Kézirat.)

90 „...quo frequentius, apud Lutium [!] nostrum, errores utriusque [ti. Bonfini és Thuróczyé – T. G.] non repressos tantum cum ratione, sed plane convulsos”. *Belius, M.*: Praefatio III. i. m. (24. jz.) xxii.

91 Ld. uo.

92 Ld. *Belius, M.*: Praefatio I. i. m. (4. jz.) xviii.; *Bél M.*: Előszó i. m. (4. jz.) 682–683.

régi vágya volt ez: már a *De vetere litteratura Hunno-Scythica exercitatio* című értekezésében is álmodozott a szervezett forrásfeltárásról. E korai írásában azt hangsúlyozza, hogy a munkában részt vevők előtt meg kellene nyitni a káptalanok, kolostorok, várak és városok levéltárait (sokáig *pium desiderium* volt ez csupán, s a levéltári iratokhoz még jó ideig csak közvetítők, bennfentesek útján lehetett szerény mértékben hozzáférni), továbbá fizetést tartott szükségesnek a résztvevők számára, illetve megjegyezte azt is, hogy mindennek közadakozásból kell történnie.⁹³ E tervezetek, vagy inkább csak vázlatos elképzelések jól beleilleszthetők Bélnek az egész életpályáját végigkísérő lankadatlan próbálkozásai sorába, amelyekkel tudományos együttműködést, tudós társaságot szeretett volna létrehozni.⁹⁴

2. Az oklevelek gyűjtését s azok módszeres felhasználását Bél elengedhetetlennek tartotta, s azt számtalanszor hangsúlyozta. Legfontosabb kijelentése ennek kapcsán az *Adparatus* előszavában van, ahol azt írja, hogy kétszáz oklevél birtokában olyan eredményeket tudna felmutatni kétszáz év magyar történelmében, „amit Bonfini egész decasában nem talál az ember” (vagyis újból Bonfini a viszonyítási pont).⁹⁵ Bél itt is nyugati mintákat követett. Az okiratok, oklevelek gyűjtését, eredetiségük megállapítását vagy éppen megkérdőjelezését már a humanisták is művelték, majd a reformáció után a felekezetek közötti, továbbá a katolicizmuson belül a szerzetesrendek közti viták valóságos *bellum diplomaticum*okat, oklevelek hitelessége feletti háborúkat generáltak – egy ilyen *bellum* vezetett az első módszeres oklevéltanhoz a maurista Jean Mabillon tollából 1681-ben. A történettudománnyal szembeni bizalom megrendülése miatt általában megnőtt a tekintélye az eredeti, „hiteles” iratoknak, köztük az okleveleknek: a történészek sűrűn hivatkoztak rájuk.⁹⁶ Bélhez bizonyosan elérték ezek az áramlatok – akár úgy is, hogy német közvetítést feltételezünk. Hermann Conring (1606–1681) diplomatikai munkássága, vagy éppen a Béllel levelezésben álló Friedrich Wilhelm von Sommersberg (1698–1756) sziléziai történetíró oklevélgyűjtései, *diplomatariumai* említhetők meg itt.⁹⁷

93 Matthias Belius: *De vetere litteratura Hunno-Scythica exercitatio*. Monath, Lipsiae, 1718. 48–49. A szövegrész fordítása: *Bél M.: Hungariából i. m.* (53. jz.) 117–118. (Déri Balázs fordítása.)

94 Ld. Szelestei N. László: Irodalom- és tudományszervezési törekvések a 18. századi Magyarországon 1690–1790. OSZK, Bp., 1989. (Az Országos Széchényi Könyvtár kiadványai. Új sorozat 4.) 62–76. Bélnek az *Exercitatio*ban kifejtett elképzeléseire ld. uo. 64. (A *Scriptores*ben lévő tervezetet nem említi.)

95 Ld. Belius, M.: *Adparatus* i. m. (53. jz.) I. Praefatio, itt: (2r. Fordítása: *Bél M.: Hungariából i. m.* (53. jz.) 188. (Déri Balázs fordítása.)

96 Ld. Anthony Grafton: A lábjegyzet. Egy különös történet. L'Harmattan–Német–Magyar Filozófiai Társaság, Bp., 2011. (A Német–Magyar Filozófiai Társaság Közleményei 8.) 136–143.; Burke, P.: i. m. (59. jz.) 268., 270., 272–273.

97 Conring vonatkozó műve: *Hermannus Conringius: Censura diplomatibus, quod Ludovico Imperatori fert acceptum Coenobium Lindaviense*. Mullerus, Helmestadii, 1672. Ami Sommersberget illeti, Bél ismerte és használta alábbi, oklevélkiadásokat is tartalmazó művét: *Fridricus Wilhelmus Sommersberg (Sommersberg): Tabulae genealogicae ducum Superioris et Inferioris [...] fide diplomatum, m[anu]s[crip]torum, lapidum et numerum confectae; accedunt diplomata ad Silesiam pertinentia adhuc inedita*. Hubertus, Wratislaviae, 1724. Bél és Sommersberg kapcsolatára ld. Tóth G.: Bél Máttyás „Notitia Hungariae novae...” i. m. (35. jz.) I. 114.

Bél jól vette észre, hogy leginkább a honi okleveles anyag az, amivel Bonfini meg lehet haladni. Ő maga is gyűjtötte az okleveleket, s ahol csak tudta, korrigálta ezek alapján a Thuróczy–Bonfini-féle ismeretanyagot.⁹⁸ Mindazonáltal fejlett oklevélkritikát még hiába keresnénk nála. Voltaképpen nem is volt annyi oklevél a birtokában, hogy képes lett volna szabályszerűségek megállapítására, s ezáltal hamis oklevelek, interpolációk kiszűrésére. Csak azzal volt tisztában, hogy az okleveles anyag vizsgálata és felhasználása egy biztos kitörési pont, és a továbblépés lehetőségét rejti.

A két közvetlen példa számára – már ami az oklevelek felhasználását és kiadását illeti – Lucius és Timon: az előbbi pozitív, az utóbbi részben negatív. A *Scriptores* második kötetének előszavában azt írja, hogy Révay után a magyar történészek közül ők ketten voltak azok, akik az oklevelekre alapozták munkájukat, míg azonban a dalmát történész „rendkívüli gondossággal és szorgalommal” hajtotta végre feladatát, addig Timon csak „csipegetett” az oklevelekből – igaz, teszi hozzá, hogy az oklevelek segítségével számos helyen kiegészítette vagy éppen „helyrállította” a magyar történelmet.⁹⁹ E „szemezgető” módszert Bél a *Notitiában* többször is nehezményezi, mivel sejti, hogy Timon egy-egy addig ismeretlen adata mögött valamilyen okleveles kútfő van, de hiányolja, hogy a jezsuita történész ezt nem közölte – ami a többi, oklevélhiányban szenvedő kortárs történésznek, így neki is láthatóan elég frusztráló volt.¹⁰⁰ Itt mutatkozik meg a honi katolikus, de legfőképpen jezsuita történetírás behozhatatlan lépéselőnye is mindenki mással szemben, amely a Heveneszi-gyűjtemény, e hatalmas okirat-kollekció birtoklása mellett az anyagiakban is megmutatkozott.¹⁰¹ Másrészt viszont jogos Bél kritikája, hiszen Timon nem túl szakszerűen járt el, amikor mellőzte az (okleveles) forrás feltüntetését – ami mutatja, hogy a jezsuita atyák is messze voltak még a modern oklevélkiadástól és -kritikától.¹⁰²

98 Bél oklevélgyűjtő tevékenységére genealógiai vonatkozásokban ld. *Tóth Gergely*: „Theatrum nobilitatis Hungaricae.” Bél Mátyás családtörténeti kutatásai. Fons 17. (2010) 321–337., itt: 333–334. Bizonyíték erre a gyűjtőtevékenységre az a – valaha Bél tulajdonát képező – két kötet is, amelyet ma a Magyar Országos Levéltárban őriznek. Ld. *Gárdonyi A.*: i. m. (1. jz.) 363.; *Szelestei N. László*: Bél Mátyás kéziratos hagyatékának katalógusa. MTA Könyvtára, Bp., 1984. nr. 618. Fontos adalék még Bél ebbéli törekvéséhez Buchholtz Györgyhöz 1727-ben írt levele, amelyben azt írja, hogy készülő forrásgyűjteményében (Collectio!) egy kötet csak oklevelekből fog állni. Ld. *Bogár Judit–Guitman Barnabás*: Bél Mátyás levele ifj. Buchholtz Györgyhöz. In: Summa. Tanulmányok Szelestei N. László tiszteletére. PPKE BTK, Piliscsaba, 2007. (Pázmány Irodalmi Műhely – Tanulmányok 7.) 39–42., itt: 42. Bonfini adatainak oklevelek alapján történő korrekciójára Bélnél ld. az 57. jegyzetet.

99 *Belius, M.*: Praefatio II. i. m. (30. jz.) xxvi–xxvii.

100 Bél Timon egyik adatát így vezeti be: „Iterum Timon, multae diligentiae, utinam plurium auctor commentationum” („ismét a nagy szorgalmú Timon [következik] – bárcsak több magyarázattal szolgálna”), majd megjegyzi, hogy a mondott adatokat a jezsuita szerző bizonyosan egy oklevélből szerezte. Ld. *Bel, Matthias*: Notitia Hungariae novae historico geographica [...] Comitatum ineditorum tomus primus, in quo continentur [...] Comitatus Arvensis et Trentsiniensis. Edendo operi praefuit et praefatus est Gregorius Tóth. Textum recensuerunt notisque instruxerunt Ladislaus Glück–Zoltanus Gózszy–Gregorius Tóth. MOL–MTA TTI, Bp., 2011. 254.

101 A Heveneszi-gyűjteményre s annak a 18. századi magyarországi történetírásban betöltött szerepére ld. *Hóman*: A forráskutatás i. m. (1. jz.) 371–374., 376–378. Timonra ld. uo. 376.

102 A modern oklevél-tan a század utolsó negyedében jelent meg Magyarországon tankönyvek, szakkönyvek formájában; jellemző módon csak ekkor robbantak ki – száz év késéssel – az első

3. A második kötet elején Bél azt írja, hogy arra biztatták őt: leplezze le a magyar történelemben a meséket (*fabellas*), és pontos kronológiát állítson fel.¹⁰³ Ami a „mesék leleplezését” illeti, a mesés, költött elemek kritikája a történetírással szembeni, fentebb már említett szkepticizmus egyik komponense volt, részben pedig a történettudomány által a szkepticizmusra adott egyik válasz, vagyis a szigorúbb forráskritika gyümölcse.¹⁰⁴ Bél természetesen ezúttal is Thuróczy és Bonfini művét veszi célba: állítása szerint tele vannak mesével, s ha ezeket eltávolítanák belőlük, alig maradna valami, különösen Bonfiniból.¹⁰⁵ Bél egyébként azt állítja, hogy belefogott a munkába, vagyis a *fabellae* kigyomlálásába, de visszarettent a herkulesi munkától. Attila életútját hozza fel példaként, amely szerinte sok valótlan mesével van tele.¹⁰⁶ Ám éppen Attila kapcsán nem egészen őszinte nála a kritikus történész póza. A hun nagykirály esetében ugyanis inkább arról volt szó, hogy személyéről Bél megpróbálta leválasztani a negatív elemeket – mondáknak minősítve azokat –, s helyette egy legalábbis semleges, de inkább rokonszenves uralkodó képét kialakítani. Nem első és nem utolsó ezzel a magyar történészek között: a legfontosabb ezen a téren Otrókosi Fóris Ferenc, aki – mint láttuk – szintén elvetette a magyar történeti hagyományt Attila kapcsán, és többek között Buda meggyilkolásának ódiúmat háritotta el róla.¹⁰⁷ Amivel Bél kitűnik, az Priszkosz réthor töredékeinek kiadása s igen aprólékos elemzése.¹⁰⁸

4. A mesés elemek eltávolításánál könnyebbnek tűnt Bél számára a *kronológia* kérdése. Az események pontos idejének meghatározása, a különböző uralkodói listák, kronológiai rendszerek egymásnak való megfeleltetése a 17–18. századi történettudománynak ugyancsak alapvető törekvése volt.¹⁰⁹ Bél helyesen mutatott rá, hogy Magyarországon a jezsuiták már megtették ezen a területen az első lépéseket: Szentiványi Márton, Szörényi Sándor és Timon Sámuel egyaránt írtak ilyen tárgyú műveket.¹¹⁰ Ő maga Szörényi munkáját kívánta alapul venni: azt írta ugyanis, hogy

bellum diplomaticumok is a honi történelemszótársadalomban. Ld. *Gárdonyi Albert: A történelmi segédtudományok története Magyarországon*. Magyar Történelmi Társulat, Bp., 1926., reprint: In: *Bartoniék Emma–Gárdonyi Albert–Dézsi Lajos: A magyar történettudomány kézikönyve*. Könyvértékesítő Vállalat, Bp., 1987. 231–268., itt: 234–239.

103 *Belius, M.*: Praefatio II. i. m. (30. jz.) ii.

104 A bibliakritika és Róma eredetének kritikai vizsgálata terén: *Peter G. Bietenholz: Historia and Fabula. Myths and Legends in Historical Thought from Antiquity to the Modern Age*. Brill, Leiden, 1994. 270–282. Még ld. *Burke, P.*: i. m. (59. jz.) 261–266., 269–273., 275.

105 *Belius, M.*: Praefatio II. i. m. (30. jz.) ii.

106 *Bél M.*: Praefatio II. i. m. (30. jz.) ii–iii.

107 Ld. *Szabados Gy.*: A magyar történelem kezdeteiről i. m. (1. jz.) 146–147.; *Ábrahám Ádám: Az Attila-kép alakulása történetírásunkban. A krónikás kezdetektől Katona Istvánig*. *Belvedere Meridionale* 21. (2009) 1–2. sz. 5–15., itt: 11–12.

108 *Tóth Gergely: „Civilizált” őstörténet. A magyar nyelv és a magyar nemzet eredetének kutatása Bél Mátyás életművében*. *Történelmi Szemle* 54. (2012) 219–246., itt: 240–242.

109 A témára ld. *Anthony T. Grafton: Joseph Scaliger and Historical Chronology: The Rise and Fall of a Discipline. History and Theory* 14. (1975) 2. sz. 156–185.

110 *Belius, M.*: Praefatio II. i. m. (30. jz.) iii. A szóban forgó művek, ill. a bennük lévő kronológiák: *Martinus Szent-Ivány: Curiosiora et selectiora variarum scientiarum miscellanea. Decadis secundae pars secunda*. Typis Academicis, Tynaviae, 1696. 192–265. (ausztriai és magyar nap-

éppen „ekkoriban”, tehát az előszó írásakor foglalkozott Szörényi „Synchronismusával”, azaz a *Nova series archiepiscoporum Strigoniensium*mal, amelyet az esztergomi érsekség tiszteletére (!) magyar történeti kronológiává kívánt bővíteni.¹¹¹ Bél azonban erről is kénytelen volt lemondani, mivel, mint írja, nem volt olyan menyiségű oklevele, hogy érdemben elvégezhetné volna a munkát.¹¹² Szörényi ezzel szemben jelezte műve előszavában, hogy használta a Hevenesi-gyűjteményt.¹¹³ Az esélyek – ahogy már korábban jeleztük – nem voltak egyenlőek.

5. Bél három előszavában testet ölt egyfajta sajátos történetírói magatartás, ami egész munkásságát is áthatja: ez pedig a *honi katolikus (főleg jezsuita) történetírás-hoz való igazodás*, eredményeinek felhasználása. E ponton persze meg kell említeni, hogy Bél a császár támogatásának megszerzésével tulajdonképpen eleve lemondott arról, hogy felekezeti problémákat feszegetsen, sőt még azt is el kellett fogadnia, hogy nem írhat a protestáns egyházakról. A magyarországi evangélikus (egyház) történetírásból egyébként is „emigráns” irodalom lett¹¹⁴ – a pozsonyi tudós viszont itthon akart alkotni, már csak azért is, mert nagyszabású tervéhez kellett az állami támogatás. Volt tehát bizonyos alkalmazkodási kényszer abban, ahogy a jezsuita irodalmat kezelte – de inkább józan belátás volt ez részéről. Egyik levelében kertelés nélkül leírta: a tudomány igen rossz állapotban van Magyarországon, de a jezsuiták minden évben kiadnak valamit, ami számot tarthat a tudósok figyelmére.¹¹⁵ Ezt Bél teljesen komolyan is gondolta: műveiből kitetszik, hogy gyakorlatilag nem volt olyan honi jezsuita történeti munka, amelyet ne használt és idézett volna. De nem-

tár, avagy „kalendárium” a jelentős történelmi dátumokkal); *Uő*: *Curiosiora et selectiora variarum scientiarum miscellanea. Decadis secundae pars tertia. Typis Academicis, Tyrnaviae, 1697. 1–205.* (egyetemes történeti kronológia), 206–422. (magyar kronológia); *Timon, S.*: *Synopsis i. m. (56. jz.)*; *Uő*: *Epitome i. m. (62. jz.)*; *Alexander Szörényi*: *Nova series archi-episcoporum Strigoniensium [...] eo deducta chronologico ordine, ut quotannis summo Pontifici Romano coaevus respondeat Archi-episcopus Strigoniensis. Typis Academicis, Tyrnaviae, 1717.*

111 „Forte sub manu tunc erat Synchronismus Pontificum Romanorum et Archiepiscoporum Strigoniensium, a laudato Szörényio, studiose elaboratus; quem honestando Archiepiscopatuui Strigoniensi, Rerum Hungariae Synchronismo, sed qui cum priore illo penitus concordaret, quanta possemus cura et studio, locupletaremus.” *Belius, M.*: *Praefatio II. i. m. (30. jz.) iii.* Szörényi művére ld. a 110. jegyzetet.

112 *Belius, M.*: *Praefatio II. i. m. (30. jz.) iv.* Bél kéziratos hagyatékában fennmaradt egy munka (két variánsban is) *Adparatus ad Historiam Criticam Ducum et Regum Hungariae* címmel, amely egy magyar történeti kronológia kezdeményének tekinthető. Ld. *Szelestei N. L.*: Bél Mátyás kéziratos hagyatékának katalógusa i. m. (98. jz.) nr. 616., 627. Ez a munka elvileg kapcsolatba hozható Bél szavaival egy kronológia készítésére vonatkozólag, mivel a Magyar Országos Levéltárban őrzött példányra ő írta rá a címet. Mivel azonban a másik, jócskán kiegészített variáns Bél Károly András neve van feltüntetve szerzőként, bizonyára ő végezte (apja utasítására) a munka nagyobb részét. Vö. *Gárdonyi A.*: *A magyar történettudomány i. m. (1. jz.) 363.*; *Tóth G.*: Bél Mátyás „*Notitia Hungariae novae...*” i. m. (35. jz.) I. 50., 94–95.

113 *Szörényi, A.*: i. m. (110. jz.) A4r. A Hevenesi-gyűjteményre ld. fentebb.

114 Vö. *Kosáry D.*: i. m. (1. jz.) 147–148.

115 „*Alia Societatis Jesu eaque excelsior indoles: quippe cuius sodales in annos singulos edunt quidpiam, quod possit eruditorum oculos advertere.*” Ld. Bél Mátyás levelét Joseph von Petraschnak. Pozsony, 1746. október 23. Bél Mátyás levelezése i. m. (5. jz.) nr. 895. (535–536.). Még ld. *Szelestei N. L.*: *Irodalom- és tudományszervezési törekvések i. m. (94. jz.) 75–76.*

csak ebben, hanem a jezsuita történetírás tematikájának követésében, sőt átvételében is megnyilvánult mindez. A legfeltűnőbb ilyen átvétel, hogy a *Notitiában* Bél nagy gondnal elkészítette szinte az összes magyarországi római katolikus érsekségnek és püspökségnek – sőt több apátságnak is – az archontológiáját, illetve külön foglalkozott azok eredetével és az ezt övező vitákkal, könnyed kézzel felvonultatva a témával foglalkozó honi katolikus irodalom egészét – az egyházmegyék alapításának kérdésköre ugyanis számos okból nagyon népszerű volt a honi szerzőknél. Ezek az egyháztörténeti részek nem néhány oldalas kitérők a *Notitia* egyes vármegyeleírásaiban, hanem igen alaposan kidolgozott betétek – összességében több száz oldalnyi anyag!¹¹⁶ Ezek után már kevésbé lehet csodálkozni azon, hogy Bél Szörényi kronológiájának kiszélesítésén dolgozott, mégpedig az „esztergomi érsekség tiszteletére” – különösen, ha tudjuk, hogy jó viszonyban volt Esterházy Imre esztergomi érsekkel, sőt a főpap hathatósan támogatta kutatásaiban.¹¹⁷ A fentiek alapján azt mondhatjuk, hogy Bél történeti munkásságára nagymértékben hatott a honi katolikus, ezen belül főként jezsuita történetírás és annak célkitűzései (oklevelek gyűjtése, kronológia), továbbá műveinek bizonyos elemei – az egyháztörténeti kérdések vizsgálata, illetve a főpapi archontológiák – igen szoros rokonságot mutatnak a magyarországi jezsuita történetírás egyes darabjaival. Ezért is tartjuk elhibázottnak, hogy a szakirodalom mindeddig élesen elválasztva tárgyalta a jezsuita irodalom eredményeit, illetve Bél munkásságát.¹¹⁸

6. Végül Bél fontosnak tartotta, hogy történettudományunk nagyobb figyelmet szenteljen a *külhoni történeti irodalomnak*, különösen a környező országok történeti műveinek, mivel azok sokszor pontosabban írtak le valamely egymással viselt háborút, mint a mi szerzőink. A harmadik kötet előszavában ennek kapcsán a velencei, bajor, sváb, cseh, lengyel és osztrák szerzőket, illetve „a pápák bulláit és leveleit” emelte ki, továbbá külön dicsérettel illette a szomszédos területek szerzeteseinek forráskiadó tevékenységét, bizonyosan Pez munkájára utalva ezzel.¹¹⁹ Bél a gyakorlatban is megvalósította a fentieket: könyvtárában megvoltak a környező országok legfontosabb történeti munkái, s azok adatait rendszeresen ütköztette a magyar történetírói hagyománnyal a *Notitiában*.¹²⁰ Természetesen nem csak ő tartotta fontos-

116 A kérdésre ld. *Tóth Gergely*: Katolikus egyháztörténet – protestáns szerző tollából. Bél Mátyás a magyarországi római katolikus egyházzól. In: Katolikus megújulás és a barokk Magyarországon. Különös tekintettel a Dél-Dunántúlra. (1700–1740). Szerk. Gózszy Zoltán–Varga Szabolcs–Vértesi Lázár. Pécsi Püspöki Hittudományi Főiskola–Pécsi Egyháztörténeti Intézet, Pécs, 2009. (Seria Historiae Dioecesis Quinqueecclesiensis 7.) 103–119.

117 Bél és Esterházy jó viszonyára ld. uo. 112.

118 Ld. pl. *Hóman B.*: Tudományos történetírásunk i. m. (1. jz.) 348–351.; *Uő*: A forráskutatás i. m. (1. jz.) 378–382.; *Kosáry D.*: i. m. (1. jz.) 144–150.; *Szabados Gy.*: A magyar történelem kezdetéről i. m. (1. jz.) 172–183.

119 *Belius, M.*: Praefatio III. i. m. (24. jz.) iv–v.

120 Bél könyvtárának katalógusát ld. *Tóth Gergely*: Bél Mátyás kéziratai a pozsonyi evangélikus líceum könyvtárában (Katalógus). – Catalogus manuseriptorum Matthiae Bél, quae in bibliotheca Lycei Evangelici Posoniensis asservantur. Gondolat–OSZK, Bp., 2006. (Nemzeti Téka) 85–126. Még ld. uo. xix–xxii.

nak az új forrásmunkák bevonását: Nadányi, Inchoffer, Otrókocsi Fóris, majd Timon többé-kevésbé olyan nagy külföldi szakirodalommal dolgoztak, mint ő.

Összegzés

A *Scriptores rerum Hungaricarum* című forráskiadványról nem könnyű feladat ítéletet alkotni. Úgy vélem, hogy Anonymus rendkívüli fontosságú munkájának kiadása jótékony homályba borítja azt az – általam többször is hangsúlyozott – tényt, hogy csupán három kiadatlan kútfő, azaz Anonymus gesztája, a Képes Krónika és a Vitéz-levelezés lett benne megjelentetve (illetve a Képes Krónika csak felhasználva). Ez nem túl nagy eredmény, ha a három vaskos kötetet tekintjük, s különösen nem az, ha a nyugati mintákkal, így Muratori és Pez edícióival vetjük össze. Fájdalmasan hiányzott a tudós előkészület és a kutatómunka a kiadáshoz, ahogy az is igen hátrányos volt, hogy csak egy gyűjteményben, a császári bibliotékában kutattak a munka résztvevői. Persze hozzá kell tenni, hogy eredetileg Bongars bővített kiadása volt a cél, s hogy a Thuróczy-szövegen Schwandtner sokat dolgozott, mivel összevetette annak különböző kiadásait a Képes Krónika és a Budai Krónika szövegével. Mai szemmel persze az is hiba volt, hogy nem a két újonnan előkerült krónikaváltozatot adták ki – erre a hibára egyébként Bél is ráért. A második és harmadik kötetbe a Vitéz-levelezésen kívül már nem jutott semmi újdonság. Kétségtelen, hogy e kötetek – a szerkesztésbe időközben bevont Bél javaslatának köszönhetően – jó összeállítások lettek, világos tematikával: a második kötetbe főleg a koronázásokkal kapcsolatos művek kerültek, valamint Tubero, Zermegh és Révay munkái, míg a harmadik kötet Johannes Lucius magyar szempontból is fontos *De regno* című művét tartalmazta, illetve más dalmát történeti munkákat. Mindez azonban nem feledteti a tényt, hogy e két kötetbe, illetve nagyjából az első kötetbe is már korábban kinyomtatott, illetve Mohács utáni (vagy Mohács után kinyomtatott) művek másodközlései kerültek bele. A kudarc oka, hogy Krauss, a kiadó gyors hasznót akart, s azt hitte, hogy Pez kiadványának sikerét könnyen megismételheti. Nem így történt: ahogy Bél is utalt rá, a vállalkozás anyagilag nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket.

Bél előszavai viszont tudományos szempontból nagy fontossággal bírnak, s szinte azt lehet mondani, hogy ha az első kötetnek nem is, de a második és harmadik kötetnek ezek az előszók a legfontosabb részei. Bél megfelelt azoknak a kihívásoknak, amelyeket tanulmányom elején említettem: az újonnan felbukkant forrásokat nagy hozzáértéssel elemezte és bírálta, s meghatározta, hogyan illeszthetők bele a magyar történetírás históriájába, továbbá ezek alapján átértékelte a magyar történetírói kánont is. Emellett mindhárom előszavában nagy hangsúlyt fektetett a módszertani kérdésekre, s azokra újra meg újra visszatért.

Bél e három előszavának fő eredményei közé sorolom, hogy talán elsőként alkotott összefüggő képet a magyar historiográfia „vékonyka fonalaról”, vagyis történetírásunk történetéről, Anonymustól és a Képes Krónika forrásaitól kezdve

Thuróczy, Bonfini, Tuberon, Zermeghen, Istvánffy, Révay, Bethlen Farkason, majd a jezsuitákon, köztük elsősorban Timonon át egészen saját koráig. Ha messze nem is volt teljes ez a kép, fontos kiindulópont lett a későbbi történészek számára. Bél e három előszavával megalapította a történettudomány honi historiográfiáját, következésképpen hozzájárult a *historia litteraria* felbomlásához, hasonlóan más tudományágak történetével foglalkozó tudósokhoz (például Wespřemi Istvánhoz).¹²¹ Munkája ezért is tudománytörténeti jelentőségű.

Ami pedig a honi történettudomány előtt álló feladatok kijelölését illeti, nyugodtan nevezhetjük a három előszót egyfajta programadásnak. Az idős Bél, aki egész életében a nyugati eruditus avagy kritikai történetírást igyekezett követni (ez látszik könyvtárán és művein is), megsemmisítő kritikában részesítette a magyar történettudomány két omladozó emlékművét, vagyis Thuróczy és Bonfini munkáját, s világosan megmutatta, hol lehet meghaladni azokat. A kitörési pontok Bél szerint: forráskiadás, ezen belül is oklevélkiadás; „mítosztalanítás”, mesék kiszűrése, szigorú forráskritika; pontos kronológia felállítása; a jezsuita történeti iskola elfogadása, a képviselőivel való együttműködés; végül a külhoni magyar vonatkozású elbeszélő források bevonása a kutatásba. Ha nem is volt mindenben úttörő ez a program – hiszen a fentiek egy részét a jezsuita historikusok már megvalósították, illetve dolgoztak rajta –, Bél volt az, aki a szakma előtt álló feladatokat összegezte.

GERGELY TÓTH

CRITIQUE OF HUNGARIAN HISTORIOGRAPHY AND A PROGRAM FOR ITS RENEWAL FROM THE 1740S

MÁTYÁS BÉL AND THE *SCRIPTORES RERUM HUNGARICARUM*

The *Scriptores rerum Hungaricarum* (1746–1748), edited by Johann Georg Schwandtner, is widely known, especially thanks to its publication for the very first time of the early-thirteenth-century work of the famous Hungarian *gesta*-writer known as the Anonymous. It has to be taken into consideration, however, that the three-volume source collection contained only three pieces unpublished thereto – the *gesta* of the Anonymous, the fourteenth-century chronicle composition known as the Illuminated Chronicle, and the correspondence of archbishop John Vitéz from the 15th century –, all the rest being secondary editions. The first volume was the reedition of the Hungarian source collection of Bongars (1600), augmented by the chronicle of the Anonymous; the second volume contained works mainly connected to the coronations, as well as the works written by Tubero, Zermegh, Révay; whereas the third included a new edition of Johannes Lucius's

121 A jelenségre, vagyis a tudományos, illetve szépirodalommal egységesen foglalkozó *historia litteraria* „szakágakra” való szétválására ld. *Tarnai Andor: A historia litteraria felbomlása. In: Uő: Tanulmányok a magyarországi historia litteraria történetéről.* Szerk. Kecskeméti Gábor. Universitas, Bp., 2004. 136–138.

De regno, also important from a Hungarian point of view, together with other Dalmatian historical writings.

The eminent Hungarian historian, Mátyás Bél (1684–1749), was at first commissioned with writing a preface, and later was involved in the editorial process as well (the compilation of the second and third volumes was probably to a great extent the work of Bél). The prefaces written by Bél are of a crucial significance from a scientific perspective, and it can even be suggested that at least in the second and third volumes these prefaces constitute the most important parts. On the basis of newly uncovered and already well known sources, Bél was the first to make a comprehensive view of the history of Hungarian historiography from the Anonymous to his own age. He thus founded the history of the Hungarian historical writing, and this alone would suffice to label his work as an outstanding achievement in the history of science.

Yet at the same time his three prefaces can be regarded as a kind of programme defining the tasks which awaited Hungarian historiography. The elderly Bél, who had during his entire life struggled in order to implant the western erudite or critical history writing in Hungary, directed a devastating attack against the two crumbling humanist monuments of Hungarian historiography, that is, the oeuvres of János Thuróczy and Antonio Bonfini, showing clearly the points where these needed to be passed. These points were, according to Bél, the publication of sources, before all of charters; demythicizing, that is, the rejection of fables, and a rigorous critique of the sources; the establishment of an exact chronology; the ignorance of confessional prejudices and grievances; and finally the inclusion of Hungarian-related foreign narrative sources into the research. Even if this program was not pioneering in all of its elements – after all, several among the propositions had then already been taken up by the Hungarian Jesuit historians – it was nevertheless Bél who summarised and thematised the tasks before the historical profession.

The study examines in detail the preparation of the *Scriptores*, the prefaces of Bél, and his opinions contained therein about Hungarian historiography in general and about individual historical works, as well as his propositions for the renewal of the historical writing in Hungary and their Western-European roots.

FÓNAGY ZOLTÁN

Levelezés a 19. századi Magyarországon*

„A levelezés egy a legszükségesebb dolgok közül a közönséges életben” – ezzel a szentenciával kezdődik az N. Kiss István pesti „könyváros” által 1805-ben megjelentetett *Magyar és német levelező könyv*, a levelezési tanácsadók műfajának hazai meghonosítója.¹ Az állítás a 19. század eleji Magyarországon valójában még csak a népesség igen keskeny rétegére lehetett érvényes. A levelezés ugyanis ekkor még inkább csak a társadalmi, gazdasági és kulturális elitiek exkluzív kommunikációs eszköze volt. A század folyamán azonban a társadalmi és gazdasági modernizáció következményeként – egyúttal a folyamat fokmérőjévé is válva – elvesztette exkluzivitását, széles körben elterjedt, hétköznapi társadalmi gyakorlattá vált, és bekerült a tömegesen hozzáférhető kultúrjavak közé.

Tanulmányunk első részében azokat a társadalmi és technikai feltételeket tekintjük át vázlatosan, amelyek lehetővé tették a levelezés tömegesedését, illetve statisztikai adatokkal érzékeltetjük a folyamat arányait. A második részben a levelezési tanácsadók segítségével rekonstruáljuk, hogy milyen formai és tartalmi normák adták az írásos önreprezentáció kereteit. Érzékeltetjük a műfaji változottságot, illetve a mintalevelek alapján megkockáztatunk néhány következtetést is a levelezés társadalmi hatókörének tágulására vonatkozóan.

Az írni-olvasni tudás kiszélesedése

A levelezés útján zajló kommunikáció nélkülözhetetlen – vagy csak nehézkesen, közvetítők igénybevételével megkerülhető – előfeltétele, hogy a felek rendelkezzenek az írás, illetve az olvasás képességével. A potenciális levélírók és -olvasók száma szempontjából tehát döntő jelentőségű volt az alfabetizáció kiszélesedése a század folyamán.

„Mily kevesen vannak a felnőtt emberek közt, kik folyvást olvasni, olvashatólag írni tudnának” – panasolta a statisztikus Fényes Elek az 1840-es évek elején. Hivatalos statisztika híján a század első felében azonban csak szórványos adatok alapján becsülhetjük meg az írni-olvasni tudás elterjedtségét. Leggyakrabban az or-

* A tanulmány alapjául szolgáló előadás elhangzott az MTA BTK Történettudományi Intézetben a „Levelezés, levélírás, a levél mint műfaj a 19. században” című műhelykonferencián 2013. április 9-én.

¹ Magyar és német levelező könyv. N. Kiss István, Pest, 1805. Előbeszéd (lapszám nélkül).

szágos kiterjedésben keletkezett forrás csoportok – összeírások, hűségeskük – helyi adatfelvételeit vizsgálták a kérdéssel foglalkozók: az iratot hitelesítő községi-mezővárosi előjárók mekkora hányada volt képes aláírni a nevét? (Ez persze távolról sem volt azonos a használható írástudással, és kevéssé tükrözte az általános arányokat.) Benda Kálmán szerint 1770 körül a dunántúli úrbéres helységeekben – hatalmas regionális különbségek mellett – 15 százalék volt az aláírni tudó bírók és esküdtek aránya. Miskolczi Ambrus Erdélyben 1820 körül hasonló forrás csoportot vizsgálva mindössze másfél százalékos arányt tapasztalt, ugyanakkor Székelyföldön az előjárók 17 százaléka tudott írni. Egy 1838-as forrás csoport elemzése kapcsán Miskolczi a regionális különbségek felmutatása mellett arra is felhívta a figyelmet, hogy a társadalmi szabadság minimumának meg kell lennie ahhoz, hogy az írástudás szükségletté váljék. Ezt az állítást a városi polgárság, a szabad székely és szász parasztság, a kismemesség, valamint a határőrség tagjainak lényegesen magasabb alfabetizációja támasztotta alá: az ő írástudó reprezentánsaik aránya – régióként eltérően – 22–54 százalék közt mozgott. Hudi József veszprémi adatokkal igazolta, hogy a városi népesség körében az úrbéres falusiakhoz képest többszörös volt az írástudók aránya: 1815-ben a város adózó családfőinek 47 százaléka, 1848-ban pedig már a város céhlegényeinek és inasainak 67 százaléka vallotta magát írástudónak.

Ugyanakkor az össznépeiséget tekintve az alfabetizáció a század közepén még mindig szerény kiterjedésű lehetett. Az 1863–1864-ben sorozott fiatalembereknek (akik a reformkor végén voltak iskolakötelesek) csak 22 százaléka tudott írni, Erdélyben és Horvátországban pedig alig egytizede! Mivel a lányok iskolakötelezettségét még lazábban kezelték, a nők körében jóval magasabb lehetett az analfabéták aránya.²

A katolikusok és protestánsok által lakott helységek (azaz a magyar, német és a szlovák etnikum) iskoláztatási arányai a reformkorban már európai viszonylatban is elfogadhatóak voltak. Mégis, 1840 körül a korabeli becslés szerint országosan az iskolaköteles korúaknak csak 30–40 százaléka látogatta az elemi iskolát, ezen belül körülbelül feleannyi lány, mint fiú. A görög katolikus és görögkeleti egyház kebelébe tartozó nemzetiségeknél nagyságrendekkel rosszabb volt az iskolába járás aránya: míg a protestánsoknál 9, a katolikusoknál 7 iskolás jutott 100 lakosra, addig a görögkeleti szerbeknél és románoknál 2, a görög katolikus románoknál és ruténeknél pedig mindössze 1,25.³

A kiegyezés utáni évtizedekben azután az iskolalátogatás arányai látványosan javultak. Ennek eredményeként dinamikusan emelkedett az írni-olvasni tudók aránya: míg 1869-ben a lakosságnak csak egyharmada (a férfiak 41, a nők 25 százaléka) ismerte a betűket, addig 1910-re megfordult az arány, s már csak a hat-

2 *Benda Kálmán*: Az iskoláztatás és írástudás a dunántúli parasztság körében az 1770-es években. Somogy Megye Múltjából. Levéltári Évkönyv 8. (1977) 123–133.; *Miskolczi Ambrus*: Az írni tudás és a társadalmi rétegződés Erdélyben az 1820–30-as években. Ráday Gyűjtemény Évkönyve 2. (1981) 121–135.; *Hudi József*: Alfabetizáció és társadalom a XIX. századi Veszprémben: Benda Kálmán emlékének. Levéltári Szemle 45. (1995) 4. sz. 40., 42.; *Környei János*: Az iskola társadalmi jelentőségében. Kugler, Pest, 1868. 44.

3 *Fényes Elek*: Magyarország statistikája. I–III. Trattner–Károlyi, Pest, 1842–1843. III. 100–101.

évesnél idősebbek 28 százaléka nem tudott írni-olvasni. Az analfabéták többsége a népoktatásból kimaradt idősebb nemzedékekhez tartozott. Még mindig szignifikáns különbségeket regisztráltak a nemzetiségek között, szoros összefüggésben a vallási hovatartozással (az iskolák zömét ugyanis az egyházak tartották fenn): míg a magyaroknál és a németeknél már csak 20 százalék körüli, a szlovákoknál és a horvátoknál 30–40 százalékos, addig a szerbeknél és a románoknál 50–60, a kárpátukránoknál pedig 70 százalékos volt az írástudatlanság. Csökkent, de továbbra is jelentős maradt a két nem közötti különbség is: a férfiaknak 24, a nőknek 32 százaléka volt analfabéta.⁴

A mozgásba jött társadalom

Az írásos kommunikációt jellemzően a szóbeli közlés akadályozott volta, azaz a felek közötti, mind térben, mind időben jelentős távolság teszi szükségessé. A levelezés tömegesedése tehát szoros összefüggésben állt a térbeli mobilitás fokozódásával, illetve annak jellegével.

A hagyományos társadalom tagjai szorosan kötődtek a helyi keretekhez. Mobilitásukat a közlekedés technikai fejletlensége fizikailag is korlátozta, de még inkább az adott életkeretek elfogadását előíró mentalitás. A megélhetés alapjai amúgy is helyhez kötötték a túlnyomó többséget alkotó agrárnépességet, de a kézműves is saját városának védett piacán érezte otthon magát (gazdasági jogosítványai is csak lakóhelyén voltak érvényesek). A migráció inkább csak életszakaszhoz kötötten jutott jelentőséghez, leggyakrabban a fiatal felnőttkor éveiben, például a diákok, a katonák vagy az iparossegédek esetében.

Azért 1848 előtt is érzékelhető már a társadalom „megmozdulása”, ha ez a későbbi évtizedek mobilitásához viszonyítva szerény eredményekkel is járt. A kiindulóponthoz képest impozáns például a városi népesség számának – migrációból táplálkozó – növekedése. Míg az ország lakossága a józsefi népszámlálás és 1850 között körülbelül 40 százalékkal nőtt, addig a városlakók száma megduplázódott. Ezekben az évtizedekben is folytatódott a 18. században indult vándormozgalom a peremterületek túlnépesedett hegyvidékeiről az ország közepe felé.⁵

A társadalom azonban a század második felében jött igazán mozgásba. A gazdasági modernizáció milliókat mozdított ki lakóhelyéről. A vándormozgalom nagyobb része az ország határain belül zajlott le, és eredményeképpen 1880-ban már minden negyedik, 1910-ben pedig minden harmadik ember máshol élt, mint ahol született. A költözés célpontja általában a közeli város vagy Budapest volt, de az egyes országrészek között is élénk mozgás figyelhető meg: még mindig tartott a

4 A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása. V. rész. Demográfia. Központi Statisztikai Hivatal, Bp., 1916. 166–169., 568–597.; *Fónagy Zoltán*: Modernizáció és polgárosodás. Csokonai, Debrecen, 2001. 208–209.

5 *Dobszay Tamás–Fónagy Zoltán*: A rendi társadalom utolsó évtizedei. In: Magyarország története a 19. században. Szerk. Gergely András. Osiris, Budapest, 2005. 58–59., 72–73., 76.

vándorlás északról délre és a peremvidékekről az ország közepe felé. A városok lakossága – a tömeges bevándorlás eredményeképpen – háromszor gyorsabban növekedett, mint az országos átlag. A városias külsőt öltő, az életet kényelmesebbé tevő új technikai vívmányokat gyorsan átvevő és alkalmazó nagyvárosok – mindenekelőtt Budapest – szinte ellenállhatatlan erővel vonzották a munkaalkalmak híján magát feleslegesnek érző falusi szegénység tömegeit, különösen a fiatalokat.

Nagy, sőt egyre növekvő méretű tömeg áramlott szinte akadálytalanul az ország határain keresztül is, mindkét irányban. A korszak nagy népesedési válságtünete a kivándorlás volt. Ez a kiegyezés utáni első évtizedekben még többnyire a szomszédos országokba irányult. 1875–1885 között kezdődött meg a tengerentúli kivándorlás az északkeleti megyékből. A kivándorlók sikeres elhelyezkedéséről tájékoztató levelek és a hazaküldött dollárok mozgásba hozták az otthon maradtak fantáziáját. A bevándorlás, bár meg sem közelítette a kivándorlás nagyságrendjét, azért számottevő volt. A fél évszázad során legalább 300–400 ezer idegen választotta Magyarországot új hazájának.⁶ A helyváltoztatás természetesen nem járt automatikusan a régi szociális és érzelmi kapcsolatok megszűnésével: fenntartásuk, ápolásuk leghatékonyabb eszköze a levelezés volt.

A levelezés infrastruktúrája: a posta

Az írásos kommunikáció rendszeressé és sűrűvé válásának nélkülözhetetlen feltétele volt a leveleket megbízhatóan, kiszámíthatóan, tömegek számára is elérhető áron célba juttató postaszolgálat kiépülése.

Számos 19. századi levélben találunk olyan információt – főleg a század első kétharmadában –, amelyből kiderül, hogy azt nem a postai szervezettel juttatták el a címzetthez. A postahálózat ritkasága, a közlekedés alacsony frekvenciája, bizonytalanságai, illetve egyes korszakokban a levélcenzúra veszélye miatt ugyanis a levelezők gyakran „alkalommal”: ismerőssel, a címzett településén lakó vagy azon átutazó fuvarossal, kereskedővel, vásáron járt paraszttal küldték el leveleiket. Az alkalmas személyzettel rendelkező magasabb státuszúak – főleg kisebb távolságokra – nem ritkán személyes küldőnccel juttatták célba írásukat. Ezekkel a lehetőségekkel a levelezési tanácsadók is külön foglalkoztak.⁷

A levélforgalom túlnyomó részét azonban a hivatásos postaszolgálat bonyolította. A Habsburg Birodalomban a postai feladatok két szervezet között oszlottak meg. Az összbirodalmi keretekben igazgatott levélposta állami közintézményként működött, amely az egész monarchiában monopóliummal rendelkezett. A személy-, csomag- és pénzszállítást végző kocsiposta azonban csak az állam magán-

⁶ Fónagy Z.: i. m. (4. jz.) 157–159.

⁷ Farkas Elek–Kövy István: A pesti és budai házi secretarius vagy is: A közönséges élet akármely helyheztesítésében megkívántató levelezésre, a kereskedésbeli levelek s más hasznos írárok helyes elkészítésére vezető példák. A magyar nemzet hasznára írt kézi segédkönyv. Wigand, Pest, 1829. 50–52.; Saska Károly: A művelt társalkodó, vagyis az illendőség és jó erkölcsű magaviselet szabályai. Heckenast, Pest, 1856. 200–201.

vállalata volt, amely Magyarországon nem rendelkezett kizárólagossággal (a személyszállítás területén a reformkorban születtek is versenytársai).

Az első magyarországi rendszeres járat Bécs és Buda között közlekedett 1752-től. A Bomba (Batthyány) téren működő főposta volt a Magyar Királyság területén a hálózat centruma. Bár II. József kora óta folyamatosan szaporodtak a postautak, még a 19. század közepén is csak minden tizedik helységet érintették. 1851-ben a levélposta a birodalomban 6600 mérföldet járt be, s ebből alig 2000 mérföld esett a terület közel felét kitevő Magyar Királyságra. Az utakon két mérföldenként (körülbelül 15 km) voltak a postaállomások, ahol a lovakat váltották, átadták a leveleket, fel-, illetve leszálltak az utasok. A posta szolgáltatásaira egy helyhez kötött, zömében írástudatlan társadalomban még viszonylag kevés embernek volt szüksége, de ez a kör folyamatosan szélesedett.

A társadalmi igény bővülését legjobban a városiasodás „éllovasának”, Pestnek a postai történetén mutathatjuk be. Az első pesti „kisposta” 1787-ben nyílt meg. Felállításakor egy postatiszt, három levélhordó és egy postalegény látta el a szolgálatot. A levélforgalom dinamikus növekedése miatt a 19. század első felében egy-két évtizedenként költöznie kellett a postának. 1832-től a reformkori Pest legnagyobb bérházában, a Károlyi–Trattner-házban működött a pesti posta. Az 1840-es években – amikor a lakosság szám elérte a százezret – az újságok többször hírül adták, hogy a külvárosokban fiókposták nyílnak, ám erre a forradalom előtt nem került sor, csak a létszámot gyarapították folyamatosan. 1873-ban jutott végleges elhelyezéshez a pesti főposta, amikor a szerviták kertjében felépült a hatalmas épülettömb. 1881-ben – az éjjel-nappal nyitva tartó főpostán kívül – már 12, 1897-ben pedig már 45 postahivatal, továbbá 934 alkalmazott szolgálta a „levelező közönséget”. Naponta nyolcszor indultak körútjukra a kézbesítők, az 528 levélgyűjtő szekrényből pedig tízszer gyűjtötték be a leveleket.

A kiegyezés után önállóvá vált magyar posta európai összehasonlításban is élen járt az új technikai eszközök meghonosításában. A vasutakat azok építésével egyidejűleg elkezdték a postai küldemények szállítására használni. A vasúthálózat sűrűsödésével párhuzamosan tűntek el a 19. századi utak kívülről romantikus, belülről testet és türelmet próbáló járművei, a lovas postakocsik. A rendszeres dunai gőzhajójáratok is megindulásuktól kezdve hozták-vitték Bécs és Pest, majd 1850-től Pest és Orsova között a küldeményeket. 1897-ben a postaládák tartalmának begyűjtésére motoros tricikliket állítottak forgalomba Budapesten, megelőzve ezzel az összes európai postát! 1903-ban helyezték üzembe a nagyobb budapesti postahivatalok és pályaudvarok közti levélszállítás meggyorsítására az első automobiloikat. A levelezés térbeli és társadalmi hatókörének szélesedését jelzi a kötött menetrend szerint közlekedő „faluzó levélhordók” alkalmazása 1900-tól, akik a postahivatallal nem rendelkező kisebb falvakba is eljuttatták, illetve ott felvették a küldeményeket.⁸

⁸ A postaszolgálat 19. századi fejlődéséhez: *Hemmyey Vilmos*: A magyar posta története, Wodianer, Bp., 1926. 138–152., 167–228.; *Hencz Lajos*: A posta, táviró és távbeszélő története. Postás Zene-

A levélforgalom alakulása

Az állami intézményként működő levélposta által lebonyolított forgalom statisztikai adatai jól érzékeltetik a levelezés dinamikus, gyorsuló ütemű növekedését a század folyamán.

A birodalmi keretben szervezett postaszolgálat Fényes Elek statisztikája szerint 1834-ben mintegy 23,5 millió levelet szállított (Magyarországra vonatkozó elkülönített adatokat nem közöl).⁹ Joseph Hain statisztikai kézikönyve szerint a birodalom levélforgalma húsz év alatt, 1831–1851 között közel két és félszeresére emelkedett. A hivatalos levelek száma – ezeket ingyen továbbította a posta, ezért különíthetők el könnyen a statisztikában – 3,2 millióról 11,2 millióra, a belföldi magánleveleké pedig 14,4 millióról 32,3 millióra emelkedett. Szerényebb mértékben, 2,5 millióról 3,7 millióra emelkedett a külfölddel lebonyolított magánlevelezés (küldött és kapott) volumene. Ezek mellett a számok mellett jelentéktelen volt az átmenő levélforgalom, amely 370 ezerről 690 ezerre nőtt. 1851-ben 2394 különböző rangú postahivatal működött a birodalomban, amelyek között 1650 jármű bonyolította le a levél- és személyforgalmat.

1851-ben a birodalom belföldi magánleveleinek alig 15 százalékát, 4,8 milliót adtak fel a magyar korona országaiban (a Bánságot, Erdélyt és Horvátországot is ideértve), s ebből másfél milliót Pest-Budán! Ha feltételezzük, hogy a vidéken feladott levelek is ugyanilyen számban voltak ide címezve, akkor a levélforgalom 60 százaléka a fővárosban összpontosult! A statisztikus szerint az egyes tartományok levélforgalmának arányai egyenes arányban álltak az ipari és forgalmi szektor fejlettségével. A forgalmat a lakosságszámhoz viszonyítva Bécs, Lombardia és Velence, Cseh- és Morvaország, valamint Szilézia állt az élen, míg Magyarország, Erdély, Galícia és Bukovina a sor végén szerénykedett.¹⁰

Az 1848 után nekilendülő kapitalista fejlődés és polgárosodás mellett kedvezően hatottak a levélforgalomra azok a postai reformok is, amelyek olosóbbá és egyszerűbbé tették az írásos kommunikációt. A reformok közül a legfontosabb ösztönző lépés a Habsburg Birodalomban 1861-től – az 1839-es angol postai reform mintájára – bevezetett úgynevezett pennyrendszer volt: ettől kezdve egy lat (17,5 gramm) alatt súlytól és távolságtól függetlenül egyforma, az addiginál lényegesen alacsonyabb díj lépett érvénybe: a Monarchia határain belül egységesen 5 krajcárt kellett fizetni egy levélért.

A postaforgalomban az 1860–1870-es években ment végbe rohamléptekben a „globalizáció”. Előbb kétoldalú postaegyezmények sorát kötötték az államok a nemzetközi postaforgalom szabályozására és megkönnyítésére, majd 1874-től az Egyetemes Postaegyesület világméretben uniformizálta a működést. A folyamat

és Kultúr Egyesület, Bp., 1931. 180–268. A pest-budai postaügy fejlődésének rövid összefoglalása: *Fónagy Zoltán*: Az első pesti kisposta. Népszabadság 2002. február 14. 16.

⁹ *Fényes E.*: i. m. (3. jz.) I. 291.

¹⁰ *Joseph Hain*: Handbuch der Statistik des österreichischen Kaiserstaates. II. Tendler, Wien, 1852. 621–623.

egyik legfontosabb lépéseként 1879-től egységes tarifákat vezettek be a nemzetközi forgalomban az összes európai állam, illetve minden jelentősebb Európán kívüli ország viszonylatában.

Az olcsóság, a gazdasági fejlődés és a társadalmi modernizáció együttes következményeként rohamosan nőtt a postaforgalom. Érvényes volt ez Magyarországra is, de a kiegyezés előtti évben feladott 32 millió levél még mindig csak a Monarchia 122 milliós forgalmának a negyedét tette ki. Ebből 7 milliónak pestbudai volt a feladója vagy a címzettje. Ha csak a magánlevelek forgalmát vesszük tekintetbe, még rosszabb volt az arány Magyarországra nézve, pedig a kortárs statisztikus szerint is a levelezés „egyik ismérve [...] az üzlet-élénkségnek, és némiképp fokmérője gyanánt is vétetik a szellemi kultúrélet kisebb-nagyobb fejleményének [fejlettségének]”.

A birodalom egészét tekintve 1866-ban 2,8 magánlevél esett egy főre. Ám míg a Lajtán túl átlagosan 3,7 levelet kapott egy lakos, addig Magyarországon csak 1,6-et. Nyugat-Európával összehasonlítva mindenképpen szerény volt a levelezés frekvenciája: Angliában évi 24, Franciaországban 8,8, a német államokban 6,2, Hollandiában 6,8, Belgiumban 6,3 levelet adtak postára fejenként.¹¹ A nagyságrendi különbségeket – különösen Angliára gondolva – valószínűleg nem a szociabilitás eltérő intenzitásával, hanem a piacgazdaság kiépültségének fokával kell összefüggésbe hoznunk.¹²

Az alábbi táblázat érzékelteti a század középső harmadában a Habsburg Birodalom levélforgalmának gyorsuló bővülését.¹³

Év	Díjmentes levél	Díjköteles levél, belföldi	Összesen
1831	3 200 000	16 900 000	20 100 000
1851	11 200 000	36 000 000	47 200 000
1866	25 600 000	96 400 000	122 000 000

A kiegyezés után a magyarországi postaszolgálat szervezetileg önállósult – de a vámszövetség értelmében az osztrák postával azonos elvek szerint igazgatták –, így ekkortól a statisztikák már a magyar levélforgalomra vonatkoznak. A növekedés üteme a Gründerzeit lendületéhez méltó: 1882-re, azaz 16 év alatt két és félszeresére, 81 millióra nőtt a hazai levélforgalom, amit az időközben bevezetett levelezőlap további 17 millióval emelt. A hírlapok és nyomtatványok beszámításával 9,8 küldemény esett egy lakosra. A civilizációs lemaradás azonban változatlanul jelentős: Ausztriában ez az arány 17,4, Angliában 52,5, Franciaországban 34,

11 *Konek Sándor*: Az Ausztriai-Magyar Monarchia statisztikai kézikönyve. 2. kiad. Pest, 1868. 446–450.; *Földes Béla*: Magyarország statisztikája összehasonlítva egyéb államokkal, különös tekintettel Ausztriára. Bp., 1885. 352–353.

12 A gazdasági tevékenységhez kötődő levelezésről ld. Klement Judit tanulmányát ugyanebben a folyóiratomban.

13 *Hain, J.*: i. m. (10. jz.) 621–623.; *Konek S.*: i. m. (11. jz.) 446–448.

Németországban 31,8, igaz, Oroszországban viszont mindössze 2,8, Romániában pedig 2,4.¹⁴

A forgalomnövekedés az I. világháborúig töretlenül folytatódott, sőt éppen a háború miatt bizonyos szegmensekben még fokozódott is. Az 1882–1913 közötti három évtizedben a levélforgalom négy és félszeresére, 384 millióra, a levelezőlapoké pedig tízszeresére, 170 millióra nőtt. Míg a kiegyezés évében – hírlapokkal együtt – évente átlagosan 3 küldeményt továbbított a posta egy lakosnak, az utolsó békeévben ennek már csaknem 13-szorosát, 38-at.¹⁵

A 19. század második felében jelentősen kibővült a postai szolgáltatások kínálata is. A levelezés szempontjából a két legfontosabb esemény a levelezőlapok bevezetése, illetve a távirat használatának a terjedése volt. A nyílt postai levelezőlapot 1869-ben az Osztrák–Magyar Monarchiában vezették be először „rövid tartalmú írott közlések” számára. A „Correspondenz-Karte”, illetve Magyarországon „Levelezési-lap” felirattal és előre rányomtatott bélyeggel ellátott lapok olcsóságuknak köszönhetően gyorsan népszerűvé váltak: a levél 5 krajcárja helyett 2 krajcárba kerültek, így gyorsan a szegény ember hírközlő eszközévé lettek. Különösen dinamikus növekedett a postára adott levelezőlapok száma az I. világháború idején: míg levélből 1917-ben 30 millióval írtak többet 1913-hoz képest, addig a levelezőlapok száma csaknem 70 millióval növekedett, a korábbiak majdnem a másfélszeresére!¹⁶ A postai szolgáltatások bővülésének jeleként az 1871-ben megjelent, a „nép számára” készült levelezési tanácsadó már külön tárgyalja a tértivevényes levél, a sürgönylevél (*Expressbrief*, amelyet a kézbesítő a 15 krajcáros felárért megérkezése után azonnal éjjel-nappal házhoz vitt), a postai levelezőlap, valamint a pénzt tartalmazó levelek „használati utasítását”.¹⁷

A levelezőlap egyik leágazása lett a képes levelezőlap. Ennek tömeges elterjedése mögött a polgárosodás két „tünetét” vehetjük észre. Egyrészt a kedvtelési célú utazás, azaz a turizmus egyre szélesebb körben vált a középosztály társadalmi gyakorlatává. A hazai gyártású képeslapok tömeges elterjedésének kezdetét Magyarországon a belföldi turizmusban határkönek tekinthető 1896-os millenniumi kiállításra megjelent sorozathoz köthetjük. (Az 1870-ben „feltalált” képeslap a városképekkel, a közlekedési eszközök, valamint a társadalmi-politikai élet személyiségeinek és eseményeinek ábrázolásával a történész számára fontos vizuális forrás!) A polgárosodás következményének tekinthetjük a képeslapok másik típusának, az üdvözlő- és reklámcélú lapoknak a tömegessé válását is. Ez azt jelzi, hogy a polgári érintkezési normák széles körben érvényesültek, s az alkalmakhoz kötött kötelező udvariassági formáknak tömegesen tettek eleget.¹⁸

14 Konek S.: i. m. (11. jz.) 449–450.

15 Magyar statisztikai évkönyv. Új folyam 21. (1913) 203–204.

16 Magyar statisztikai évkönyv. Új folyam 24–26. (1916–1918) 143–144.

17 Verőczy Sándor: Legújabb levelező könyv a magyar nép számára, vagyis Alapos útmutatás [...] a családi és közéletben előforduló levelek és egyéb irományok legjobb mintáival. Heckenast, Pest, 1871. 145–148.

18 Petersák Tivadar: A képes levelezőlap története. Herman Ottó Múzeum–Dobó István Vármúzeum, Miskolc[–Eger], 1994.

Csak utalásszerűen említjük meg, hogy korszakunkban megjelent az írásos kommunikáció új generációját jelentő távirat. A táviróhálózat kiépülése a Habsburg Birodalomban 1846-ban kezdődött, üzemeltetése állami monopólium volt. Az igen magas induló árakat a gazdaságfejlesztés érdekeit szem előtt tartva több ízben csökkentették 1850 és 1866 között. A díjak a szavak számával, illetve a távolsággal arányosan növekedtek. A hálózat hosszának növekedési arányát messze meghaladó ütemben nőtt a feladott táviratok száma. A táviratozás azonban az ár-csökkenés ellenére is a hírek továbbításának drága módja maradt, így főleg a gazdasági élet – a sajtót is ideértve – kommunikációjában játszott fontos szerepet: a távirati közlés szabályait az üzleti levelezés tankönyveiben külön tanították. Nem üzleti célból inkább csak a felső osztály vette igénybe, a középosztály esetében különösen nyomós okra volt ehhez szükség.¹⁹

A levelező tanácsadók és mintagyűjtemények

Az első magyar nyelvű levelezési tanácsadó, illetve levélminta-gyűjtemény 1789-ben jelent meg Kassán. *A 'norma és a 'levél író* című kompilációt jórészt „németből szedegette” a szerző, Vályi András (1764–1802), aki ekkor a kassai normális iskola tanára volt. (1791-ben ő lett a magyar nyelv és irodalom első professzora a pesti egyetemen.)²⁰ Művét bevezetője szerint tankönyvnek szánta a normális iskolák (a Ratio Educationis után, a tankerületek székhelyein létrehozott, a tanítóképzést is szolgáló iskolatípus) számára, hogy a leendő tanítók elsajátítsák „a közönséges életben előfordulható esetekre megkívántató [...] írások” szerkesztését.²¹

Vályi könyve vagy megelőzte a szélesebb felhasználói igény megszületését, vagy a kassai kiadó marketingje volt sikertelen, mindenesetre a könyv – utódaihoz képest – visszhangtalan maradt. A másfél évtizeddel később, immár Pesten megjelent *Magyar és német levelező könyv* „már feledékenységre ment” munkaként sorolja fel egyetlen magyar előzményként német forrásművei mellett. Utóbbi viszont legalább tíz, többször átdolgozott és kibővített kiadást megért az 1850-es évekig, 1815-től már a korszak egyik legtermékenyebb kiadói vállalkozása, a Károlyi–Trattner cég gondozásában.²²

„A levelezés egy a legszükségesebb dolgok közül a közönséges életben. Ugyanazért a külföldi tudós nemzeteknél tsak nem számtalanok az arra oktató könyvek, s még most is esztendőről esztendőre szaporodik azoknak a száma. A mi anyai nyelvünkön még mindeddig nagy szükségünk volt [értsd: hiányzott] egy

19 Konek S.: i. m. (11. jz.) 451–453.

20 Batizi László: Vályi András élete és munkái. Sárkány ny., Bp., 1935. 3–9., 11.

21 A 'norma és a 'levél író, az az: A' nemzeti oskolák' mi-vólta [...] haszna, a' nemzeti tanítók megkivántató tehetségei, normális tanítás módja, a különbféle levelek' nemeire fel-segálló szabások [...]. Németből szedegette 's írta *Wályi K. András*. Landerer, Kassa, 1789. 87.

22 Magyar és német levelező könyv i. m. (1. jz.). A potenciális felhasználók szempontjából említésre érdemesnek tartjuk, hogy az első kiadás OSZK-ban őrzött példánya Ladányi István váci egyházmegyei pap tulajdona volt.

olyan könyvre, mellynek útmutatása szerint szerentsésen juthattak volna a kezdők az említett tzelhoz” – indokolta a kiadó a munka szükségességét. Művének célja, hogy a könyv használója „megláthassa és megtanulhassa belőle a módját, kihez, miképp, mitsoda hangon, milyen stylussal, minémű formalitással kell a magokat elő adó külömb-külobmféle esetekben írni”. A gyűjteménynek kettős funkciót szánt: mintául szolgálhatott az autodidakta felnőtt levélíróknak, de tankönyvként is használhatták „az olyan alsó magyar oskolákban, a hol a gyermekek a levélírára is oktattatnak”. Elsősorban a városi iskolákra gondolhatott, mert a levélírást azok számára tartotta nélkülözhetetlennek, „a kik magokat valamely mesterségre vagy kereskedésre adják”.²³ Mivel ennek a körnek a számára „elmúlhatatlanul kell németül is levelezni tudni”, ezért német mintalevelekkel is szolgált a könyv.

A levelezési tanácsadók és formulagyűjtemények kiadástörténetéből kiindulva megkockáztathatjuk a feltételezést, hogy a levélírást 1830 körül jött divatba, vagy legalábbis ekkortájt vált *normaszerűen* a szélesedő középrétegek műveltségének részévé a levélírást formai és stílusi szabályainak ismerete. A Károlyi–Trattner vállalat újra és újra kiadott gyűjteményének²⁴ konkurenciájaként 1829-ben Wigand könyv-árus megjelentette Farkas Elek és Kövy István kézikönyvét.²⁵ A műfaj iránti jelentős keresletet, illetve nyereséges üzletet enged feltételezni az újabb és újabb – többnyire nyelvtanárok által írt, az elődöket gátlástalanul plagizáló – levelező könyvek megjelenése a könyvpiacra,²⁶ másrészt az alapművek újrakiadása. Farkas és Kövy gyűjteménye – utóbb már csak Farkas neve alatt – 12 kiadást ért meg: utoljára 1916-ban látott napvilágot. Karády Ignác – Kossuth fiainak nevelője – formulagyűjteményét 1848-tól 1886-ig tízszer jelentette meg kiadója. Az újabb kiadások több-kevesebb átdolgozást tartalmaztak: címüket egyszerűsítették, a levélmintákat hozzáigazították a nyelv változásaihoz, a praktikus tudnivalókat pedig a postaszolgálat fejlődésének megfelelően aktualizálták. Ezeket a tanácsadókat már főleg felnőtteknek szánták, hogy az iskolai képzés hiányát utólagosan pótolják.

A század második felében sem csökkent a kereslet: ezt jelzi a régiek folyamatos újrakiadása, és további tanácsadók megjelenése.²⁷ A levelezés társadalmi hatóköre a kiegyezés utáni évtizedekben – a fent vázolt feltételek bázisán – jelentősen kiszélesedett. A változást követve 1871-ben Verőczy Sándor a „népnek” szánt, s

23 Magyar és német levelező könyv i. m. (1. jz.).

24 Egy későbbi kiadás címvariánsa: Közhasznú magyar és német levelező-könyv és nemzeti titkok. Szerk. Károlyi István. 7. kiad. Trattner–Károlyi, Pest, 1831.

25 Farkas E.–Kövy I.: i. m. (7. jz.).

26 Beimel József: Magyar–német levelező könyv. Esztergom, 1831.; Legújabb, leghasználhatóbb pesti magyar–német levelező-könyv, [...] tanácsadó a [...] levelezések’ és ügybeli irományok’ szerkesztésében [...] egy szókönyvvel, melly az [...] idegen szavakat magyarázza. Kilian, Pest, 1834.; Staut József: Közönséges levelező, a közélet minden nemű eseményeiben előforduló levelezésre [...] útmutatásokat magában foglaló segédkönyv. Kassa, 1834.; Karády Ignác: Új magyar–német levelező vagy is Gyűjteménye a polgári életben előforduló mindenféle iratoknak [...] a leghasználhatóbb címekkel együtt. Pest, 1848.

27 Kassay Adolf: Legújabb levelező, öntügyvéd és házi-titkár: mindennemű okiratok, [...] levelek [...] szerkesztésére. Lampel, Bp., 1887.; Reim Lajos: Legújabb magyar nemzeti és budapesti legteljesebb általános nagy levelező. Müller, Bp., 1891.

erre már a címében is utaló levelezőt jelentetett meg, amely szintén több kiadást megért.²⁸ A termékeny ponyvairó és kalendáriumszerkesztő Tatár Péter 1876-ban megjelent – nagyrészt az előzőt plagizáló – gyűjteménye egy hangsúlyeltolódást is jelez a mintakönyvekben: a szerelmes levelezés divatját. A következő évtizedekben egyre több szerelmeslevél-gyűjtemény jelent meg, sőt a levélminták közül ezek maradtak legtovább a könyvpiacra, egészen a II. világháborúig.²⁹ (A műfaj felvirágzása nyilván nem független attól a folyamattól, melynek során az egyéni vonzalmon alapuló párválasztás egyre inkább polgárjogot nyert.)

Ugyancsak a levelezés gyakorlatának terjedésére következtethetünk a speciális célközönségnek szánt könyvek megjelenéséből. Készült gyerekeknek, illetve iskolai célra szánt gyűjtemény éppúgy, mint kifejezetten női levelezőkönyv. Utóbbi szerint a középosztályi nő műveltségéhez már hozzátartozik „a helyesen, tisztán, olvashatólag írt levélírás”.³⁰

Levelező útmutatók és mintakönyvek az 1920-as évek közepéig jelentek meg, akkor a műfaj – a szerelmi levelezés tankönyveinek kivételével – szinte egy csapásra eltűnt a könyvpiacról.³¹ Lehet, hogy csupán a mintagyűjteményeket tette feleslegessé az általánossá vált iskolalátogatás, mivel az oktatás keretében már gyerekkorban elsajátították a levélírás alapismereteit. Gondolhatunk arra is, hogy az előrehaladó individualizáció tükrében disszonánsan, akár komikusan hatottak már a kész, ráadásul széles körben ismert szövegpanelekből összeállított levelek. Nyilván nem ok nélkül figyelmeztetett már a 19. század közepi illemtankönyv szerzője is, hogy „nehogy azon hibát kövesse el valaki, hogy az ily könyvekből írja ki a leveleket, mert ezzel mind azt bebizonyítaná, hogy nem szívéből írta a levelet, mind azon tudatlanságát, hogy magától egy levelet sem tud írni”.³² (A 19. századi levelezéseket forrásként használó kutató számára mégis szembetűnő, milyen gyakran köszönnek vissza a valódi levelekben a mintakönyvek stílári fordulatait, illetve szövegpaneljeit.)

Az egyik utolsó levelezési tanácsadó azonban nem a műfajnak, hanem már magának a levelezésnek a hanyatlásáról értekezett. A tömegkommunikáció fejlődése, az információáramlás sűrűségének és sebességének megsokszorozódása a 19. század utolsó évtizedeiben megfosztotta a levelezést egyik fontos funkciójától: a modern sajtó korszaka előtt ugyanis a levél a közérdekű, illetve a személyes vonatkozás nélküli eseményekről, hírekről való tudósítás eszközeként is szolgált

28 Verőczy S.: i. m. (17. jz.); *Tatár Péter: A szív öntügyvédje vagy Szerelmi levelező-könyv a magyar nép számára [...] toldalékkal a családi és közéletben előforduló levelek és egyéb irományok mintáival ellátva.* Bartalis, Bp., 1876.

29 Pl.: *Legújabb és legjobb szerelmi levelező.* Müller, Bp., 1895.

30 Szavaló, köszöntő és levelező, vagy jó gyermekek könyve: ajánlható különösen a nevelőintézetek és kisebb iskoláknak. Lampel, Bp., 1877; *Legújabb hölgyek titkára: házi tanácsadó és levelező [...] minden rangú és rendű nők számára.* Wodianer, Bp., 1889.

31 A műfaj két kései, 20. századi darabja: *Gondos Balázs: Magyar levelező. Gyakorlati vezérfonal a köz- és magánéletben előforduló levelek és okiratok szerkesztésére.* Sachs, Bp., 1908.; *Szegedy János: A levélírás művészete.* Révay, Bp., [1922].

32 *Sasku K.: i. m. (7. jz.)* 197.

a művelt közép- és felső osztály körében. Ahogy a sajtó egyre több területre terjesztette ki illetékességét, úgy csökkent a levelezés információközvetítő szerepe. A tanácsadó már a családi levelezés szerepének csökkenését is konstatálja: a formális megemlékezések (névnap, születésnap, újév alkalmából) is kimennek a divatból, amit a családi érzés gyengülése, azaz a fokozódó individualizáció jeleként értékel. A levélforgalom súlypontja ekkorra egyértelműen a gazdasági tevékenységgel összefüggő levelekre helyeződött át.³³

A hivatali vagy üzleti-gazdasági célú levelezéshez a legkorábbi levelezőkönyvektől kezdve tartalmaztak – külön fejezetekbe rendezve – mintákat a gyűjtemények. Az 1860-as évektől azonban – a hazai tőkés fejlődés jeleként – megjelentek a kizárólag a kereskedelmi levelezést tanító könyvek. Ezek kiadása egyre sűrűbbé vált, a századfordulótól többségbe is kerültek az általános, tehát a magánlevelezést tanító könyvekkel szemben. Az 1890-es évek elejétől ezek egyúttal a levelezési gyorsírás tankönyveiként is szolgáltak.³⁴

A levélírás technikája és formai szabályai

Az európai portréfestészetnek a 17–19. században – de különösen a németalföldi barokk idején – kedvelt beállítási toposza volt levélírás vagy -olvasás közben ábrázolni a megrendelőt. A beállítás utalhatott az ábrázolt személy irodalmi vagy tudományos tevékenységére, politikai befolyására vagy az államhatalomban betöltött szerepére. Nem közszereplők esetében egyszerűen a literátusságot, azaz az írni-olvasni tudást jelezte, ami önmagában is státuszszimbólumnak számított. Valószínűleg ennek a tömegesedésével, így leértékelődésével van összefüggésben a toposz visszaszorulása is a 19. századi festészetben. Figyelemre méltó, hogy ekkor már szinte csak nőket ábrázoltak a levélírás vagy -olvasás intim szituációjában.

A felső osztályokhoz tartozó modellek mellett gyakran megörökítette a festő az írás kellékeit is. Ilyen kellékek az íróasztal vagy szekreter, a papír, esetleg boríték, toll és tintatartó, pecsét, pecsétviasz, gyertya, esetleg levélnehezék. A felsorolt kellékek mindegyike lehetett státuszszimbólum, utalhatott presztízs fogyasztásra. Leggyakrabban az igényes kivitelű, plasztikával vagy kis szoborral díszített, kerámiából, esetleg zománcozott fémből készült vagy ötvösművi tintatartók töltötték be ezt a szerepet.

Az ipari forradalom az íróeszközök esetében is elhozta a tömeggyártást. Ipari méretű igényt persze nem elsősorban a levelezés, hanem a gazdasági adminisztráció és a bürokrácia igényei, illetve az oktatás szélesedése generáltak. A fémtollhegyek tömeggyártása a 19. század elején Birminghamben kezdődött el, de csak a

³³ *Szegedy J.*: i. m. (31. jz.) 3–5.

³⁴ *Machik József*: Kereskedelmi levelező kimerítő elméleti és gyakorlati útmutatás jó és helyes kereskedelmi levelek írására: egy kereskedelmi szótárral és phraseológiával a legtekintélyesebb külföldi munkák nyomán. Pest, 1869.

század közepétől kezdték ténylegesen kiszorítani a madártollakat. Ezeket természetesen egyelőre ugyanúgy mártogatták a tintába, mint elődeiket.³⁵

Az első igazán használható töltőtoll-típusok az 1850-es években készültek. A tömeggyártás az 1880-as években indult meg, ekkortól kezdődött a tintába mártogató tollak kiszorulása. A töltőtollak technikai tökéletesedése azonban a 20. század közepéig töretlen maradt.

A levélírás az önreprezentáció szempontjából is fontos alkalomnak számított, ezért a levelezés tömegessé válásával – főleg a század második felétől – nagy súlyt fektettek a formai követelményekre. A levélírás szabályainak elsajátítását a nevelés fontos részének tekintették, a magasabb képzés esetén több nyelven is. Az illemtankönyvek a társasági viselkedés egyéb szabályaival azonos fontossággal tárgyalták a levelezés normáit.³⁶ A 18. század végén – német nyelvű elődeihez képest jó száz éves késéssel – magyarul is megjelent levelezési tanácsadó és mintagyűjtemények többnyire részletekbe menően ismertették a levélírás technikai, formai, stílári és tartalmi szabályait.

A levelezési tanácsadók egyike sem mulasztotta el például felhívni a figyelmet, hogy a tinta jó fekete legyen: a levél könnyű olvashatóságát a címmel szembeni udvariasság is megkövetelte. A korai levelezőkönyvek közöltek is „próbált” receptúrákat, amiből arra következtethetünk, hogy ekkoriban még házilag is állítottak elő tintát.³⁷ Ugyancsak udvariassági szempontból szorgalmazták a friss tinta elkenődését megakadályozó porzó használatának mellőzését, mivel maradványai kellemetlenek a levélolvasóra nézve; egyszerűen hagyjuk megszáradni a tintát vagy használjunk itatóspapírt, javasolták.³⁸

Presztízsemelő szerepet tulajdonítottak a gondosan megválasztott levélpapírnak, illetve borítéknak. A választék, főleg a század második felében, az egyszerűtől a luxuskivitelű, préselt, domborított, aranyozott szegélyű, litografált képpel díszített papírokig terjedt, s a szecesszió idején szinte művészeti ággá vált. „Jelenleg nagy a fényűzés a levélpapír díszítésében s a legszebb festmények, a legdíszesebb monogramok pazaroltatnak reá. A címer alkalmazása úgy fehéren mint színesen, igen »chic«. Némelyek jószáguk nevét alkalmazzák a papírra, mások kastélyuk rajzát is” – kritizálta a „levélkultusz” burjánzását mint a refeudalizáció egyik apró, de jellemző mozzanatát a polgári társasélet mértékadó budapesti tekintélye.³⁹

Az udvarias és tekintélytisztelő levélíró meglehetősen nagyvonalúan, sőt pazarlóan bánt a papírral. Rangban felette állónak vagy hivatalnak csak egész vagy

35 Én írok levelet Magának. A levélírás eszközei a XVIII–XX. században. [Kiállítási katalógus.] Helikon Kastélymúzeum, Keszthely, 2011. 6–10. (Horváth Hilda bevezető tanulmánya).

36 A mívelt társalkodó vagy a világra lépő ifjú és a jó tónusú finom mívelésű ifjú dáma. Heckenast, Pest, 1836. 91–99.; *Sasku K.*: i. m. (7. jz.) 190–202.; *Kalocsa Róza*: Az illem könyve. Révai, Bp., 1884. 639–677.; [*Wohl Janka*]: Az illem. Útmutató a mívelt társaséletben. 4. kiad. Athenaeum, Bp., 1891. 90–96.

37 Magyar és német levelező könyv i. m. (1. jz.) 5–6.

38 Közhasznú magyar és német levelező-könyv i. m. (24. jz.) 12–14.; *Sasku K.*: i. m. (7. jz.) 196–202.; Legújabb hölgyek titkára i. m. (30. jz.) 16–17.

39 Én írok levelet i. m. (35. jz.) 11.; *Wohl J.*: i. m. (36. jz.) 93.

félíves papíron illet írni; a nyolcadív csak barátok vagy atyafiak között volt megengedett. A megszólítás és az aláírás távolságát mind a lap szelétől, mind a szövegtörzstől szabályozták: sokáig négyujnyi „tisztelethely” volt az irányadó – ez a rangviszonyoktól függően változhatott –, de a század vége felé már beérték háromujjnyival a tanácsadók.

A normák rögzítették az íráskép esztétikai követelményeit: a szövegtörzs legyen egyenletesen elhelyezve és maradjon kellő szélességű margó. A tiszta, helyes, olvasható, áthúzás és javítás nélküli írást igen fontos udvariassági követelménynek tekintették, a címzett iránti tisztelet jelének. A tanácsadók ezért ajánlották a vázlat, esetleg piszkozat írását.

A levelet saját kézzel illet írni, de „nagyjaink s kereskedőink és mások, kiknek levelezése nagy kiterjedésű”, titkárukkal vagy segédekkel is írathatták. A nagy levélforgalmat bonyolítók az elküldött leveleket „az e végre készített könyvbe lemásoltatják, hogy ha a szükség kívánja, tartalmaikat mindenkor megtudhassák”.⁴⁰

Külön tárgyalták a tanácsadók a boríték hajtogatását. Borítékként szolgálhattott maga a levélpapír is, ha az nem túl finom anyagú „holland” áru volt. Az „uraságoknak” – azaz magasabb státuszúaknak – külön, vastagabb papírból kellett borítékot (*coperta*) hajtogatni. A nőknek címzett leveleket – legalábbis a század elején – kék papírba illet csomagolni. A bonyolult „mesterséges” hajtogatást csak gyerekek esetében tartották megengedettnek, ráadásul olvashatatlaná is tehetette az írást. Nem volt szabad túl kicsire hajtogatni a levelet, különösen, ha magasabb rangúnak küldték. Fontos szempont volt, hogy a hajtogatás befejeztével egyetlen pecséttel úgy lehessen lezárni a borítékot, hogy a tartalomhoz egyáltalán ne férjenek hozzá illetéktelen kíváncsi szemek. A biztonságos lezárás nem csak a bizalmas tartalom miatt lehetett fontos: a 19. században gyakran pénzt is tartalmazott a küldemény.

Ehhez persze a pecsétnek is jó minőségűnek kellett lennie. Általában vörös spanyolviaszt használtak a levelek lezárásához. A szerzetesek és kereskedők pecsételő ostyát alkalmaztak, a gyászhiért fekete viaszpecsét alatt illet tudatni. A pecsét nem pusztán státuszszimbólum volt, és nem csak a levélíró személyének hitelesítésére szolgált: ez volt a levél lezárásának egyetlen praktikus módja is. Aki tehát levelezett, annak rendelkeznie kellett pecsétnyomóval. A nemeseknek a családi címer, a nem nemeseknek valamilyen – többnyire a mesterségükre utaló – ábra vagy a monogramjuk volt a gyűrűbe vagy az asztali pecsétnyomóba vésve.

A ragasztott borítékot 1844-ben szabadalmaztatták Angliában, és az 1850-es évektől kezdett elterjedni. A század utolsó harmadában már idehaza is az igényes levelezés kellékének számított az összeillő levélpapír és boríték. A ragasztott boríték terjedése ugyanakkor nem szüntette meg azonnal a pecséthasználót, de az 1880-as évektől már opcionálisként emlegették a tanácsadók, s a 20. század elejétől kezdve egyre inkább kiszorult.

A magánlevelek címzésében a század első évtizedeiben a francia, a hivatalos levelek esetében a latin „titulatúra” dívott, bár főleg az előbbi a levelezési tanácsadók a magyar nyelv hivatali és társadalmi térfoglalása nyomán fokozódó

⁴⁰ *Farkas E.–Kövy I.*: i. m. (7. jz.) 50.

szenvedéllyel helytelenítették. Valódi nyelvtudás híján sokan nevetségessé is tesztek magukat a hibáktól hemzseggő címzéssel, s az idegen nyelv divatja „valódi meggyalázása is a nemzeti nyelvnek” – érveltek. A címzés a levél nyelvét kövesse, szögezték le általános szabályként.

A címzésnél elegendőnek számított a név (természetesen a társadalmi státuszt jelző címmel), valamint a helység feltüntetése. Ha a település saját postaállomással nem rendelkezett, ajánlatos volt megadni az utolsó postát, ahonnan a címzett elviszi a levelet. Az utcát és a házszámot csak a nagyobb városok esetén kellett ráírni a borítékra, „kivévéen a közönségesen ismert főrendűek leveleit”: a Károlyi- vagy a Teleki-palota címét feltüntetni kifejezetten illetlenség lett volna még egy Budapestre küldött levélen is. Az érzelmek nyilvános megmutatásának tilalma felé tartó civilizációs folyamat apró jeleként helytelenítették a tankönyvek, hogy a külső címzés utaljon a címzett és a feladó közötti személyes viszonyra: atyafiságra, barátságra stb.

A század közepéig a levél viteldíját általában a címzett fizette meg átvételkor. Ettől csak a hivatalnak küldött levelek esetében tértek el, illetve akkor, „ha önnön ügyünkben írunk”: ilyenkor „meg kell a levél portóját fizetni”. Egyéb esetekben „az udvariság ellenében tselekednénk” az előrefizetéssel. A boríték bal oldalán a „franco” szó feltüntetése jelezte, hogy a viteldíj ki van fizetve.

A díjfizetési szokásokat a kötelező levélbélyeg 1850-es bevezetése gyökeresen megváltoztatta. Ettől kezdve előre kellett leróni a díjat, különben a címzett 5 krajcár „büntetéspénzt” is fizetett. A más dolgában írt levél esetén viszont továbbra is sértő lett volna előre megfizetni a viteldíjat.⁴¹

A levélírás stiláris szabályai

A tanácsadók általános irányelvként azt ajánlották a levélírónak, hogy törekedjen a művelt élőbeszédet utánozni. A közlendő információt világosan, érthetően és szabatosan fejezze ki, s ne legyen feleslegesen hosszú. Stílusa legyen tiszta – „fő sajátja a kellemetes könnyűség” –, helyesírási szempontból pedig kifogástalan. Ugyanakkor mégiscsak elvárták, hogy az írásos közlés különbözzön a hétköznapi szóbeliségtől. Bár a „fenlengő írásmód” kerülendő, bizonyos emelkedettséget kívánatosnak tekintettek: „a levél neve alatt csak oly beszédet érthetünk, amelyet művelt s jóerkölcsű emberek folytatnak egymás között”. A művelt középosztályhoz tartozás megkövetelte, hogy „gondolatinknak írásban való kifejezése, a nyelvbeli tiszta s igaz előadáson kívül belső s külső szépséggel is bírjon”. A levélírói stílus

41 Én írok levelet i. m. (35. jz.) 11–12.; Magyar és német levelező könyv i. m. (1. jz.) 4–7.; Közhasznú magyar és német levelező-könyv i. m. (24. jz.) 12–13.; A művelt társalkodó i. m. (36. jz.) 90–99.; *Verőczy S.*: i. m. (17. jz.) 11–12.; Legújabb hölgyek titkára i. m. (30. jz.) 16–17.; *Kalocsa R.*: i. m. (36. jz.) 675–677.; *Karády I.*: i. m. (26. jz.) 7.

pallérozásához az olvasást, különösen irodalmi igényű levelek olvasását, illetve fordítását ajánlották.⁴²

A század eleji gyűjtemények mintaleveleinek nagy része rokon viszonyban állók számára íródott; a legváltozatosabb kínálattal a tanulmányai miatt távol levő gyermek és családja közti kapcsolattartáshoz szolgált. A családtagok – szülő és gyerek, testvérek, rokonok – közötti írásos kommunikációt köszöntő, kérő, köszönő, intő vagy dorgáló, tudósító sablonok segítették.

A mintagyűjtemények a családon kívül is változatos kommunikációs helyzeteket modelleztek, s ezeket rendszerezve teremtettek levélműfajokat. Az életút személyes ünnepeihez (névnap, születésnap) és eseményeihez (gyermek születése, eljegyzés, házasságkötés, halálozás) formális köszöntő, gratuláló, meghívó, részvétnyilvánító levélmintákkal szolgáltak. A műfaji megjelölések közt találkozunk baráti, tudósító, kérő, köszönő, ajánló, emlékeztető, intő és dorgáló, neheztelő, kimentő, „szíves kívánást” kifejező, „sóhajtozó” (szerelmes) és vigasztaló levéllel. A kommunikációs szituációk végtelensége gyakorlatilag kimeríthetetlen lehetőségeket kínált a fiktív levelekben olykor érezhetően irodalmi ambícióikat is kiélő szerzőknek.

Különösen hasznosnak érezhették az alacsonyabb státuszú használók a kérelmezés kényes szituációjában segítségül hívható sablonokat: a tanácsot, információt, kölcsönt, segílyt vagy közbenjárást kérő mintaleveleket. Ezek gyakran öszszemosódtak a hivatalos jellegű iratokkal, a kérvényekkel és folyamodványokkal. A legnépszerűbb, legtöbbször kiadott tanácsadók olvasóik minél teljesebb körű kiszolgálása érdekében igen tágan értelmezték a levél fogalmát. A különböző hatóságoknak címzett könyörgő levelek, kérvényminták mellett számos, a magánokirat kategóriájába (szerződés, adóslevél, végrendelet stb.) tartozó mintát is közöltek.

A természetesség nyelvi normája azonban csak az egyenrangú felek kommunikációjára vonatkozott, egyébként a beszédmód meghatározó szempontja a címzett társadalmi állása volt. A levelezési tanácsadó irodalom a legnagyobb igyekezettel azon fáradozott, hogy biztonságosan szabályozza a „közlekedést” a társadalmi piramis különböző szintjei között az írásos kommunikáció során. A címzettnél alacsonyabb rendű-rangú levélírónak a társadalmi státuszkülönbségeket folyamatosan ki kellett fejeznie a beszédmóddal. Ez kötelező formai elemként megjelent a boríték címzésében, a megszólításban, illetve az elköszönésben. A legsikeresebb reformkori tanácsadók részletes, rendszerezett megszólításkatalógussal szolgáltak a világi és egyházi hierarchia összes elképzelhető címzettjének illő tisztelettel történő megszólításához, a királyi család felséges tagjaitól a Nemzetes Tudós Oktató Úron keresztül az egyszerű polgárnak kijáró Kedves Drága Úrig.

Am a megszólításon túlmenően a szöveg hangvételének megválasztásához is mérlegelni kellett – a rendi társadalom „kinék-kinek a magáét” elve szerint –, hogy a címzett „előljárónk-e, gazdag-e, nagytekintetű-e?” „Főbb rendű személyeknek tisztelettel, előljáróinknak alázatosan, korosoknak komolyan, barátink-

42 Közhasznú magyar és német levelező-könyv i. m. (24. jz.) 2–9.; *Farkas E.–Kövy I.*: i. m. (7. jz.) 44.; *A mívelt társalkodó* i. m. (36. jz.) 90–92.; *Kalocsa R.*: i. m. (36. jz.) 639–642.

nak és rokoninknak szívesen és meghittén, érzékenyeknek kémélve írjunk, és az *én* mindég szerényen elmaradjon.⁴³ Az *én* háttérbe szorítását a nők esetében még fokozottabban megkövetelték: nekik az „alsóbb rangúaknak írt levélben” is előzékenyebbnek illett lenniük, mint ahogy a férfiaktól elvárták. A nő önreprezentációban fő követelmény a „szerénység és udvariasság” volt: a nő lehetőleg ne írjon sokat magáról.⁴⁴

A merev és formális tekintélyközpontúság vonatkozásában nincs éles választóvonal az 1848 előtti, illetve utáni tanácsadók között. A rendies tekintélyelv maradványait virulensen őrző magyar társadalom polgárosultságának deficitjét érzéketlenül tükrözi az a terjedelem, amelyet a levelezési tanácsadók a „főbb rendű személyekkel” folytatott érintkezés etikettjének szenteltek a polgári jogegyenlőség korszakában is.

Csak a legkorábbi, 18. század végi tanácsadó foglalkozott annak a – valószínűleg a korban nem ritka – helyzetnek a stiláris problémájával is, amikor az írástudatlanok közvetítők segítségével folytattak levelezést. Leginkább a hatóságokhoz vagy földesurukhoz intézett kérvényjellegű hivatalos levelek esetében vették igénybe írástudók szolgálatait, s ritkábban magánlevelezés céljára. „Többnyire a falusi Oskola Mesterek és Notariusok kérettetnek az ilyen levelek írására. Oktalan tselekedet volna illykor egy szegény tanulatlan alatsony sorsú paraszt nevében más alatsony sorsú emberhez olyan stylusú levelet írni, mint az előbbenieké. Sem az nem elégedne meg az ollyannal, akinek nevében íródna, sem az, aki azt venné, sőt meg sem értené azt jóformán” – hívta fel a tankönyvíró a leendő falusi értelmiségiek figyelmét a stiláris alkalmazkodás szükségességére.⁴⁵

Mintalevelek mint társadalomtörténeti források

Befejezésül néhány példával szeretnénk felhívni a figyelmet a levelezési tanácsadók mintaleveleinek társadalomtörténeti forrásértékére.

A 20. század elején, amikor a közbeszéd egyik legfontosabb témájává a drágulás, az életviszonyok megnehezülése vált, az 1908-ban összeállított mintagyűjtemény élére a kölcsönt vagy támogatást kérő levelek kollekciója került. A középosztály süllyedésének jeleként igen nagy terjedelmet kaptak a kölcsönkérés-nyújtás szituációját tárgyaló mintalevelek az 1920-as évek elején megjelent tanácsadóban is.⁴⁶

Megtaláljuk a mintalevelekben annak a folyamatnak a nyomait is, ahogyan az írásbeliség egyre alacsonyabb társadalmi rétegek mindennapjainak is természetes részévé vált. A kiegyezés előtt megjelent gyűjteményekben inkább még feltűnő

43 Magyar és német levelező könyv i. m. (1. jz.) 2–6.; Közhasznú magyar és német levelező-könyv i. m. (24. jz.) 10.; *Farkas E.–Kövy I.*: i. m. (7. jz.) 45., 53–60.

44 Legújabb hölgyek titkára i. m. (30. jz.) 3–6.

45 *Wályi A.*: i. m. (21. jz.) 122–123.; *Farkas E.–Kövy I.*: i. m. (7. jz.) 92., 109., 144.

46 *Gondos B.*: i. m. (31. jz.) 5–8., 14.; *Szegedy J.*: i. m. (31. jz.) 137–156.

kivételt képeztek a nem literátus használók számára írt levélminták. Az 1805-ös levelező könyvben például egy szűrszabó tudósítja komáját nála dolgozó fiának betegségéről, egy vándorló mesterlegény pedig szüleinek ír külföldről. A népszerű reformkori gyűjteményben „falusi közönség földesurához felgyógyulása alkalmából intéz üdvözlöt”, „mesterlegény egy fővárosba lett megérkezéséről tudósítja szülőjét”, „egy asztalosmester egy más asztalosmestertől ajánl egy ifjú legényt”.⁴⁷

A kiegyezés utáni, címében is hangsúlyozottan a „népnek” szóló munkáról a szerző már azt állítja bevezetőjében, hogy összeállításakor leginkább „a magyar nép, iparosok, kereskedők, mesteremberek stb. szükségleteire” volt tekintettel. Valójában a korábban megjelent gyűjteményekből ollózta össze azokat a levélmintákat, amelyek viszonylag „státuszsemlegesek”, azaz a magánélet eseményeire társadalmi állástól viszonylag függetlenül alkalmazhatók. Leginkább az jelezte a célközönséghez való alkalmazkodását, hogy a levélírás szabályait egyszerűbb nyelven ismertette, és gondja volt a legalapvetőbb helyesírási tudnivalók összefoglalására is (például tulajdonnevek nagybetűs írása, leggyakoribb írásjelek használata, elválasztás szabályai).⁴⁸

Az 1889-es, nőknek szánt tanácsadóban – a középosztályi női munkavállalás tükröződéseként – már megjelent a tanítónői állásért folyamodó levélminta. Az 1908-as gyűjtemény tartalmazza két iparos fiktív levelezését egy segéd felfogadásáról, illetve egy iparosinas szüleihez írt levelét. Az álláskeresés mintaleveleiből kiderül, hogy a szerző már nemcsak olyan foglalkozások esetében vette magától értetődőnek, hogy a pályázó ki tudja fejezni magát írásban, mint a kereskedőseggel vagy a pincér, de a kertészi, a hivataloszolgai, az iskolaszolgai, az elárusítónői vagy a házvezetónői állásra jelentkezőt is potenciális levélírónak tekintette. A két világháború közötti útmutató újdonsága, hogy számos levélmintát tartalmaz a háztartási alkalmazottak, azaz a cselédek számára. A fiktív levelek kizárólag hírközlő jellegűek: a cseléd falun élő családjával tudatja, hogy munkaadót váltott, közli az új címét régi munkaadójával, munkajaánlatra válaszol stb.⁴⁹

A levelezés tehát jó száz év alatt az elit exkluzív kommunikációs eszközéből előbb a szélesedő középrétegek életmódjának és kulturális gyakorlatának természetes elemévé vált, majd az általánossá váló írástudás és a megnövekedett mobilitás következményeként a legalsó társadalmi rétegek hétköznapijában is polgárjogot nyert.

47 Magyar és német levelező könyv i. m. (1. jz.) 144., 153.

48 *Verőczy S.*: i. m. (17. jz.) 1–6.

49 Legújabb hölgyek titkára i. m. (30. jz.) 53; *Gondos B.*: i. m. (31. jz.) I. rész 70., III. rész 40–59.; *Szegedy J.*: i. m. (31. jz.) 204–215.

ZOLTÁN FÓNAGY
CORRESPONDENCE IN 19TH-CENTURY HUNGARY

Before the 19th century, correspondence in Hungary was a means of communication exclusively used by the social, economic and cultural elites. In the course of that century, however, as a result of social and economic modernisation, it filtered down the social scale, becoming part of everyday social practice and one of the cultural assets generally available.

The first part of the study surveys those social and technical preconditions which allowed correspondence to become a mass phenomenon. It demonstrates the growing percentage of literate people within the overall population, and illustrates through examples the changes within the density and types of geographical mobility. It examines briefly the organisational and technical development of the state post, which provided the infrastructure of correspondence. Based on statistical data regarding the circulation of letters between 1831 and 1917, the author shows how correspondence gradually pervaded all layers of society in the Habsburg Monarchy in general and in the Hungarian Kingdom in particular. Comparisons with similar information from other countries clearly prove the close connection between the process of economic and social development and the density of communication.

The second part of the study reconstructs with the help of Hungarian manuals of correspondence from the 19th century the norms of form, style and content which determined the rules of written self-representation. It demonstrates the generic diversity of correspondence, and pictures on the basis of sample letters how the social scope of correspondence widened to the extent of reaching by the debut of the 20th century the lowest layers of society (such as house servants).

KLEMENT JUDIT

Levelező vállalkozások

A levél mint műfaj a vállalkozások hétköznapjaiban a 19. század második felében és a 20. század elején*

Magyarország gazdaságtörténetének első kapitalista korszaka leginkább makrogazdasági szempontból mondható feldolgozottnak. A gazdasági szerkezet, az iparosodás állomásai és sajátosságai, az Osztrák–Magyar Monarchia közös piaca vagy a Monarchia gazdasági teljesítménye sokkal inkább áll (állt) a magyar gazdaságtörténet-írás érdeklődésének homlokterében,¹ mint annak vizsgálata, hogy hogyan működött a hazai kapitalizmus a 19. vagy a 20. században. Ha a kapitalizmus működése a kérdés, a nézőpont a makroszintről mezo- vagy mikroszintre kell hogy terelődjön, így már a hétköznapok és a szereplők, aktorok világa kerül előtérbe: kik voltak a korszak vállalkozói, milyen vállalkozási formában működtek a cégek, milyen volt a vállalkozások eredményessége, milyen üzleti hálózat részei voltak, mi befolyásolta a vállalkozói stratégiáikat stb.² Hazánkban ez a megközelítés az üzemtörténet-írás megszűntével az utóbbi évtize-

* A téma első feldolgozása előadásként elhangzott az MTA BTK Történettudományi Intézetében a „Levelezés, levélírás, a levél mint műfaj a 19. században” című műhelykonferencián 2013. április 9-én.

1 A 19. század második felére legfontosabb magyar művek a teljesség igénye nélkül, az agrártörténetet most nem érintve: *Berend Iván–Ránki György*: Magyarország gyáripára 1900–1914. Szikra, Bp., 1955.; *Sándor Vilmos*: A tőkés gazdaság kibontakozása Magyarországon. 1848–1900. Kossuth, Bp., 1958.; *Katus László*: Economic Growth in Hungary during the Age of Dualism (1867–1913). In: Socio-Economic Researches on the History of East-Central Europe. Akadémiai, Bp., 1970. (Studia Historica 62.) 35–129.; *Hanák Péter*: Magyarország az Osztrák–Magyar Monarchiában: túlsúly vagy függőség. Századok 105. (1971) 903–931.; *Kövér György*: Iparosodás agrárországban. Gondolat, Bp., 1982. (Magyar História); *Tomka Béla*: A magyarországi pénzügyek rövid története, 1836–1947. Aula, Bp., 2000. A tankönyvi gazdaságtörténeti összefoglalások szemlélete szükségszerűen elsősorban makrogazdasági. Pl.: Magyarország gazdaságtörténete a honfoglalástól a 20. század közepéig. Szerk. Honvári János. Aula, Bp., 1998.; *Kaposi Zoltán*: Magyarország gazdaságtörténete 1700–2000. Dialóg Campus, Bp.–Pécs, 2002. A gazdasági teljesítményekkel foglalkozó hazai és nemzetközi munkákra összefoglalóan: *Kövér György*: Az Osztrák–Magyar Monarchia gazdasági teljesítménye. Lépték és tempó. In: A Monarchia kora – ma. Szerk. Gerő András. Új Mandátum, Bp., 2007. 44–72. A Magyarország monarchiabeli gazdasági helyzetéről, szerepéről szóló, 1961 és 1970 között folyó vita résztvevői (Ausch Sándor, Berend T. Iván, Katus László, Ránki György, Simon Péter, Tolnai György) és tanulmányaik hivatkozása: uo. 16. jz., 65–66.

2 Ezeket a megközelítéseket leginkább a *business history* (vállalkozó- és vállalkozástörténet) címke alá lehet összegyűjteni.

dekben kezd meghonosodni.³ Jelen tanulmány célja, hogy egy hétköznapi téma, a vállalkozások levelezési gyakorlatának áttekintésével a hazai kapitalizmus működésének vizsgálatába egy újabb terület kerülhessen be: az üzleti kommunikáció.

A 19. és 20. században a levél a legmeghatározóbb kommunikációs forma volt a vállalkozások körében. Nem pusztán hírek közlésére, cseréjére használták, hanem például a reklámozás első formája is a levél volt, ráadásul többféle technikával. Változatos felhasználási területei és művés formái fejlődtek ki a levélnek a vállalkozások körében már a 19. század közepétől. Egyes fajtáit ma is használjuk, ismerjük, anélkül hogy tudatában lennénk jó 150 éves gyökereinek. A levélfajták tanulmányozása révén az üzletépítés és -működtetés 19–20. századi gyakorlatába tudunk bepillantani, ez adja a téma jelentőségét.

A feldolgozást ugyanakkor nehezíti a tény, hogy komplett vállalati levelezés, pláne kisebb vállalkozások levelezése nemigen maradt fenn, ezért céges iratokból szinte lehetetlen lenne rekonstruálni a 19. századi levélhasználat formáit, de megkockáztatom, hogy még a 20. század első felére sem adnak teljes képet a megmaradt levéltári források e tekintetben. Rendelkezésünkre áll azonban a témához egy speciális forráscsoport: az üzleti levelezést oktató tankönyvek és segédkönyvek sora. A levelezést, korabeli jelentőségének megfelelően, az üzleti képzésben külön tárgyként oktatták, és nemcsak a diákok, hanem gyakorló üzletemberek számára is jelentek meg levelező mintatárak. Ezek révén már teljesebb kép rajzolható a vállalkozások 19–20. századi levelezéséről. Tanulmányomban – ennek megfelelően – előbb én is a levelezés elméletét mutatom be, egyúttal elhelyezve a tárgyat az iskolai rendszeren belül, majd a levelezés gyakorlatának kérdéseit tárgyalom, érintve egyéb kommunikációs formákat is.

Levelezéstan

Magyarországon a 19. század közepétől az üzleti képzés színhelyei a kereskedelmi akadémiák, kereskedelmi iskolák lettek. Egy-két magániskola már korábban is működött, de a korszak legnagyobb hatású intézménye 1857-ben jött létre Pesti Kereskedelmi Akadémia néven. Az iskola 1875-től vette fel a Budapesti Kereskedelmi Akadémia nevet. Ez is magániskola volt (akkor társulatinak mondták, ma alapítványinak neveznék): a Pesti Nagykereskedelmi Testület és a Pesti Polgári Kereskedelmi Testület alapította – a Pesti Lloyd Társulat anyagi és eszmei támogatása mellett.⁴ A pestivel azonos funkciójú prágai kereskedelmi akadémia egyé-

3 Az üzletörténet-írás törekvéseiről: Az üzletörténet-írás kérdései. Elméleti és módszertani tanulmányok. Szerk. Incze Miklós. Magyar Történelmi Társulat, Bp., 1979. A magyar gazdaságtörténet-írás jelen helyzetére: *Kövér György*: Fordulat, forradalom után? A magyar gazdaságtörténet-írás a nemzetközi trendek tükrében. Századok 147. (2013) 189–204., különösen 202–203.

4 A fenntartó kereskedelmi testületek 1899-ben egyesültek Budapesti Kereskedelmi Testület néven, és az akadémia magániskola maradt egészen az állami átszervezéséig, 1953-ig. (Ekkor alakult belőle a Számviteli Főiskola.) Vö. *Győriványi Sándor*: A szakképzés története Magyarországon. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., 2000. 114. A Pesti Nagykereskedelmi Testület neve különböző

ként 1856-ban, a bécsi 1858-ban kezdte meg a működését.⁵ A 19. századi és a két világháború közötti gazdasági elit jó néhány tagja a Budapesti Kereskedelmi Akadémián végzett, így például Almási Balogh Elemér, érdi Krausz Simon vagy Vida Jenő, ami önmagában is jelzi az itteni képzés színvonalát.⁶ Egy kereskedelmi akadémiai érettségivel jól el lehetett helyezkedni az üzleti életben, de akár a közszférában is.⁷ Nem csoda hát, hogy mindenféle felekezeti, társadalmi háttérű hallgatók látogatták az iskolát, a nem túl alacsony tandíj ellenére.⁸

A pesti akadémia sikereihez ugyanakkor – a képzés tagadhatatlanul magas színvonala mellett – nagyban hozzájárult, hogy az 1870-es évektől megváltozott a kereskedelmi iskolák oktatáspolitikai helyzete, emiatt pedig általában is egyre népszerűbbé vált ez az iskolatípus hazánkban. 1872-ben a kereskedelmi iskolák a válás- és közoktatási miniszter hatáskörébe kerültek, aki rendeletileg kimondta, hogy a „főgimnáziumokkal és főreáliskolákkal egyenlő rangúak, velök együtt minden törvényadta jogban, s így az egyéves önkéntesi kedvezményben is részesülnek”.⁹ Ez azt jelentette, hogy a főgimnáziumokhoz és főreáliskolákhoz képest itt egy évvel hamarabb, tehát már 17 évesen lehetett érettségi szintű záróvizsgát tenni, amivel ugyan nem lehetett bármelyik felsőfokú oktatási intézménybe beiratkozni, de az önkéntes katonai szolgálat révén a tartalékos tiszti ranghoz, s ezen keresztül az úriemberséghez már elegendő volt.¹⁰ Nem mellesleg pedig a fiatalember egy évvel hamarabb állhatott munkába. A kereskedelmi iskolák munkaerő-piaci helyzetét tovább erősítette a köztisztviselők minősítéséről szóló 1883. évi I. törvény is, amely egyenlő lehetősé-

formában használatos a szakirodalomban, az itt használt forma Bácskai Vera prozopográfiájára épít. *Bácskai Vera: A vállalkozók előfutárai. Nagykereskedők a reformkori Pesten.* Magvető, Bp., (Mikrotörténelem) 1989. A Budapesti Kereskedelmi Akadémia történetére: *Bricht Lipót: A budapesti Kereskedelmi Akadémia története alapításától 1895-ig.* Bp., 1896.; A budapesti Kereskedelmi Akadémia 1857–1907. Emlékkönyv. Szerk. Szuppán Vilmos. Bp., 1907.

5 *Trautmann Henrik–Kuntner Róbert: Kereskedelmi alapismeretek.* Bevezető a kereskedelmi irányú tanulmányokba. Athenaeum, Bp., 1925. 45.

6 Balogh és Krausz életútjának elemzésére: *Kövér György: Keresztutak a gazdasági elitbe.* Almási Balogh Elemér és érdi Krausz Simon karriertörténete. Korall 2. (2001) 3–4. sz. 156–179. A két világháború közötti gazdasági elit képzettségére: *Lengyel György: A multipozicionális gazdasági elit a két világháború között.* ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézet, Bp., 1993. (Történeti Elitkutatások) 39–50. Az akadémia súlyára: uo. 46.

7 Érdi Krausz Simon visszaemlékezésében külön kitér a Budapesti Kereskedelmi Akadémián töltött éveire. *Krausz Simon: A pénzember. Egy magánbankár élettörténete.* Kossuth, Bp., 1991. [eredeti kiadás: 1937.] 13–17.

8 Az iskola diákságának társadalmi háttéréről és karrierlehetőségeiről: *Bódy Zsombor: Mobilitás és iskolarendszer. A felső kereskedelmi iskolák helyéről a magyar iskolarendszer társadalomtörténetében.* A Budapesti Kereskedelmi Akadémia diákságának rekrutációja és mobilitása, 1860–1906. In: *Zsombékok. Középosztályok és iskoláztatás Magyarországon.* Szerk. Kövér György. Századvég, Bp., 2006. 757–783.

9 Korábban a kereskedelmi iskolák mint szakoktatási intézmények a földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi miniszterhez tartoztak. Az idézetet ld.: *Schack Béla: Felső kereskedelmi iskoláink tanítás-tervének fejlődése.* Lampel R. Könyvker. (Wodianer és fiai) Rt., Bp., 1918. (Kereskedelmi Oktatásügyi Monográfiák) 8. Ugyanerről: *Trautmann H.–Kuntner R.: i. m. (5. jz.)* 45.

10 *Hajdu Tibor: Tisztikar és középosztály. Ferenc József magyar tisztjei. História–MTA TTI, Bp., 1999. (História Könyvtár. Monográfiák 10.)* 32–33., 227–239.

geket biztosított a közszférában a kereskedelmi iskolát végzett ifjaknak a főgimnáziumot és főreáliskolát végzettekkel.¹¹ Mindezek eredményeként az 1870-es évektől sorra nyíltak az országban a kereskedelmi iskolák, az 1880-as évektől pedig már női kereskedelmi szaktanfolyamok, majd 1909-től iskolák is indultak.¹² Nem véletlen az sem, hogy bár a dualizmus korában is többször felmerült a kereskedelmi iskolák négy évfolyamossá bővítése, erre végül csak az I. világháború után került sor.¹³

A kereskedelmi iskolák tehát a magyar iskolarendszerben azonos fokot képviseltek, mint a főreáliskolák vagy a főgimnáziumok, ide is 14 évesen kerültek a nebulók négy év polgári, alreáliskola vagy algimnázium után.¹⁴ A képzést tekintve viszont a kereskedelmi iskolák szakképzést nyújtottak, amiben az erős elméleti alapot mellett nagy hangsúlyt kapott a gyakorlati képzés is. A magyar mellett két idegen nyelv (német és francia) elsajátítása kötelező volt, s ez egyben feltételezte az e nyelveken való perfektt levelezni tudást is, egy harmadik vagy akár negyedik idegen nyelv (többnyire az angol és az olasz) pedig választható volt a jól teljesítő diákok számára. A választható idegen nyelvek között hamar megjelentek a kereskedelmi iskolák kínálatában a keleti (balkáni) nyelvek is.¹⁵ A két világháború közötti időszakig a kereskedelmi iskolák jelentették Magyarországon a legmagasabb szintű üzleti képzést.¹⁶

- 11 Vö. 1883. évi I. tc. 6. §, 14. §, 16–20. §§, 22. §. A polgári iskolák hatodik osztályát elvégző növendékek ugyanakkor kimaradtak ezekből a lehetőségekből, emiatt az 1868. évi népiskolai törvénnyel hatosztályúnak tervezett polgári fiúiskolák a gyakorlatban idővel négyosztályúvá váltak, s az ötödik és hatodik osztályosoknak igyekeztek például kereskedelmi tanfolyamokat kínálni, amelyek, ha három évfolyamossá bővítették őket, máris közép kereskedelmi iskolává avaszták. *Schack B.*: i. m. (9. jz.) 9.
- 12 *Schack Béla–Vincze Frigyes*: A kereskedelmi oktatástyű fejlődése és mai állapota Magyarországon. A külföldi kereskedelmi oktatástyű történetének vázlatával. Franklin, Bp., 1930. 285–287., 372.
- 13 A Pesti Kereskedelmi Akadémián kísérletképpen már 1871 és 1878 között bevezették a négyéves képzést. A kereskedelmi iskolák tanrendjének újabb átdolgozása mellett az 1913-ra véglegesített reform már általánosan négyéves képzést írt elő ebben az iskolatípusban. *Schack B.*: i. m. (9. jz.) 25. skk. Végül 1919-től lett négyéves a felső kereskedelmi iskolák képzése. Emellett működtek még alsóbb fokú kereskedelmi szakiskolák is egy- és kétéves szaktanfolyamokként, ill. hároméves kereskedő-tanonciskolák is. *Trautmann H.–Kuntner R.*: i. m. (5. jz.) 45.
- 14 1895-től egységesen felső kereskedelmi iskolának nevezték a hároméves kereskedelmi iskolákat és akadémiákat. *Schack B.*: i. m. (9. jz.) 17. *Sasfi Csaba*: Iskolák és diákok középszinten az I. világháború előtti Magyarországon. In: *Parasztok és polgárok. Tanulmányok Tóth Zoltán 65. születésnapjára*. Szerk. Czoch Gábor–Horváth Gergely Krisztián–Pozsgai Péter. Korall Egyesület, Bp. 2008. 516–517.
- 15 A Budapesti Kereskedelmi Akadémia 1891-től Keleti Kereskedelmi Tanfolyam néven négyéves szakképzést is indított, amit 1899-től Keleti Kereskedelmi Akadémia néven már főiskolai ranggal működtetett, és ami később szervezetileg is különvált.
- 16 Ez a helyzet akkor állt elő, amikor az 1846-os alapítású József Ipartanoda gazdasági, kereskedelmi képzéseit (kétéves szakosztályát) 1850/1851-ben megszüntették, és a József Polytechnikum, majd a Királyi József Műegyetem mérnöki képzésre szakosodott. Bár egy időre gazdasági szakosztályként felélesztették a gazdasági felsőfokú képzést, de ez 1885-ben megszűnt, és a műegyetem közgazdasági szakosztálya majd csak 1913-ban létesült. *Trautmann H.–Kuntner R.*: i. m. (5. jz.) 45.

A kereskedelmi iskolák tanrendjében a levelezés kezdettől fogva lényeges szerepet játszott a gyakorlatorientált oktatás részeként. Alsóbb osztályokban a kereskedelmi ismeretek, a harmadik évben a könyvvitel kísérelő tárgya volt. (A levélfajták típusai hamar világossá teszik majd e tárgyak összefonódásának okát.) A levelezéstani oktatásának része, volt a „levelezési irálytan”, ami a nyelvtani alapismeretek rendszerezését célozta (írásjelek, szórend, szöveggyeztetések, körmondatok szerkesztése, tulajdonképpen célzott magyaryelvtan-oktatás). Külön tárgy volt, de a levelezés oktatásához kapcsolódott a levelezés idegen nyelven, ami az idegen nyelvek oktatásának volt a része, továbbá a szépírás is, ami leginkább az első évfolyamokban volt kötelező tárgy. Ezek mellett a levelezéstani tantárgy keretében sajátították el a diákok az üzleti levéltípusok helyes használatát és megformálását, illetve a kereskedelmi levelezés „kellékeit”, amit aztán majd idegen nyelven is gyakoroltak – gyöngybetűkkel írva. Bár a tantárgy tantervi helye és óraszámja időben változott, mind a három évfolyamon legalább heti két órában tanították levelezéstani, és ez a képzés az iskola négy évfolyamos alakitása után is megmaradt.¹⁷ (Az idegen nyelvi levelezés és a szépírás óraszámja ezen felül értendő.)

A levelezéstani tanulása az üzleti levelezés „kellékeinek”, vagyis alapelveinek elsajátításával kezdődött.¹⁸ Elsődleges irányelv volt a „nyelvtisztaság és helyesség”, aminek fejlesztéséhez javasolták a nyelvtan elmélyült tanulását, a gyakori szótárhasználatot és a mintafogalmazványok figyelmes olvasását. „Szükséges továbbá, hogy ok nélkül ne használjunk idegen vagy elavult vagy pórias kifejezéseket.”¹⁹ A „választékosság” idekapcsolódó alapelve a kifejezések illemnek megfelelő használatára hívta fel a figyelmet, s esetenként ezt kiegészítették még az „előzékenység és kellem a szórendben” intellemmel is. Az üzleti (kereskedelmi iskolák lévén kereskedelmi) levelezés stílusának egyik legfontosabb alapelveként tartották számon a „határozottságot”: „azaz fejezzük ki magunkat olykép, hogy levelünkéből semmiféle félreértés vagy ferde magyarázat ne támadhasson, hanem hogy azt mindenki csak oly értelemben vehesse, mint magunk akartuk”.²⁰ Ezt finomította tovább a „rövidség és szabatoság” elve, vagyis hogy kevés szóval, de helyesen és értelmesen írjanak, a „komolyság és méltóság”, illetve az „óvatosság” értelme is. „Kerülni kell a pajzánkodást vagy könnyelmű irmodort, továbbá minden kifejezést, mely visszatetszést okozhatna, vagy neveltségessé teszi az író, ellenben arra kell törekedni, hogy a levél az olva-

17 *Bricht Lipót*: A Budapesti Kereskedelmi Akadémia tantervének története. Pesti Könyvnyomda, Bp., 1895.; *Schack B.*: i. m. (9. jz.).

18 A levelezés alapelveinek összefoglalása a következő munkákra épít: *Herich Károly*: A kereskedők kézikönyve, vagyis vezérfonala a kereskedelmi tudományoknak. Kereskedelmi tanintézetek számára valamint magánhasználatra. Lafite és Elsner, Bp., 1876.; *Hanzély Ferenc*: Kereskedelmi irálytan és levelező egybekötve kereskedelmi és magán-ügyiratokkal. Gyakorlati kézikönyv kereskedők, gyárosok, pénz- és iparvállalati tisztviselők és más iparűzők használatára. 3. jav. kiad. Franklin, Bp., 1886. (Csak konkrét szöveghelyek idézésekor hivatkozom külön ezekre a munkákra.)

19 *Herich K.*: i. m. (18. jz.) 34.

20 Uo. 34–35.

sót az író iránt tiszteletre intse. [Az óvatosság pedig] annál inkább is szükséges, mivel levelünk adandó alkalommal ellenünk bizonyítékul is felhasználhatnák. Egyáltalán tartózkodni kell minden könnyelműen odavetett megjegyzéstől, mely nem ritkán kellemetlenségnek lehet okozója.”²¹ Mindezt pedig kiegészítette még a „világos” fogalmazás és a „természetesség” alapelve: „[a] válogatott kifejezések mellett legyen az előadás természetes is, azaz ne legyen se erőltetett, sem feszes, keresett vagy dagályos, hanem egyszerű, könnyű és folyékony, a nélkül azonban, hogy lazává vagy pongyolává fajulna”.²² Az üzleti levelezés stílusának tehát egyszerre kellett nyelvileg és üzletileg is korrektnek lennie, ráadásul meg kellett felelnie az illem előírásainak is.

A levelezéstan stiláris alapelvei mellett, tulajdonképpen azt erősítendő, külön kiemelték a tanítás során a szükséges alaki elemeket is. A helyes címzés, megszólítás, datálás, aláírás, elköszönési formulák stb. ismét nemcsak az illendő levelezés kellékei voltak, hanem ezek teheték bizonyító erejűvé is a levelet. A stiláris alapelvek és az alaki szabályok azonban még így is csak bevezetőt jelentettek a levelezéstan legnagyobb részét kitevő témához, a levélfajták elsajátításához. A levelezőkönyvek, igaz eltérő tematikai egységekbe szervezve, jellemzően húsz körüli levéltípust különböztettek meg. Egy 1886-os levelezőkönyv például az ismertetett huszonhárom különböző levélfajtához összesen 505 mintát, úgynevezett mintafogalmazványt tartalmazott. Egy 1914-es levelezőkönyv pedig úgy építette fel a benne tárgyalt húsz levélfajta ismertetését, hogy minden egyes típusnál – néhol változatokat is említve – kitért annak „alaki taglalására” (papírtípusok, betűméret, számok írásmódja, rövidítések, szükséges okirati bélyegek), „tárgyi taglalására” (a tartalmi elemekre), majd „vázlatok” címmel a szerkezetéről szólt, végül „szólásmódok” alcímmel a bevett szófordulatokat gyűjtötte egybe.²³ Talán már e sokféle alapelvet és szempontot látva is érthető, hogy miért készültek levelezőkönyvek gyakorló kereskedők, vállalkozók számára is a 19. és 20. században egyaránt. A levelezőkönyvekből vett alábbi idézetek ugyanakkor nemcsak a levélfajták közötti finom különbségeket hivatottak érzékeltetni, hanem bepillantást engednek abba a folyamatba is, hogy miként igyekeztek magyar üzleti nyelvet létrehozni a németből és a franciából a 19. század második felében. Gyakran tüntették fel az egyes levéltípusok nevét a magyar mellett németül vagy franciául is, s a németes szerkezetek könnyen felismerhetőek voltak a magyar nyelvű mintalevelekben. A következőkben – némileg a saját csoportosításomban – röviden bemutatom a legfontosabb levélfajtákat.

Az egyik legáltalánosabb, legelemibb levélfajta volt a *körlevél* (*Cirkulär*). Ebben a levéltípusban kellett értesíteni az „üzletbarátokat”, üzletfeleket az üzlet

21 Uo. 35.

22 Uo.

23 Hanzély F.: i. m. (18. jz.); Jónás János–Schack Béla: Kereskedelmi levelező, irodai munkák és a kereskedelem ismertetése magyar és német nyelven. 4. kiad. Lampel R. K. (Wodianer és fiai) Rt., Bp., 1914. A levéltípusok áttekintéséhez használt munkák ezen kívül: Herich K.: i. m. (18. jz.); Tauber N. Nándor: Rövid kereskedelmi levelező a megfelelő német szólásmódokkal. Rényi, Bp., é. n. (Ismeretek Tára 16.). A szöveghelyek közlésekor megőriztem az eredeti helyesírást.

alapításáról, az üzlet átadásáról, fióküzlet nyitásáról, üzlettárs belépéséről, kilépéséről, cégvezető vagy ügynök kirendeléséről, illetve az üzlet megszüntetéséről, vagyis a vállalkozás minden alapadatában bekövetkező változás esetében használatos volt. A körlevél olyan információkat tartalmazott, amelyeket „mindenkinek tudnia szabad, sőt kell”, ennek megfelelően tartalma a lényegi információk közvetítésére szorítkozott, ám az utóiratában azért személyesebb megjegyzéseket is megengedett. Egy épp önállósodó vállalkozó esetében például a volt munkáltatójának értesítésekor a cégalapítás körlevelébe ezt javasolta írni a mintatár: „Utóirat. Kiküzdvén önállóságomat, mint volt munkása bátor vagyok Önt fentebbi körlevelemre különösen figyelmeztetni és bizván irántam eddig tanusított barátságos hajlamaiban, reményelem, hogy serdülő vállalatomat szíves megbízásai által támogatni fogja.”²⁴

Az információközlésen túl már egyértelmű reklámértéke is volt az *értesítő, tudósító leveleknek*, amikben „a kereskedő tudósítja valamennyi üzletbarátját üzletének menetéről”, az árukészletéről, egyes áruk forgalmáról, az árak mozgásáról, a kereslet-kínálat alakulásáról. Meglevő és korábbi üzletfeleknek szólt tehát az értesítő levél, de egy jövőbeli újabb közös üzlet lehetőségét kívánta erősíteni, éppen ezért nem volt mindegy az értesítő levél időzítése sem.

Ugyanezt a célt egy még kiépítés alatt levő üzleti kapcsolat esetében *kínáló levél* formájával kellett elérni. A kínáló levél célja a kapcsolatfelvétel volt egy másik üzleti szereplővel, akit éppen ezért a levél igyekezett számára kedvező ajánlattal meg is győzni. Mivel nemcsak informált, hanem ajánlatot is megfogalmazott, így gyakran kísérte árjegyzék vagy áruminta.²⁵ Lássunk egy teljes példát erre:

„Budapest, 1875. július 17-én.
T. Berger József úrnak Kolozsvárott.

Midőn Önnek soraim kíséretében legújabb árjegyzékemet küldeném és Önt a külföldre, most igen leszállt árucikkre figyelmeztetném, különösen megemlítettőnek tartom, hogy a cukorárak nem soká fognak a jelen ár mellett megmaradni, hanem bizton lehet feltételezni, hogy rövid idő múlva tetemes áremelkedés következend be.

Hóni gyáraink nagyszámu külföldi megrendelésekkel már mostanáig is olyannyira elhalmozván, hogy azoknak rendes körülmények között is csak nehezen volnának képesek megfelelni, – ha ehhez hozzávesszük a cukorrépának az előbbeni évekhez képest jelenlegi általánosan rosszabb termését: mindez alapos ok arra nézve, hogy külföldi vevők mind nagyobb számban fognak jelentkezni s az árak felcsigázását még inkább elő fogják segíteni.

24 Herich K.: i. m. (18. jz.) 35–36.

25 Manapság a DM (*direct mail*) levelek hasonló funkciót töltenek be, mint az értesítő és kínáló levelek a 19–20. században. A közvetlen reklámozás a hirdetési formákban és felületekben bővelkedő jelenünknek is része maradt.

Bátor vagyok tehát megjegyezni, hogy még jóval ezelőtt 1000 mázsa czukrot rendeltem meg, melynek egy része raktáramban már is elhelyezve lévén, azt egyelőre az alantabb jegyzett árakon ajánlom Önnek. Remélve, hogy ajánlatomat elfogadhatónak találja és hogy nagybecsű megrendeléseivel mielőbb megtisztelni fog, maradtam kiváló nagybecsüléssel

Hoffmann Péter.²⁶

PREIS-COURANT
der
**Ersten Ofner Dampfmühl-
Gesellschaft**

ohne Verbindlichkeit.

frei ab Post-Ofen zahlbar in Ofen pr. Comptant.

Preise in Oester-Währung.	N ^o	100 Pfd.
		fl. kr.
Tafelgries grober	A.	18 50
do. feiner	B.	19 50
Königsmehl	0	14 50
Extra Mundmehl	1	13 50
Mundmehl	2	11 50
Extra Semmelmehl	3	10 50
Semmelmehl	4	9 50
Palmehl weiß	5	7 50
do. schwarz	6	7 50
Dunstmehl	6½	5 50
Feine Kleie	7	3 50
Grobe do.	8	2 50
Fufsmehl	9	4 50
Hühnerfutter	10	4 50

Ofen, am 17. Januar 1864

Der Verkauf geschieht in Säcken von Netto 150 Pfd. Jeder Sack wird mit 1 L. extra bewohnt, und in gleichem Betrage zurückgenommen sobald die Zurückzahlung in ganz ledigtem Zustande daselbst binnen zwei Monaten erfolgt.

Nur das sind leere Säcke als zurückgelangt zu betrachten, wenn über denselben Empfang Bestätigung vorliegt.

Folytatva a reklámlevél-típusokat, mindenképpen külön is szót kell ejteni a kínáló levelek kapcsán kísérő levéltípusként említett *árjegyzékről* (*Preisliste, Preis-Courant*), ami egyfelől önálló formaként is létezett, másfelől más levélfajták, így az áruszámlák mellett kísérőelem is lehetett. Az árjegyzék a raktáron levő árukészlet áráról tudósította a címzettet, rendszerint nyomtatott formában, s az árak mellett kiegészítő információkat is közvetített, például az egyes árucikkek minőségére, készletének nagyságára vagy keresettségére vonatkozóan.

Még direktebb reklám volt a *költött számla* (*conto finto, fingirte Rechnung*), ami egy valódi számla kinézetét imitálta, de valójában egy lehetséges megrendelésről szólt, kiszámítva, hogy mennyibe került volna adott áru megrendelése adott rendelési helyre szállítva fuvardíjjal és minden egyéb költséggel (például vámokkal) együtt. Egy nagyon közvetlen kedvcsináló volt ez a levélfajta, s egyben a reklámlevelek sorában a végső stáció: „Az áruk kelendőségét előmozdítandó a kereskedő minél több vevőt igyekszik üzletének szerezni és biztosítani. A kiskereskedő boltjában és kivált kirakatokban (*Auslage, Schaufenster*) állítgatja ki áruit

1. kép. Az Első Budai Gőzmalom Rt. árjegyzéke 1864-ből

Forrás: Budapesti Történelmi Múzeum (= BTM) Kiscelli Múzeum. Nyomtatványtár (II. 23-12890)

²⁶ Herich K.: i. m. (18. jz.) 38.

és hirdetgeti készleteit az újságokban. A nagykereskedő első ízben körlevél útján hívja fel a közönség figyelmét, utóbb értesítő levelekkel, majd árjegyzék és költött számlák beküldésével figyelmezteti ügybarátait azon előnyökre, melyet nyújtani képes és hajlandó.²⁷

Az önreklám levéltípusát is tanították a levelezőkönyvek. Az *ajánlkozó levél (Offert)* funkciója nagyjából megfelelt egy mai motivációs levélének. Az udvarias és komoly hangvétellel nemcsak belefért az öndicséret, hanem szükséges elem is volt az olvasó meggyőzése érdekében. A levelezőkönyvek természetesen azt is melegen javasolták, hogy – mint egy jó, célzott reklám – az ajánlkozó ismerje meg a címzett preferenciáit és formálja annak megfelelően a személyes képességeinek bemutatását, valahogy így:

„Mélyen tisztelt Úr!

Azon vágytól ösztönözve, hogy hivatásomhoz megkivántató tanulmányokban nagyobb tapasztalást szerezzek, mely célra előkelő házban való alkalmaztatásom bő alkalmat nyujtana, bátor vagyok ezennel Uraságodnak szolgálatomat mint irodai segéd tiszteletteljesen felajánlani.

Jelen soraimat N. N. ur jelenlegi főnököm tudtával írom, kinek házában már négy év óta működöm. Ezen idő alatt mindennemű irodai munkák teljesítésével voltam megbizva: utóbbi időben a magyar, francia és a német levelezés teljesen reám volt ruházva és ebbeli foglalkozásom mellett még a folyó számlák kidolgozásának egy részét is végeztem.

Ha Uraságod szives volna becses házában nekem helyet adni, összes erőmből oda törekedném, hogy azt lehető megelégedésére betöltsem. Tevékenységemnek sikeres voltát némi biztossággal vagyok bátor kilátásba helyezni, miután eddigi működésem és törekvésem elismeréssel találkozott.

Jelenlegi főnököm megengedte, hogy az általa kiállítandó bizonyítványomra hivatkozhasam és máskülönben is kész minden reám vonatkozó tudositást adni.

Azon reményemben, hogy kivánságomnak megfelelően kedvező választ fogok kapni, maradtam mély tisztelettel

Arad, 1875. szeptember 23-án

alázatos szolgája
Sághi Dénes.²⁸

A közlés, reklámozás információközvetítő funkciójához képest bizonyos levél-típusoknál épp az információszerzés került előtérbe. A *tudakozó levél* egy ismeretlen, új üzletfél utáni kérdezősködés műfaja volt, amikor az információt a vállalkozó egy „jó és meghitt valamely üzletbarátjától” várta, „kitől hiteles tudositást” remélt.²⁹

27 Uo. 42.

28 Uo. 39. A ház ebben az esetben vállalkozást, céget is jelentett.

29 Uo. 40.

E levélfajta felettebb fontos, hiszen a bizalom az üzleti élet alapja, tehát adott esetben egy ismeretlen megbízhatóságáról is meg kell tudni győződni. Az információszerzés elsődleges forrásainak számítottak – persze a közvetlen ismerősökhöz fűződő személyesen kapcsolatok mellett – az üzleti és társasági lapok hírei, cikkei; s egy szakavatott szem természetesen sok mindent kiolvashatott már e sorok közül is. A kapitalizmus sokszereplős üzleti világában azonban így is előfordulhatott már a 19. században, hogy üzleti kapcsolatból még nem ismert piaci szereplőről kellett információt gyűjteni. A művelet ugyanakkor nem volt kockázatmentes, a *gentlemen's agreement* és a középosztályi úriemberség elvei mellett ez a levélfajta különösen kényesnek számított. Az írójának utálnia kellett a címzettel meglevő közeli üzleti kapcsolatára, ami feljogosíthatta, hogy az bizalmas személyes információkat osszon meg vele: „Szives barátságát, melyet régi összeköttetésünknel fogva irányomban számtalanszor tanusított, jelenleg is bátor vagyok érdemben igénybe venni.”³⁰ Emellett pedig az írónak arról is biztosítania kellett a címzettet, hogy kizárólag saját üzleti érdekében fordult hozzá információért: „Biztosítván Önt, hogy a nyereendő tudósítást magam hasznára fordítva visszaélésre használni nem fogom, maradtam nagy-rabecsüléssel: XY.”³¹ A diszkréció jelentőségét hangsúlyozza, hogy a kézikönyvek szerint a tudakozó levélbe gyakran nem is írták bele a kérdéses személy vagy cég nevét, a levél pusztán a tudakozás tényét és okát taglalta, s a levél mellett a borítékba csúsztatott külön kis cédulára írták fel, kiről kellene információt kapni. A levélben egyszerűen utaltak arra, hogy a „csatolt név felől” érdeklődnek.

A tudakozó levél kényes műfaját tudták áthidalni az úgynevezett tudakozó irodák, amelyek már a 19. század második felében sorra alakultak a piaci csomópontokban. A kereslet hívta életre ezeket az információval kereskedő vállalkozásokat, amelyek akár magándetektívet is alkalmaztak, ám a megbízhatóságuk esetenként kérdéses lehetett. Erre utal a Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara 1913. évi jelentése is. Miközben a jelentés konstataálta a megnövekedett információéhséget és a tudakozó irodák megnövekedett forgalmát, egyben afeletti aggodalmát is kifejezte, hogy az 1912. év végi válság miatt egyébként is pangó kereskedelmi viszonyokat tovább rontják egyes tudósító irodák koholt fizetéseképtelenségi hírek terjesztése révén. Emiatt javasolta is a kamara, hogy az irodák kerüljenek valamilyen fokú ellenőrzés alá, megállapítandó a szolgáltatásuk színvonalát.³² Az információszerzés üzletágának beindulása tehát nem szüntette meg a tudakozó levél funkcióját.

Egy esetleges tudakozó levél írását előzhette meg az *ajánló levél* (*Empfehlungsschreiben*), nagyjából a ma is szokásos tartalmával, ami az ajánlott személyt egy számára idegen, de az ajánló számára ismert harmadik fél figyelmébe protetsálta. Érdekes és elvárt kelléke volt ugyanakkor az ajánló levélnek, hogy az

30 Uo.

31 Uo. 41.

32 A jelentés szerint a budapesti székhelyű Magyar Tudakozó Egylet hiteltudósító iroda 1894-ben 6600 esetben, 1913-ban pedig már 126 500 esetben szolgáltatott információt cégek hitelképességéről megkeresés alapján. Kereskedelmünk és iparunk az 1913. évben. Kiadja a Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara. Pesti Könyvnyomda, Bp., 1914. 46.

ajánló egy következő levelében utaljon a korábban elküldött ajánló levélre, ezzel is hitelesítve az ajánlást, amit egyébként nyitott borítékban volt szokás átadni az ajánlottaknak, s ő vitte bemutatkozáskor magával a harmadik félhez. Az ajánló levélhez képest személytelenebb, de feltehetően éppen ezért gyakrabban alkalmazott ajánlólevél-formát képviseltek a különböző *bizonyítványok*, amelyeket főleg alkalmazottak kilépésekor állítottak ki, s egyfelől rögzíthette az alkalmazás időtartamát és tényét, másfelől viszont a mutatott munkamorálról is informálhatott.

Külön levelezési egységet képviseltek a megvalósult adásvétel esetében írandó levélfajták, nagyon sok típussal. Ezek egyik legfontosabb típusa maga az *áruszámla* volt, amit egyébként többnyire árjegyzék is kísért. A *számlalevél* szükséges alaki és tartalmi kellékeinek megléte (fejléc, a kiállítás helye, kelte, a kiállító neve, a vevő neve, az áruk tételes felsorolása árakkal és egyéb költségekkel együtt) a teljesített szállítással fellépő követelés behajtása szempontjából elemi érdeke volt minden cégnek. Más-más tartalommal kellett küldeni a számlalevelet, ha készfizetés vagy folyószámla-fizetés mellett vállalták a teljesítést, s megint mást kívánt, ha bizományi vásárlásról vagy váltóra történő vásárlásról volt szó. A terjedelmesebb levelezőkönyvek ezeken a pontokon részletesen kitértek a bizományi kereskedés és a vál-

2. kép. A Concordia Gőzmalom Rt. számlájának részlete 1883-ból

The image shows a detailed invoice from Concordia Gőzmalom Rt. (Concordia Steam Mill Co.). The header is highly decorative, featuring a central illustration of a steam mill, two medals on the left, and a circular seal on the right that reads 'AUSTRIEN-UNION FÜRST-DIPLOM Wiener-Waldschilling 1873'. The company name is written in both German ('CONCORDIA DAMPFMÜHL-ACTIEN-GESELLSCHAFT') and Hungarian ('CONCORDIA GŐZMALOM RÉSZVÉNY-TÁRSASÁG'). Below the header, the word 'SZÁMLA' (Invoice) is printed. The recipient's name, 'S. A. Balogi Ádám', is written in cursive, along with the address 'Máltánk Caneb. számlájára is vesztve' and 'in részre'. The main body of the invoice is a table with columns for 'SZÁM' (Number), 'ZSÁK' (Sack), 'KILO', 'Fizetendő Budapesten.' (Payable in Budapest), 'ÁR' (Price), 'ÖSSZE' (Total), and 'ÖSSZESEN' (Total). Handwritten entries in the table show two items: one for 10 sacks and another for 40 sacks, with a total price of 756. The invoice is signed at the bottom with a large cursive signature.

SZÁM	ZSÁK	KILO	Fizetendő Budapesten.	ÁR	ÖSSZE	ÖSSZESEN
4		10	40		100	
7		40			656	
					756	

Forrás: BTM Kiscelli Múzeum, Nyomtatványtár (III. 56-72.18.5)

tóhasználat minden lényegi tudnivalójára is, hiszen nem lehet világos a különböző levéltípusok használata, amíg például a váltókiállítás vagy a váltókövetelés behajtásának különböző fázisaival nincs valaki tisztában. Ezért is fonódott szorosan össze a levelezéstan oktatása a kereskedelmi alapismeretekkel és a könyvelés tantárgyaival. Ugyanígy a számla teljesítésekor a vevőnek a fizetési formának megfelelő *fizetési értesítőlevelet* kellett küldenie üzletfelének. A fizetéshez kapcsolódó levélfajták voltak még a *nyugták, elismervények, térítvények* is, és itt tárgyalták a különböző fizetési kedvezmények, árengedmények (*rabat*) regisztrálását is. A banki ügyletekhez kapcsolódó levéltípusokat minden levelezőkönyvben külön tárgyalták, a postai utalványtól a folyószámla-fizetésig. Megint másik területét érintették az adásvételnek a megrendeléshez, a szállításhoz és a biztosításhoz kapcsolódó levelek.

Bonyolódott az adásvétel ügye, amikor akadozott vagy elmaradt az ígért fizetés. Ilyenkor kellett *intő levelet* fogalmazni megfelelő finomsággal, de egyben határozottsággal is: „Könyveim áttekintése alkalmával azt találok, hogy a f. hó 15-én lejárt K 360.– tételét még nem egyenlítette ki. Alkalmasint elkerülte figyelmemét. Kérem, hogy az összeget postafordultával juttassa hozzám és szolgálataimat a jövőre is felajánlva, vagyok kiváló tisztelettel X. Y.” Az ismételt felszólítás esetén a hangnem is keményedhetett, s a harmadik felszólító levél esetében már eljuthatott a hivatalos út emlegetéséig is: „F. é. június 25-én és július 15-én figyelmeztettem a már június 15-én lejárt K 360.– tételére. Miután sem pénzt nem küldött, de még válaszra sem érdemesített, az ügyet dr. Angyal Ede ügyvédemnek (Dohány u. 4. sz.) átadtam, akihez fordulhat a továbbiakra nézve. Igazán sajnálom, hogy e lépésre kényszerített. Tisztelettel X. Y.”³³ Rosszabb esetben innentől már a peres ügyek levéltípusai szerint folytatódott az üzleti kommunikáció.

A peres ügyek a *hivatali levelezés*en belül is külön egységet képviseltek, de annak legnagyobb részét a területileg illetékes cégbíróssággal folytatandó levelezés tette ki, jellemzően beadványok, folyamodványok formájában. A cégek, vállalkozások regisztrálása már az 1840. évi XV. váltótörvény alapján elkezdődött, a váltóképesség szükséges kellékeként. 1840-ben még csak a váltóképességet kívánó közkereseti társaságokra és valamennyi részvénytársaságra terjedt ki (1840. évi XVIII. tc.), majd az 1875. évi XXXVII. törvénycikk alapján már valamennyi vállalkozásnak az alapadatait és az azokban történt változásokat folyamatosan jelenteni kellett a cégbírósság felé. Részvénytársaságok esetében a nyilvános számadási kötelezettség miatt minden évben be kellett küldeni a cégbírósnak az éves jelentéseket, a mérleget és a közgyűlési jegyzőkönyvet is. Mindez folyamatos levelezést eredményezett a cég és a hivatal között akkor is, ha nem történt semmi adatváltozás.

Sok további izgalmas levélfajtát kell tárgyalás nélkül hagynunk,³⁴ de talán e rövid áttekintés is érzékeltette, hogy az információközvetítés, információátadás

33 *Tauber N. N.*: i. m. (23. jz.) 22–23. Egy másik levelezőkönyv is az intés három fokát hangsúlyozza: *Jónás J.–Schack B.*: i. m. (23. jz.) 168.

34 Levélfajtaként tartották számon és tanították például a szerződések formai és tartalmi kellékeit is, még akkor is, ha ezek összeállításakor rendszeresen vettek igénybe ügyvédi segítséget a cégek. Talán nem véletlen, hogy éppen egy házassági szerződés szerepelt mintaként az egyik levelezőkönyvben. *Herich K.*: i. m. (18. jz.) 52–66.

és információszerzés minden területére megvoltak a megfelelő levéltípusok, beleértve a direkt reklám többféle fokozatát is. A 19. század végére Magyarországon is megjelenő igazi nagyvállalatok pedig – ahol a feladatok és kompetenciák már vállalati hierarchiába rendeződtek – idővel kitermelték a vállalatban belüli kommunikáció formáit is, a vállalkozások közötti mellé. A levél a vállalkozások hétköznapjaiban egyszerre volt a kapcsolattartás és a reklám eszköze, és egyszerre lehetett üzleti és személyes jellegű is.

Üzleti levelezés a gyakorlatban

A változatos levéltípusok és az akár egy ügyletben is szükséges többféle és többszöri levélváltás azt engedi sejteni, hogy a vállalkozások levelezése az irodai munka meghatározó részét tette ki. Hát még, ha hozzávesszük, hogy a már említett 1875. évi XXXVII. tc., a kereskedelmi törvény 30. §-a értelmében mind a küldött, mind a kapott leveleket a cégeknek tíz éven át kötelező volt megőrizni. A levelek kezelése külön munkafolyamatokra bomlott, bizonyos elemeiben a maihoz hasonlóan.

A beérkező levelekre ráírták, rábélyegezték a beérkezés napját. Miként az egyik levelezőkönyv említi, gondosabb helyeken az iratot hosszában összehajtva a külső lapra nemcsak az érkezés napját, de az elintézés napját és a kimenő válaszlevél azonosítóját is ráírták. A kimenő levelek rendszerezésére használták az úgynevezett *Copirbuchot* (másoló- vagy másolati könyvet), itt őrizték az elküldött levelek másolatát, amit *sajtógéppel* állítottak elő már az 1870-es években, feltehetően a könyomathoz közel álló technikával. Az 1914-es levelezőkönyv így összegzi a levelezés adminisztrálását: „A menő leveleket borítékba tétel előtt lemásolják, még pedig mai nap már nem kézírással, hanem erre szolgáló géppel. Épen a másolásra való tekintettel a kereskedői leveleket másolótentával kell írni és az írást sem porzóval behinteni, sem itatós papirossal felszárítani nem szabad, mert ilyen eljárás esetében nem kapnánk tiszta és olvasható másolatot. A másolás megtörténte meglátszik ugyan az íráson, de némely cégnél mégis az a szokás, hogy a lemásolt levél eredetijére a másolással megbízott tisztviselő ellenőrzés végett bélyegzővel egy M betűt (másolva, K, kopirozva) nyom. Gépirással a levelet egyszerre lehet megírní két vagy több példányban is. A leveleket egy erre szánt és folyó lapszámmal ellátott könyvbe (másolókönyvbe) vagy külön-külön lapokra másolják. Az eligazodást az első esetben a könyvhöz csatolt betűsoros mutató (index) könnyíti meg; a második esetben az egy-egy cégre vonatkozó összes jött és elment leveleket időrendben külön-külön mappába (dossier, olv. doszié, blok [!]) gyűjtik, a mappa felső lapjára ráírják a céget és helyet, valamint azt az időtartamot, amelyre a mappában levő levelek terjednek.”³⁵ Micsoda kincs lenne, ha előkerülne valahol egy ilyen Copirbuch...

Mindezek mellett is azonban a levelezés volt az irodai munka kisebb fele. A könyvelés tette ki az irodai feladatok 75–80%-át, a levelezésre 20–25% ma-

35 Herich K.: i. m. (18. jz.) 24. Az idézet helye: Jónás J.–Schack B.: i. m. (23. jz.) 89.

radt, bár könyvelés és levelezés sok esetben ténylegesen is összefonódott (például számlakiállítás, váltózás, bizományi elszámolás, fizetési felszólítások esetében), egyik a másik nélkül nem működött. Mivel a könyvelésé volt a munka dandárja, az irodai teendők racionalizálása, mechanizálása is nagyobb mértékben érintette ezt a területet, többféle gépi eszközt alkalmaztak. Számológépek, átírógépek, csekk-írógépek és különböző technikájú könyvelőgépek sora fejlődött ki a 20. századi gépesítés során a könyvelés segítésére. A levelezés mechanizálása, a már említett sajtógép mellett, leginkább az írógépek és a speciális címírógépek révén fejlődött. Az első, kis- és nagybetűk használatára is képes írógép az 1878-tól kapható Remington modell volt. A levelezés segédeszköz-kínálatát színesítették még a 20. századtól a sajtógépet felváltó sokszorosítógépek.³⁶

A vállalati, vállalkozói levelezés gyakorlatának történetéhez tartozik annak hangsúlyozása, hogy a fehérgalléros női munkavállalás egyik legdinamikusabban bővülő területe az irodai munka, azon belül is a levelezés volt a 19. század végétől folyamatosan. A könyvelés tovább maradt férfi-territórium, mint a levelezés. A kereskedelmi szaktanfolyamok, majd kereskedelmi iskolák női tagozatainak megnyitása után nagyon hamar megjelentek a magántisztviselők éppen csak formálódó társadalmi csoportjában a nők, akik kezdetben még csak házasságkötésükig dolgoztak, a két világháború között viszont már „életvitelszerűen”.³⁷

A levél (közönséges és ajánlott levél) kommunikációs formája mellett a 19. század második felében már alternatív közlési módok is megjelentek. A napjainkra lassan végképp feledésbe merülő sürgöny vagy távirat (*Telegramm, Depesche*) a 19. század közepétől létezett hazánkban a sürgős és rövid üzenetek küldésére. Mivel a táviratért fizetendő díj a szavak számától függött – az alapdíjjal kifizetett tíz szó felett szavanként emelkedett a költség –, igyekeztek minden módon rövidíteni, s ezzel spórolni a sürgönyözők. Nem kellett például kelteztést írni a sürgönyre, hiszen az üzenetet átadó postahivatal úgyszólván közölte a címmel a feladó állomás nevét, a feladás napját és óráját. A címzéshez sem a teljes postai címet használták, hanem a cégek távirat- vagy sürgöncímét. Ezt a speciális, egyszavas címet a vállalkozások maguk regisztráltatták adott éves díjszabás mellett a hozzájuk közel eső táviróhivatalban, s a sürgöncímet az alapadataik között fel is tüntették a levélpapírjukon, levélfejlécükben, hogy az üzletfeleik sürgöny küldésekor erre címezzék az üzenetet, ezzel is szavakat spórolva. A szokásos és gyakori rövidítések összegyűjtésére hamar megjelentek külön táviró-szótárak (*Kabelkodex*) is. (A feleknek érdemes volt megállapodniuk, melyiket fogják sürgönyváltáskor kölcsönösen használni.) A rövidítési törekvés ugyanakkor akár az üzenet csorbulását is eredményezhette, ezt kiküszöbölendő egy tanácsadókönyv szerint „feltétlenül szükséges, hogy a küldött és a kapott táviratok szövegét legközelebbi levelünkben szóról-szóra megismételjük; sőt ha az illető céghez közeli alkalommal nem kínál-

36 Az irodai adminisztráció kézikönyve – irodai gépek és segédeszközök. Szerk. Hegedüs Vilmos–Malcsiner Péter. Budapesti Hírlap Nyomdája, Bp., [1930.] 11–23., 107–149.

37 Bódy Zsombor: Egy társadalmi osztály születése. A magántisztviselők társadalomtörténete 1890–1938. L'Harmattan, Bp., 2003. (A múlt ösvényén) 93–106., 221–251.

koznék más írnivalónk, külön levelet írunk, amelyben csakis a távirat szövegét közöljük újból. Szükséges ez, mert a táviratok néha megcsonkítva vagy elferdítve érkeznek meg, és mert csak így erősíthetjük meg a telegramm tartalmát sajátkezű aláírásunkkal”.³⁸ A gyors üzenettovábbítás ára tehát az üzenet esetleges csorbulása mellett e kommunikációs forma csökkent hitelessége volt, a sürgönyből szükség-szerűen hiányzó sajátkezű aláírás miatt.

A táviratnál fiatalabb, de hamar közkedvelté váló kommunikációs forma lett a levelezőlap. Igaz, hogy csak rövid üzenet küldésére adott módot, azt is nyílt formában, tehát bizalmas közlésre alkalmatlan volt, ám jóval kedvezőbb volt a díj-szabása, mint a hagyományos levélé. A levelezőkönyv ugyanakkor a levelezőlap kapcsán külön felhívta a figyelmet, hogy „[a] külső alak már tárgyalt szabályait a levelezőlapon való írásnál is meg kell tartani; ezektől legfeljebb csak annyiban térhetünk el, hogy a címet a rendesnél kisebb betűkkel írjuk”.³⁹

A legfiatalabb kommunikációs forma, a távbeszélő (*Telephon*) pedig már ki is lépett az írott formából, a hagyományos személyes szóbeliség és írásbeliség után új csatornát nyitva a személyközi információcserében. Magyarországon az első távbeszélő-állomás Budapesten nyílt meg a Lipótvárosban 1881-ben, egyelőre csak a városon belüli beszélgetést biztosítva. A levélhasználathoz is kötődik ugyanakkor bizonyos értelemben a telefon, mivel 1883-tól a táviratok feladása és fogadása már történhetett telefonon is. Mindez nem véletlen, hiszen a telefonhasználok első nagy csoportját egyértelműen az üzleti élet szereplői alkották, egyrészt mert igen drága volt, s ők voltak képesek megfizetni, másrészt mert itt különösen sokat számított a gyors információközlés és -szerzés.⁴⁰

Zárásként szólni kell arról is, mit láthat a gazdaságtörténész a vállalkozások, vállalatok levéltári irataiban a fent bemutatott korabeli levelezésből. A legnagyobb valószínűséggel a hivatalos levelek lelhetők fel, főként a cégbíróság felé, esetenként pedig a bíróságok és a helyi önkormányzat irányában. Ezek fennmaradási esélyét növeli, hogy a céges iratok mellett a hivatalos szerv saját iratai között is megőrződhetnek. Ezek a levelek, bár a cégtörténet rekonstruálásában elévülhetetlen a szerepük, elég sematikus tartalmúak és stílusúak, így legfeljebb egy-egy rit-

38 Jónás J.–Schack B.: i. m. (23. jz.) 83. Egy szónak számított a legfeljebb hét szótagú szó, az e feletti szótagokat már új szónak vették. Szintén két szó volt a kötőjeles szó. Az aláhúzás külön szó díjának felszámítását vonta maga után. Számok esetében öt számjegy ért egy szót, de a számon belüli pont és vessző is számjegynek minősült. Herich K.: i. m. (18. jz.) 84. Külön létezett a sürgős sürgöny kategóriája is még magasabb díj-szabás mellett. Trautmann H.–Kuntner R.: i. m. (5. jz.) 163.

39 Jónás J.–Schack B.: i. m. (23. jz.) 60.

40 Frisnyák Zsuzsa: A távközlés Budapest életében. In: Bécs – Budapest. Műszaki haladás és városfejlesztés a 19. században. Szerk. Peter Csendes–Sipos András. Bécsi Városi és Tartományi Levéltár–BFL, Bp.–Bécs, 2005. 209–216. „Újabban Budapesten bizonyos alapidíjon felül minden beszélgetés után külön díj fizetendő. A más községekben (külföldiekben is) lakókkal való beszélgetés az interurban-hálózatban megy végbe. Ezekért a helyközi beszélgetésekért beszélgetésenként fizetendő a díj, amely nálunk mindig 3-3 percre szól. A sürgős (*das dringende Gespräch*) és a rendkívül sürgős (*das Blitzgespräch*) kapcsolásokért a rendes díj többszörösét kell fizetni.” Trautmann H.–Kuntner R.: i. m. (5. jz.) 164.

kán előforduló levél- vagy iratfajta kelthet feltűnést. Például amikor egy külföldön elhalálozott igazgatósági tag holttestének hazaszállításáról kapott igazolást a cég, hogy erre hivatkozva töröltethessék az illető igazgatósági tagságát és aláírási jogát a cégjegyzékből.⁴¹

A cégek „ügybarátaival” folytatott levelezése jelentős részben – főleg a 19. századra nézve – igen hiányos. Pedig a levelek alapján könnyen fel tudnánk mérni egy-egy vállalkozás ügyfélkörét, ügynöki hálózatát, az üzletfelekkel fenntartott kapcsolat intenzitását, az üzletkötések módját (például a felkínált kedvezmények alapján) stb.⁴² Érthető ugyanakkor, hogy a feltehetően igen tetemes céges levelezésnek a már nem megőrzendő részét a vállalkozások egyszerűen leselejtezték a működésük során. A céges irategyüttesekben azért így is fennmaradhettek levelek, s egy véletlenül előbukkanó levél sok mindent megmagyarázhat.

A Pesti Hengermalom Rt. egyik 1906-os igazgatósági ülése kapcsán például fennmaradt egy sürgöny, amelyben Rajner Kálmán vezérigazgató azt írja, azért nem áll módjában a meghívás ellenére megjelenni az igazgatósági ülésen, mert személye „nem kívánatos” az elnök úr, Burchard-Bélaváry Konrád számára. A vállalaton belüli kommunikációból véletlenül fennmaradt tömör távirat tehát komoly személyközi konfliktusra világít rá. A cég irataiból rekonstruálható, hogy Rajner Kálmán 1906 után már nem volt a Hengermalom vezérigazgatója. A Burchard család családtörténeti forrásaiból pedig az is feltárható, hogy Rajner Kálmánnak Burchard-Bélaváry Konrád nemcsak az elnöke volt, hanem az apósa is egészen 1906-ig. A családi és a munkakapcsolat egyidejű felbomlása tehát más forrásokból is tudható, de a tényszerű adatokat ez a véletlenül ránk maradt sürgöny a személyes érzelmekkel színezi át: az elnök úr látni sem akarta többé a vezérigazgatóját, s egyben vejét.⁴³

*

A vállalkozások levelezése az üzleti működésük, a hétköznapjaik részleteinek feltárásában az egyik legfontosabb forrástípus, de egyben a legkevésbé rendelkezésünkre álló is. Bizton állítható, hogy a 19. század közepétől a levelezés és az írásbeliség jelentősége és volumene az üzletvitelben ugrásszerűen megnőtt. Erre utal a sokféle levélforma és a levéltípusok igen differenciált használata, amit a levelezéstan oktatása tükröz leginkább. Az üzleti életnek természetesen mindig része volt és ma-

41 Hirsch Ignác igazgatósági tag holttestének Pestre szállítása, 1874. augusztus. Budapest Főváros Levéltára VII.2e. Cégbírósi iratok Cg. 1427/2. Pesti Victória Gőzmalom Rt.

42 A levelezés hiányában mindennek megvilágítására más forrásokat kell bevonnunk, például csődpereket vagy megrendelőkönyveket. *Halmos Károly–Klement Judit: Értékek a romok között. A csődperekben ránk maradt iratfajtákról és értékükről.* Korall 14. (2013) 54. sz. (megjelenés alatt); *Szűts István Gergely: Visszacsatolt piacok? A Herendi Porcelángyár kereskedelmi kapcsolatai és fogyasztási szokások Észak-Erdélyben 1940–1944 között.* Korall 14. (2013) 51. sz. 186–209.

43 Rajner éppúgy irodai tisztviselőként kezdte pályáját és futott be vezérigazgatói, igazgatósági tagsági karriert, s közben vette el az „elnök úr” lányát, ahogy jó huszonöt-harminc évvel korábban Burchard-Bélaváry Konrád is tette. A történet részletei: *Klement Judit: Hazai vállalkozók a hőskorban. A budapesti gőzmalomipar vállalkozói a 19. század második felében.* ELTE Eötvös Kiadó, Bp., 2012. 212–238.

radt a személyes kommunikáció, aminek a század végével a telefon révén már egy újabb formája is használatba került, de a rutinszerű működésben a levelezés volt meghatározó,⁴⁴ amelyet a kapcsolatfelvétel, kapcsolattartás, üzletkötés, üzletszerzés, reklám, ügyvitel és cégen belüli kommunikáció céljára egyszerre alkalmaztak.

KLEMENT JUDIT

LETTER-WRITING ENTERPRISES

THE LETTER AS A GENRE IN THE EVERYDAY ACTIVITY OF ENTERPRISES IN THE SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY AND THE EARLY 20TH CENTURY

In the 19th and 20th centuries the letter was the dominant form of communication among the enterprises. It was used not only for the communication and exchange of news, but also as an early way of advertising, and with various techniques. The letter conquered various areas and assumed highly developed forms among the enterprises from as early as the middle of the 19th century. Some of its types are still known and used today while most people are not aware of their centuries old history. By studying the individual types of letters we gain an insight into the building and running of enterprises in the 19th and 20th centuries.

Yet an approach to this topic is hindered by the fact that no complete correspondences of great companies, let alone those of smaller enterprises, have survived, and it is thus impossible to reconstruct on the sole basis of business papers the forms of letter use in the 19th century; indeed, it is highly probable that the surviving archival sources would fail to permit a complete view even for first half of the 20th century. Nevertheless, we do possess for the study of this topic a special group of sources, namely the schoolbooks and manuals used for the teaching of business correspondence. In accordance with its contemporary importance, correspondence was taught as a separate subject in business education, and collections of samples were published not only for students but also for practicing businessmen. On their basis a more reliable picture can be drawn about correspondence among the enterprises in the 19th and 20th centuries, which was complemented from the late 19th century by the internal communication within the great companies, where the tasks and competences were already arranged into a business hierarchy.

In the everyday activities of enterprises the letter was simultaneously a means of maintaining connections and advertising, as well as business-like and personal. It can safely be stated that from the mid-19th century both the importance and the volume of correspondence and literacy increased sharply in the running of businesses. That it was so is proved by the great variety of letter forms and the differentiated use of the letter types. Although personal communication remained an important part of business life, in its routine workings correspondence became dominant. It was used for establishing and maintaining contacts, making and getting business, advertising, direction and in-company communication alike. In the first part of my study I examine the theory of business correspondence in the 19th and 20th centuries, also positioning the subject within the system of education, then proceed to the questions of the practice of correspondence, touching upon other forms of communication as well.

44 A különböző kommunikációs formák és csatornák különböző jellegű problémamegoldásra (*programming, planning, orientation*) alkalmasak: Alan W. Evans: Offices and Office Location. In: *Uő: Urban Economics. An Introduction*. Blackwell, Oxford–New York, 1989. 50–64.

Magyar, művelődéstörténeti és lexikon

A 21. század első évtizedének nagy művelődéstörténeti vállalkozása fontos állomásához érkezett. A *Magyar művelődéstörténeti lexikon*, a MAMÚL 13. kötete eljutott az alfabétum végéig, kézbe vehető egy egységes elvek szerint szerkesztett könyvsorozat.¹ Mégis, csupán annyit mondhatunk: fontos állomásához érkezett a vállalkozás.

A folytatás irányait a művelődéstörténet írásának továbbvitelében érdekelt szakmák, illetve a kor, vagy – ha már a lexikon főszerkesztője, Kőszeghy Péter, az első kötet szűkszavú előszavában nem mulasztott el Hegelre hivatkozni – a „korszellem” jelöli ki. A most megjelent könyvsorozat a kora újkor végéig haladt, vagyis az egyik irány mindenképpen a 19–21. század magyar és magyarországi művelődéstörténetének megírása kell hogy legyen. A korszellemből az elektronikus megjelenés követelménye fakad, annak számos előnyével és kétségtelen hátrányaival együtt.

De hagyjuk ismertetőm végére a jövőt, szakmánk úgyis a múltból tanul és tanít(ana). A művelődéstörténet olyan a bölcsészethez tartozó szakmák világában, mint néhány tevékenységforma a mindennapi életben: mindenki ért hozzá, ennyiben hasonlatos az oktatáshoz és a labdarúgáshoz. Sőt mindenki jobban ért hozzá. Ezért aztán számos művelődéstörténet – köztük sok jól megírt, hasznos, tanulságos – létezik. És a „művelődéstörténeti szellem” is létezik, legalábbis hatással van ránk, legfeljebb időről időre másként és másként nevezzük el, hogy művelhessük. Ez a szellem úgy viszonylik a megjelent művelődéstörténetekhez, mint a hit a valláshoz, a művelődéstörténetet író és tanító műhelyekhez pedig úgy, mint a hit az egyházhoz. Viszonyuk ellentmondásos tehát, de vannak szorgos és lelkes, erkölcsös munkásaink, vannak fanatikusaink, főpapokban sem szenvedünk hiányt.

A „korszellem” historiográfiai kategóriaként is aktív életet élt akkor, amikor Léderer Emma megjelentette a máig olvasott, az oktatásban is használt európai művelődéstörténeti kézikönyvét.² A könyvben didaktikusan jól használható kategóriákat alkotott – ezeket jól lehet a mindenkori tartalmi megközelítési módok segítségével hívásával aktualizálni –, bár ma olvasva ez a művelődéstörténet nagyon hasonlít a filozófia- és vallástörténeti összefoglalásokhoz. Akkor is így van ez, ha vannak az intézményi rendszer történetét tárgyaló oldalak. A kiemelt „művelődéstörténeti” nagy egyéniségek is jobbára a filozófia vagy éppen a teológia történetének főbb alakjai.

1 Magyar művelődéstörténeti lexikon. Középkor és kora újkor. I–XIII. Főszerk. Kőszeghy Péter. Szerk. Tamás Zsuzsanna. Balassi, Bp., 2003–2012.

2 Léderer Emma: Egyetemes művelődéstörténet. Káldor, Bp., 1935. (Reprint: Aqua Kiadó, Bp., 1992.)

Ezzel az egyetemes művelődéstörténeti összefoglalással egy időben több hasonló magyar vállalkozás is született. Egyesek könyvük címében ugyan nem ezt vállalták – rendjének a kialakításában azonban *de facto* ezt tették.

Csaknem egy évtizeddel Léderer Emma műve előtt jelent meg Kornis Gyula alapvető munkája a magyarországi felvilágosodásról és a reformkorról.³ Azt is mondhatnánk, hogy megelőzte korát, hiszen azok az irodalomtörténetek, amelyek a „szellemi erőtér” fogalmával operáltak (lásd például a nagy olasz összefoglalások „spazio letterario” kifejezését), későbbiek. Alapvető azonban a különbség: az utóbbiak olyan tényleges, értsd: nem elméleti, alapkutatásokon túl lévő kutató műhelyek termékei, amelyek valóban, könyv- és olvasmánytörténeti szempontból faktografikusan is felmérték magát az erőteret. Tegyük hozzá rögtön, Kornis művét másfél évtized múlva követte két, ez utóbbi szempontot is érvényesítő monográfia, amelyek közül a második nem forrás-alapkutatáson alapult.⁴ Pedig a példa adott volt – túl az *Annales*-iskola már akkor megismerhető eredményein –, csak nem erre, a Kornis által tárgyalt korszakra vonatkozott. Iványi Béla munkásságára gondolok, amelynek egy része az 1930-as évek elejétől meg is jelent.⁵

Kornis könyvének gerincét az oktatás-, illetve neveléstörténet adja. A magyar művelődési életet ért különféle szellemi hatásokat (a német, a latin és a magyar küzdelme) oktatástörténeti keretben helyezi el. Külön foglalkozik a nemzetiségekkel, azok művelődési életével, gondolkodásmódjával. Modern módon, külön fejezetet szentel a nőnevelés kérdéseinek, és figyelemre méltó súlyt helyez a természettudományos tudás eszményére. A „neohumanizmus” eszményét hangsúlyosan emeli ki; a két háború közt kevesen foglalkoztak ezzel így, ha összehasonlították a klasszicizmus és a romantika embereszményét. Kornis sok olyan szempontot vett fel ebben a könyvében, amelyeket az 1970–1980-as évek szegedi egyetemén gondoltak tovább, elemeztek, illetve alapozták meg forráskutatásokkal. Kőszeghy Péter sokat tanult Csetri Lajostól és Keserű Bálinttól; Csetrinél Kornis kötelező volt, sokat kritizálta is, de meg kellett ismerni. Az a gondolat, amely Klaniczay Tibor és Keserű Bálint programjában fogalmazódott meg az 1980 körüli években, több tekintetben Kornisra köszön vissza. Feltárni, ki hol tanult egy adott korban. Középfokú iskolázás idején ki tanította. Aki tanította, hol járt felsőbb iskolába és kiktől tanult. Őmaga, ha továbbtanult, hol és kiktől tanult. Felmérni, melyik iskolában, milyen könyvek voltak a könyvtárban, amikor egy-egy alkotó – író, jogász, orvos stb. – ott tanult, mit olvasott tanulmányai idején és milyen könyvei voltak. A „szellemi erőtér” az a koordináta-rendszer, amelynek keretében a magyarországi alkotások megszülettek. Az oktatás-, a nevelés-, a könyv- és olvasmánytörténet művelődéstörténeté válik és az irodalomtörténet-írás háttérévé. És nem megfordítva,

3 *Kornis Gyula*: A magyar művelődés eszményei 1777–1848. I–II. Egyetemi Ny., Bp., 1927.

4 *Hermann Egved–Eberhardt Béla*: A veszprémi egyházmegye papságának könyvkultúrája és könyvállománya a XIX. század elején. Egyházmegyei Könyvnyomda, Veszprém, 1942. (A veszprémi egyházmegye múltjából 8.); *Kulcsár Adorján*: Olvasóközönségünk 1800 táján. Egyetemi Ny., Bp., 1943.

5 Összefoglalva: *Iványi Béla*: Könyvek, könyvtárak, könyvnyomdak Magyarországon 1331–1600. OSZK, Bp., 1937 (Az Országos Széchényi Könyvtár kiadványai 4.)

az irodalom története a művelődéstörténet háttére, mint az alább bemutatandó Csahinen Károlynál. Géczy János láthatóan nem ismerte Kornis könyvét, szemléletét, legalábbis nem hivatkozik rá, jóllehet modern(ebb) módon erről beszél az ezredforduló után megjelent tanulmányában.⁶

Csahinen Károly „irodalmi életről” ír, vagyis nem magáról az irodalomról.⁷ Könyvében a nagy irodalmi és közéleti személyiségek (Bessenyi György, Ráday Gedeon, Kazinczy Ferenc, Széchenyi István) hatását, kapcsolati rendszerét elemzi, de ezt egy intézményes háttérrel együtt kínálja megismerésre (egyetem, piarista rendház stb.). A mű hatodik fejezete – „Pest-Buda nyomdái, könyvkereskedései és irodalmi körei” – nem könyvkiadás- és könyvkereskedelem-történet, hanem az irodalmi élet színterének leírása. Sajnos csak benyomásokra alapozhatott, hiszen a retrospektív magyar nemzeti bibliográfia ma sincsen készen, és a magyar könyvkereskedések történetének kellő alaposságú monográfiája is csak Pavercsik Ilona fejében és jegyzeteiben van meg.

A történelemszakma közben készült a nagy műre, amelynek kiadása 1939-ben kezdődött el. Zsámbéki László lexikona nem illeszkedett szervesen egyik szellemi műhely munkájába sem.⁸ Rövid magyarázata ez főleg latin kifejezéseknek, úgy, ahogy azokat a magyarországi nyelvhasználatban értették, de az adófajták, a mértékek, a különleges eszközök és a technikatörténet is számos kifejezéssel szerepelnek benne.

A háború alatt aztán megjelent a magyar művelődéstörténet máig használt nagy összefoglalása is.⁹ A mű keletkezését, a szerzőket és a szerkesztőket ért szellemi hatásokat, kultúra- és művelődéstudományi elveiket alaposan elemezte Németh G. Béla,¹⁰ így erről itt nem kell írnom. Meg kell említenem azonban, hogy a mű szerkezete korszakonként változott, követve az újabb művelődési jelenségek felbukkanását. Mindig olvashatunk köztörténeti vázlatot, de a táj, az életmód, az egészségi állapot, a gazdálkodási módok változásait sem mulasztották el a szerzők számba venni. A kézművesség, a kereskedelmi kultúra, a városiasodás, a falu és a város kulturális pólusokként való megjelenése ugyancsak elemzés tárgya. A vallásos élet, a kultuszok, az irodalom, a művészetek nem kaptak igazán nagy hangsúlyt, miképpen az udvari életről, a viseletekről és a könyvről is csak érintőlegesen olvashatunk. Összegezve, a Domanovszky-féle művelődéstörténet igazi történészmunka.

Az 1963 utáni Magyarországon elérkezett az idő a nagy történeti összefoglalások újrafogalmazására. Legfőképpen azért, hogy a „megfelelő” szemléletű

6 Géczy János: Művelődés- és/vagy neveléstörténet. In: A művelődéstörténet problémái. Szerk. Monok István. MTA Művelődéstörténeti Bizottság, Bp., 2003. 7–26.

7 Csahinen Károly: Pest-Buda irodalmi élete 1780–1830. Stephaneum, Bp., 1931.

8 Zsámbéki László: Magyar művelődéstörténeti kislexikon. Szeged, 1937.

9 Magyar művelődéstörténet. Szerk. Domanovszky Sándor et al. I–V. Magyar Történelmi Társulat, Bp., 1939–1942. (Reprint: Babits Rt., Szekszárd, 1990.; elektronikus reprint, CD-ROM: Arcanum, Bp., 2003.)

10 Németh G. Béla: Az első magyar összefoglaló művelődéstörténet. In: A művelődéstörténet problémái i. m. (6. jz.) 59–83.

kézikönyvek álljanak majd a népes Ratkó-generáció tagjainak és gyermekeiknek rendelkezésére, de azért is, mert – ha csak szűk területeken is, de – számos, addig nem kellő súllyal kutatott területen alapkutatások is zajlottak. Ezek a kézikönyvek elkészültek vagy készülöben voltak – aztán sohasem fejezték be őket, mint a tízkötetes *Magyarország történetét*. Közben – sok kulturális-politikai tényezőnek köszönhetően – a „Kulturális és történelmi emlékeink feltárása, nyilvántartása és kiadása” program, egy „Országos Kiemelésű Társadalomtudományi Kutatások (OKTK)” elnevezésű, 15 évig aktívan működő, 20 évig létezett akcióterv VIII. főirányává vált.

Az 1970-es évek második felében a magyar történelmi jellegű kutatások szereplői egyre inkább tájékozódni próbáltak a nyugat-európai elméleti irodalomban, külföldi kollégáikkal való kapcsolataikat pedig intézményesítették. Erre szolgált a Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság és a francia–magyar történeztalálkozó sora is. 1977-ben éppen a művelődéstörténet-írás módszertana volt az egyik konferencia témája.¹¹

Kőszeghy Péter ekkor már elvégezte az egyetemet, és azzal a Klaniczay Tiborral dolgozott együtt, aki az említett OKTK-főirány vezetője volt. Klaniczaynak sok munkatársa volt, az általa szervezett tanácskozásokon részt vettek a történészek, a művészet- és nyelvtörténészek, a néprajzosok és a folkloristák, a jog-, a technika-, a gyógyásztörténet művelői, sőt a még helyüket kereső szemiotikusok és kulturális antropológusok is. Művelődéstörténelmi konferenciák voltak ezek, amelyeket munkatárs-kisínasként Kőszeghy Péter is szervezhetett.

Az 1980-as években a Magyar Tudományos Akadémia 19. századi tudományrendszer alapján felépített osztály- és bizottsági szerkezetében is helyet talált a művelődéstörténet. Munkabizottságként a történettudomány égisze alatt, de voltak periódusok, amikor bizottságként elismerve – igaz, a Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályán. Nemes versengés volt ez a hit és a vallás szintjén. Az egyházban azonban mindig voltak másfajta ellentétek is. A tudománytörténet – példának okáért – az Akadémián kívül alapított magának intézetet. Sapieni sat... Hasonló volt a helyzet az egyetemeken. A bölcsészettudományi karokon szinte sehol sem lehetett tanszéket teremteni a művelődéstörténetnek, hiszen mindegyik „klasszikus” tanszék úgy tudta, és tudja ma is, hogy „mi azt tanítjuk, kutatjuk”. A nem bölcsészettudományi területekről ezzel párhuzamosan elkezdődött a szakmatörténetek kiparancsolása. A tantervekből kikerült történelmi tárgyak kutatói, oktatói sorra veszítették el állásaikat, és a szakma múzeumainak befogadási kapacitása is végesnek bizonyult.

Mégis mindenki meg akarta mutatni, hogy a művelődéstörténet végül is az ő szakterülete. 1986-ban megjelent hasonló kiadásban, bibliográfiailag naprakész téve Zsámbéki László már említett lexikona.¹² Az előszóban Kállay István le

11 *Objet et méthodes de l'histoire de la culture. Actes du colloque franco-hongrois de Tihany, 10–14 octobre 1977.* Publ. sous la dir. de Jacques Le Goff–Béla Köpeczi. CNRS–Akadémiai, Paris–Bp., 1982.

12 *Zsámbéki László: Magyar művelődéstörténelmi kislexikon.* Átdolgozott kiadás. Előszó: Kállay István, bibliográfia: Fehér Katalin–Gazda István. Könyvértékesítő Vállalat, Bp., 1986. (Tudománytár).

sem írta a „művelődéstörténet” szót, helyette három oldalon mutatta be a „történelem segédtudományai”-t, azt sugallva, hogy ezek laza, nem szaktudományként történő művelésének összegzése a művelődéstörténet. Maga a lexikon is ilyen.

Módszertani ellenpontként megszületett egy korszak-monográfia Kosáry Domokos tollából, a 18. század feldolgozása. Kiegyensúlyozott francia, német és angol szakirodalmi tájékozottsággal, hatalmas forrás- és szakirodalmi anyagismerettel megírt, egységes gondolatmenetű alkotás. Egy ember képe a 18. századi művelődésről. Pontosan arról a korszakról, amely a Nagy Francia Enciklopédiájával ellenpontozta Athanasius Kircher teljesítményét. Az egy ember olvasata komoly előnyöket is hordoz: garantálja az egységes szemléletet. Ha egy évszázadról van szó, sokáig használható kutatási kézikönyv születik. Ha évszázadokat átfogó a mű, akkor legfeljebb jól olvasható, jó tananyag. Ez utóbbiként vehető kézbe Nemeskürty István több nyelven megjelent könyve, és ilyen Köpeczi Béla francia nyelven kiadott munkája is.¹³

Az 1980-as évek tudománytörténeti kutatásainak egy sajátosan érdekes összefoglalása Gazda István munkája.¹⁴ A mű nem csupán tudósportrékat tartalmaz, hanem mindenféle tudományszak képviselőinek tevékenysége kapcsán irodalom-, sajtó-, orvoslás-, technika- és tudománytörténeti adalékokat ad közre. A kötet kapcsolódik a korszak „emlékezet-vitáihoz” is, és határozott jelzés a következő két évtized történéseire: a tudománytörténet, a magyar tudósok emlékezete hangsúlyt kap majd a történeti kutatásokban, részt követel magának a művelődéstörténetben és a magyarságtudományban is.

Gazda István művelődéstörténet-felfogását jól mutatja az általa szerkesztett szakirodalmi szöveggyűjtemény is.¹⁵ A kötet tematikája a következő részekből áll össze: történeti, gazdasági és közigazgatási földrajz, köznevelés, felsőoktatás, peregrináció, mesterségek története, írószközök, könyvkiadás, sajtó, gyűjteménytörténet, gondolkodás- és tudománytörténet.

Emellé helyezendő a könyvespolcra – jól mutatva az 1990-es évek első felének átalakuló művelődéstörténet-szemléletét – az a tanulmánykötet, amely már a 20. század végi kulturális antropológiai eredményekkel is operálni kíván.¹⁶ Az első kötet 25 módszertani, elméleti tanulmány a vallás, a néprajz és a kulturális antropológia területéről, használja a művészettörténeti kategóriákat is, de alapvetően történészmű, erős a társadalom- és életmód-történeti megközelítése. Olvasható még benne a magyar történelem fenti szempontú végiggondolása nyolc magyar szerzőtől. Az elvi alapvetést nem csupán magyarok írták, megtalálható itt Peter Burke, Mihail Bahtyin és Roger Vaillois egy-egy írása is.

13 *Nemeskürty István*: Kis magyar művelődéstörténet 1000–1945. Pannon, Bp., 1992.; *Köpeczi Béla*: Histoire de la culture hongroise. Corvina, Bp., 1994.

14 *Gazda István*: Kuriózumok a magyar művelődés történetéből. Tudósnaplár. Kossuth, Bp., 1990.

15 *Fejezetek a magyar művelődéstörténet forrásaiból*. Szerk., vál. Gazda István. Tárogató Kiadó, Bp., 1996.

16 *Művelődéstörténet. Tanulmányok és kronológia a magyar nép művelődésének, életmódjának és mentalitásának történetéből*. Szerk. B. Gelencsér Katalin. I–II. MMI–Mikszáth, Bp., 1998.

Az 1990-es évek művelődéstörténete azonban egy nem „művelődéstörténet” címet viselő tanulmánykötettel kezdődött. A „magyarságtudomány” ugyanis legalább annyit vitatott diszciplína, mint az előző, és sok tekintetben azonos a területe. Ez utóbbi születésekor Gragger Róbert, az 1921-ben útjára indított *Ungarische Jahrbücher* első számában kiadott munkatervében világosan megmondja a célját: „Az új világ küszöbén [...] a felelőssége tudatában levő ember kötelessége, hogy a népek tárgyilagos megismerésére törekedjék. [...] Az *Ungarische Jahrbücher* a magyar nyelv, történelem és kultúra számára tudományos orgánumot akart teremteni [...]. Kultúrproblémának kell felfogni a szűkebb értelemben vett tudományos kérdéseken kívül minden gazdasági, szociális, politikai és művészi problémát, mivel számunkra a kultúra az ember társadalmi életében történetileg gyökerező anyagi és szellemi alkotásoknak és intézményeknek összességét jelenti.”¹⁷ Az interdiszciplinaritást és a művelődéstörténeti kutatásokat szervező, mozgató Klaniczay Tibor alapítója volt a Nemzetközi Magyar Filológiai Társaságnak (ma: Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság), Kósa László is tőle kapott számtalan lehetőséget és támogatást. Kósa aztán szerkesztője lett az 1990-es években megjelent, máig legjobban használható hungarológiai tanulmányköteteknek.¹⁸ Előbbi szerkezete: fogalomtörténet, nyelv, történelem, irodalom és művészetek, folklór, néprajz. A művelődéstörténet: természetrajz, életmód, mentalitás, egészségügy, szellemi élet (nagyon kevés könyvtörténet, különösen a modern korokban), vallás, kultusz, szellemi áramlatok (tudomány és művészet külön csak 1948 után).

Az 1990-es években újjászülető könyvkiadói világ szereplői is indítottak hatalmas vállalkozásokat, amelyek alapvető kézikönyvek megteremtésére irányultak. Kiemelendő ezek közül a Pannon Kiadóé, amely a *Pannon enciklopédia* címet kapta, *A magyarság kézikönyve* alcímmel.¹⁹ Néhány év múlva ezt követte az irodalomtörténeti kötet, melyben a nyelvhasználat, a nyelvi hagyományok, a könyvkiadás, a sajtó, a könyvtárak, az irodalmi és olvasókörok, valamint a hungarológia szerepel fejezetként – egy mini-művelődéstörténet, irodalmár szemmel.²⁰

1993-tól már köztudott volt, hogy Kószeghy Péter elkezdte egy akkor hatkötetesre tervezett művelődéstörténeti lexikon munkálatait. Az MTA történész vezetése is hasonló vállalkozásokat indított, de nem lexikont, hanem összefoglalókat, amelyek nem csak a régibb Magyarországra (vagyis *Hungariára*) vonatkoznak. A vállalkozás hátterében a Kossuth Kiadó állt és az MTA elnöksége.

17 Magyarul idézi: *Kornya László*: Gragger Róbert és az *Ungarische Jahrbücher*. *Hungarológia* 2. (1993) 37.

18 *A magyarságtudomány kézikönyve*. Szerk. Kósa László. Akadémiai, Bp., 1991.; *Magyar művelődéstörténet*. Szerk. Kósa László. Osiris, Bp., 1998.

19 *Pannon enciklopédia*. *A magyarság kézikönyve*. Főszerk. Halmos Ferenc. Pannon Kiadó, Bp., 1993.

20 *Pannon enciklopédia*. *Magyar nyelv és irodalom*. Főszerk. Sipos Lajos. Dunakanyar 2000, Bp., 1997.

A művelődéstörténetnek írt *Magyar Kódex* véleményem szerint túlméretezett köztörténeti fejezeteket tartalmaz.²¹ A szerkesztés következetes abból a szempontból, hogy fejezetet kapott a nyelv, az irodalom, a művészetek, a hitvilág, az egyházak és a vallás, a táj és az abban élő nép(ek) (ebben igazgatás, településszerkezet), életmód (ebben gazdaság, társadalom, iskolák, kézművesség, mindennapi élet). Számomra tartalmilag is vitatható módon a könyvkiadás utoljára a régi magyar irodalom fejezetben szerepel az öt megillető rangján, később csupán megemlítik az olvasóköröket és a könyvtárakat.

A másik nagy Kossuth–MTA sorozat a *Magyar tudománytár* volt.²² A cél egy-egy tudományterület, illetve művelődéstörténeti jelenség mai állapotának, mai értelmezésének leírása volt. A kötetek csak annyira történetiek, amennyire a téma megkívánja a visszatekintést. A történeti fejtegetések egyes fejezetekben 1840-ig nyúlnak vissza. E sorozat különösen fontos, tárgyunkhoz illeszkedő kötete a hatodik.²³ Mindaz, amit a szerzők itt mutattak be, a közművelődés, az oktatás, a nyelv és az irodalom, a film, a színház, a képzőművészetek, az építészet, a műemlékvédelem és a sport története lesz majd évtizedek múltán napjaink művelődéstörténete.

Az irodalomtörténész, a „rég magyaros”, hungarológus, szegedi diák, Klaniczay-alumnus Kőszeghy Péter legalább ennyi szemlélettel találkozott akkorra, amikor megfogalmazódott benne a MAMÚL terve. Tudta, a régi magyaros szakmákat Klaniczay már egymáshoz terelte annyira, hogy talán elviselik egymást, vagyis össze tudnak fogni egy ilyen vállalkozás érdekében. A „modernistákat” ki is hagyta szépen.

„A művelődéstörténet, felfogásunk szerint, a szaktudományok által kiharított tudományszemek [...] együttes, komplex vizsgálata, ahol a vizsgálat tárgya a szó legtagabb, hegeli értelmében felfogott s nem esemény- és politikaközpontú történelem” – írja Kőszeghy Péter az első kötet monumentális, kétoldalas előszavában. És ilyen is lett. No persze ő is naiv volt, ám a munka végére kijózanodott. 1993-ban a szakmák képviselői megtárgyalták, hogy milyen címszavak szerepeljenek a lexikonban, melyek legyenek az „enciklopédikus” szócikkek és ezeket ki írja. Aztán telt az idő. Azok a kevesek, akik időre végeztek, most „szégyenkezhetnek”, hogy címszavuk rövid (betartották a terjedelmi előírást), „elavult” (1993-ban írták, 2006-ban jelent meg). Ettől a hosszú ideig tartó szerkesztési, kézirat-behajtási vergődéstől a lexikon nem lett annyira egyenletes színvonalú, ahogy a főszerkesztő és a régi magyaros szakmák képzelték. Kárpótlásul olyan enciklopédikus címszavak, mint a „humanizmus” vagy a „barokk” sokat nyertek a közbenső idők konferenciáinak, nemzetközi vitáinak tanulságaival. Ezek a címszavak tanulmányként kiadhatóak kötelező olvasmánynak a felsőoktatásban, hiszen kellően tömörek és többségükben modern (vagyis manapságbeli) szemléletűek.

21 Magyar Kódex. Főszerk. Szentpéteri József. Szerk. Stemler Gyula–Hargitai György. I–VI. Kossuth, Bp., 1999–2001.

22 Magyar tudománytár. Főszerk. Glatz Ferenc. I–VI. MTA Társadalomkutató Központ–Kossuth, Bp., 2002–2006.

23 Magyar tudománytár i. m. (22. jz.) VI. Kultúra. Szerk. Marosi Ernő–Szabó B. István. MTA Társadalomkutató Központ–Kossuth, Bp., 2006.

Klaniczay Tibor és Keserű Bálint álma, „az irodalmi alkotások szellemi erőtere” ennyiben megvalósult tehát. Még akkor is, ha éppen Keserű professzor úr kedvenc címszava, a „peregrinatio academica” nem úgy íródott meg, ahogy ő gondolná. És bőven van mit javítani, pótolni. A pótlás el is kezdődött: a 60 éves főszerkesztőt pótlásokkal köszöntötték.²⁴

A születésnap kötet címében szereplő „minden kor” véresen komoly figyelmeztetés. Hiszen törekedhetünk arra, hogy egy kort a saját belső rendje (értékrend, alkotási szabályok stb.) szerint értsünk meg és mutassunk be, de minél távolabb a kor, amelyet így láttatunk, annál kevésbé tudjuk másnak elmondani, azoknak, akik nem velünk élnek abban a régebbi korban (pedig milyen jó nekünk ott). Azt pedig, hogy miként mondhatjuk el a mostaniaknak, tudnunk kell meglátni a folyamatot, hogy ez a mai szemlélet hogyan alakult ki. Ezért is kell a művelődéstörténeti lexikont megírni napjainkig.

Az 1993-tól eltelt húsz év alatt a *Hungaria*-kutatók is serényen dolgoztak. Több szócikk ténybeli közlését is javítani kell, de sok újfajta elemzési szempont is felmerült. A könyv- és olvasmánytörténeti, de ugyanígy az iskolázástörténeti kutatások előrehaladtával közelebb juthatunk a „szellemi erőter”-szemlélethez is. Ráadásul a szemlélet a tudományok története irányában is bővült. A „hagyomány” fogalma, a művelődéstörténet egyik kulcskifejezése az 1970-es évek nagyszerű folklór indíttatású kutatásai óta kibővült. Elég legyen itt csak Mikos Éva és Sándor Klára könyveire utalni.²⁵

Másként látjuk a szimbólumok történetét, és ezt művelődéstörténetileg is értelmeznünk kell.²⁶ Egy újabb kulcsfogalom, amelynek divatja van (talán ez a „korszellem”?): a „kulturális örökség”. Maga a szemlélet, a gondolkodás módja már régóta jelen van a szakirodalomban, de a tragikusan fiatalon elhunyt történész munkáját nem igazán dolgozta fel a szakma.²⁷ De itt van az új generáció is, amelynek tagjai nem a fogalommal magával dolgoznak, hanem a „divatja” során kialakult szemlélettel.²⁸ E könyv nem más, mint fantázia-fejzetcíme alá rejtett közigazgatás-, politikaiföldrajz-, politikaigondolkodás-, intézmény- és gondolkodástörténet. Csaknem egy új művelődéstörténet.

Szemléletünk változtatásának egyik motorja az internet kínálta lehetőségek együttese. Ez rombol is: keveset olvasunk. A tények tömegének azonban olyan

24 Magyar művelődéstörténeti lexikon. Minden kor. A főszerkesztő: Kőszeghy Péter LX. születésnapjára. rec. iti, Bp., 2011.

25 Mikos Éva: Árpád pajzsa. A magyar honfoglalás-hagyomány megszerkesztése és népszerűsítése a XVIII–XIX. században. L'Harmattan, Bp., 2010. (Szó, hagyomány) – néprajzos megközelítés; Sándor Klára: Nyelvrokonság és hunhagyomány. Rénszarvas vagy csodaszarvas? Nyelvtörténet és művelődéstörténet. Typotex, Bp., 2011. – nyelvész megközelítés.

26 Voigt Vilmos: Művelődéstörténeti jeltudomány – a jelek művelődéstörténete. In: A művelődéstörténet problémái i. m. (6. jz.) 85–110.

27 Dankanits Ádám: A hagyományos világ alkonya Erdélyben. Magvető, Bp., 1983. (Nemzet és Emlékezet).

28 Vermes Gábor: Kulturális változások sodrában. Magyarország 1711 és 1848 között. Balassi, Bp., 2011.

összefüggéseit is láttatja az eszköz (szemantikus web), amelyre eddig nem gondoltunk. Szkülla és Kharübdisz, mint minden.

Az eszköz azonban hagyományos lehetőségeket is kínál: kijavíthatjuk a hibás tényközlést. Átfogalmazhatjuk az enciklopédikus szócikkeket. Kimaradt szócikkeket helyezhetünk a lexikonba. A téma bibliográfiája tetszőlegesen bővíthető, a bibliográfiai rekord összeköthető a teljes szövegű szakirodalmi közléssel. A hivatkozott források képileg, szövegesen megjeleníthetők.

Az internetes MAMŰL tehát egy újabb ígéret. Biztosan kell újabb húsz év, amikor majd újabb összefoglaló ismertetés készülhet róla, és az akkori technikai lehetőségek laudációjával végződik majd az az írás is. De addig dolgozni kell, és a munkát valakinek szervezni kell. A finanszírozás az állam feladata, de addig, hogy ezt fel is ismerje, sok időt kell valakinek áldoznia. Kőszeghy Péterek nélkül tehát nem lesz internetes MAMŰL sem.

Monok István

A Magyar néprajz (I–VIII.) és a történelem

A *Magyar néprajz I.1. Táj, nép, történelem* című kötet 2011-es megjelenésével egy több évtizedes folyamat zárult le, alkalmat kínálva az ünneplésre és a visszatekintésre éppúgy, mint különböző – kellően „divatos”, jó esetben nem tanulság nélküli – szempontok szerinti elemzésekre, kérdésfelvetésekre. A nagy tudományos kézikönyvek esetében, bár az adott tudományterület „teljes tudáskanonjaként” készülnek, realisabb, ha a recens kutatási eredmények tudomány- és kutatástörténeti keretbe ágyazott bemutatásaiként tekintünk rájuk. A szintézisek mögött hazánkban jórészt akadémiai intézetek álltak, ugyanakkor minden egyes kötet háttérében találunk olyan prominens személyiségeket, akiknek elhivatottsága és kitartása nélkül nem valósulhattak volna meg ezek a vállalkozások. Olyannyira erős ez a személyhez kötöttség, hogy nyugodt szívvel magyarázhatjuk vele az egyes tudományterületi kézikönyvek megjelenése közötti évtizedes különbségeket is. Ezekben az elhúzódó, monstre vállalkozásokban – a nyolckötetes *Magyar néprajz* esetében is egy jó fél évszázad telt el az ötlettől a „teljes” megvalósulásig – természetes, hogy folyamatosan változik a szerkesztők, szerzők köre éppúgy, mint ahogy a vizsgált témák listája is. A szerzők, szerkesztők (és egyéb munkatársak) rekrutációjának vizsgálata részletesebb tudományszociológiai kutatást igényelne. E nélkül a címben vállalt tematikai, tartalmi áttekintés is, azaz, hogy mennyire vállalkozik a *Magyar néprajz* történeti folyamatok rögzítésére és elemzésére, meglehetősen féloldalas marad.

Előzmények és a néprajzi „tartományok”

A *Magyar néprajz* nyolc kötetben (1988–2011) előzményének az 1933 és 1937 között megjelent négykötetes kézikönyv, a Hóman–Szekfü-féle *Magyar történet* „testvérkiadványa”, *A magyarság néprajza* tekinthető. Ez a tervek szerint az első két kötetben a tárgyi néprajz – azon belül a magyar népviselet, település, építkezés, lakóház, tűzhely, bútortzat, világítás, táplálkozás, konyha, háziipar, halászat, vadászat, pásztorkodás, szállítóeszközök és népművészet – anyagát mutatta volna be. A második két kötet pedig – *A magyarság lelki világa* cím alatt – a társadalom, a szokáserkölc, a jogszokások és egyéb közösségi hagyományok, a mindennapi élet, a család, a gazdasági évkör és az ünnepek szokásai, a néphit, babona, rontás és varázslás, a népköltészet, a szólásbeli hagyományok, közmondások, nyelvjáráások, zene, tánc, játék feldolgozását vállalta fel. A megvalósítás során a tematika és a cím is némileg módosult. Az első két, tárgyi néprajzi kötet a táplálkozás, építkezés, bútortzat, világítás, mesterségek, viselet (1), valamint a gazdálkodás, a díszítőművészet, a hagyomány tárgyai (2) témákat dolgozta fel. A harmadik és negyedik – végül *A magyarság szellemi néprajza* cím alatt – a népköltészet, stílus és nyelv (3), továbbá a zene-tánc, szokások, hitvilág-játék (4) témaköröknek szentelt külön fejezeteket. Az eredeti tervekhez képest tehát csupán két nagy téma került kidolgozásra: az anyagi kultúra és a folklór, az ezeket „kitermelő” (paraszt)társadalom vizsgálata pedig az utókorra maradt. Az alkotók – Bátky Zsigmond, Györffy István, Viski Károly, Czakó Elemér és mások – a tudományos eredmények összefoglalásán túl elsősorban az ismeretterjesztést tűzték ki célul. Talán éppen ezért, a kézikönyv nem remélt sikert aratott: kiemelkedően magas példányszámban kelt el és több kiadást ért meg. Az első kötetről megjelent ismertetés „egy veszendő, pusztuló kultúraalkat életformáinak, értékeinek megrögzítésére, megmentésére” tett „heroikus kísérletként” jellemzi a kezdeményezést, nem kevésbé romantikus toposszal érvelve: „A magyar népi kultúra ugyanis történetünk folyamán egyik legállandóbb, legösztönzőbb forrása volt szellemi megújulásunknak, felfrissülésünknek. Ez a laikus népi kultúra őrizte meg legeredetibb, legigazabb vonásait az ismeretlen magyar arcnak, az ismeretlen magyar léleknek.”¹ Nem is érdemelne különösebb figyelmet ez a népi kultúra állandóságát, a néprajz hagyománymentő funkcióját hangsúlyozó recenzió, ha időközben egyre befolyásosabbá váló szerzője, Ortutay Gyula egy bő évtizeddel később épp nem a történetiség szempontjának hiányát kérte volna számon a magyar néprajztudományon.²

1 Az idézett recenzió: Ortutay Gyula: *A magyarság néprajza*. I. *A magyarság tárgyi néprajzának első fele*. Napkelet 12. (1934) 2. sz. 99. Más szempontú értékelés olvasható: Lükő Gábor: *A Magyarság Néprajza* IV. kötete. A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 32. (1936) 93–94. és Wellmann Imre: Bátky Zsigmond, Györffy István, Viski Károly: *A magyarság tárgyi néprajza*. Budapest, é. n. (1933–34) (*A magyarság néprajza*, 1–2.) Századok 69. (1935) 334–342.

2 „Az igazság pedig az, hogy a magyar néprajz tudománya, egy-két kivételtől eltekintve, szinte alig is volt tekintettel a történetiség szempontjaira.” Ortutay Gyula: *A magyar néprajztudomány elvi kérdései*. Ethnographia 60. (1949) 1–24., itt 19. Idézi Kósa László: *A magyar néprajz tudomány-története*. Osiris, Bp., 2001. 68.

1949 után a néprajztudomány új alapokra helyezése, valamint a korábbi hiányosságok kiküszöbölése érdekében hamarosan egy új kézikönyv terve körvonalozódott. Az Ortutay Gyula irányításával a magyar néprajz számára elkészített első ötéves terv már tartalmazta ugyan az *Új magyarság néprajza* sorozat koncepcióját, a megvalósulásig azonban még évtizedekre volt szükség. Végül csak 1976 után kezdődhettek meg a tényleges munkálatok, az akkori elképzelés szerint – mind terjedelemben, mind témáiban meghaladva *A magyarság néprajzát* – egy hatkötetes kézikönyv megvalósítására. Az 1976-ban megalakult – Ortutay vezette – szerkesztőbizottságnak tagja volt Dömötör Tekla, Balassa Iván, Bodrogi Tibor, Fél Edit, Gunda Béla, Hoffmann Tamás és Tálasi István, közülük többen a hazai történeti néprajzi kutatások alapítói.

„...nem tehetünk mást, mint hogy folytassuk és sürgősen befejezzük elődeink elhúzódo vállalkozásait”³ – a sorrend (1988–2011)

Az Ortutay 1978-ban bekövetkezett halálát követő tudománypolitikai bizonytalanság kis híján ellehetetlenítette az amúgy is dőcögősen induló vállalkozást.⁴ 1984-re a kézikönyv ügyét törölték az akadémiai néprajzi intézet feladatai közül, egyúttal döntés született arról, hogy az egyes kötetek új címeikkel külön-külön fognak megjelenni, illetve a társadalomnéprajzi kötet teljesen lekerül a napirendről.⁵ Paládi-Kovács Attila a Néprajzi Kutatócsoport vezetőjeként 1986. szeptember 16-án kelt feljegyzésében a szintézis befejezése, valamint a szervezeti reorganizáció szükségessége mellett érvelt.⁶ Az intézet 1986–1990. évi tervéről folytatott tárgyalás eredőjeként született akadémiai főtítkárhelyettesi (Kulcsár Kálmán) állásfoglalás végül intézeti kezdeményezésre engedélyezte a munkálatok folytatását. Ekkortájt született meg az a praktikus, utólag megkérdőjelezhetetlenül sikeresnek bizonyult döntés is, hogy a köteteket elkészülésük sorrendjében, nem pedig kötetszám szerint folytatólagosan kell megjelentetni. A tervekben ekkorra már a három folklór-, illetve a három anyagkultúra-kötet mellett szerepelt az ezeket hordozó társadalom bemutatása, illetve nyolcadikként a kutatási eredmények történelmi keretbe ágyazása.

3 Paládi-Kovács Attila: Néprajzi feladatok a VI. ötéves tervben (1981–1985). In: *Uő*: Néprajzi kutatás Magyarországon az 1970–80-as években. Felmérések, vélemények, dokumentumok. MTA Néprajzi Kutatócsoport, Bp., 1990. (Documentatio Ethnographica 14.) 54.

4 „A vállalkozás tükrözi az egész szaktudomány zilált állapotát, válságos helyzetét, s ez nem vezethető vissza egyetlen – igaz, első számú – vezető személyiség kidőlésére. [...] Világosan látni kell, hogy a magyar néprajztudomány egy előkészítetlen generációváltás küszöbére érkezett. A búcsúzó generáció évről-évre fogyatkozik, fáradt, túlon-túl tapasztalt és érthető módon önző ahhoz, hogy ne áldozza utolsó éveit legalább egy évtizedig elhúzódo kollektív vállalkozásra.” Rövid helyzetkép a tervezett Magyarország néprajzáról. Budapest, 1978. május 12. *Paládi-Kovács A.*: i. m. (3. jz.) 207–209.

5 Emlékeztető a Magyarország néprajza munkálatainak állásáról 1984. július 4. Uo. 211.

6 Uo. 213–214.

A hosszas előkészületeket követően végül 1988-ban jelent meg az immár nyolckötetesre tervezett *Magyar néprajz* időrendben első, kötetszám szerint ötödik kötete, a *Magyar népköltészet*. Két évvel később két kötet megjelenését ünnepeleheték a szerkesztők és a közönség: a kötetszám szerint hatodik *Népzene, néptánc, népi játék* (1990), valamint – hetes kötetszámmal – a *Népszokás, néphit, népi vallásosság* (1990). A három folklórkötet fejezetei azonos koncepcióval íródtak: a tudománytörténeti bevezetőt az anyag bemutatása, tipológiája követte, és egy összehasonlító–elméleti feldolgozás zárta le. Ugyanakkor az egyes szerzők munkájának eredőjeként mégsem született egységes megközelítés, nagy egyenetlenségek mutatkoznak az általánosítás, a típusalkotás szintjében éppúgy, mint a szokások időbeli és földrajzi eltéréseinek bemutatásában.

Az *Anyagi kultúra* kötetei közül elsőként a *Kézművesség* című kötet jelent meg 1991-ben. A tartalom szemléletváltást mutat *A magyarság néprajzához* és a három folklórkötethez képest, ugyanis jóval nagyobb súlyt helyezett a történeti, pontosabban időrendileg adatolt megközelítésre. A történelem írott és tárgyi forrásai elsősorban a háziipar melletti tanult mesterségek, a céhek, illetve az egyes iparágak történetének ismertetésekor kaptak teret a terepmunka során feltárt szóbeli források helyett (és mellett). A kötetet recenziáló Varga Gyula jogos észrevétele, hogy „tükröződnek azok a bizonytalanságok, melyek tudományunkban főleg a történetiség elvének alkalmazása terén napjainkban jelentkeznek. Egyesek pl. a történetiség elvét az adatok tömegének – olykor kritika nélküli – halmozásával vélik megvalósítani. Ilyenkor az olvasó nem láthatja a fától az erdőt, vagyis a néprajz és a rokontudományok körvonalai összemosódnak, nem lehet érzékelni a népi kultúra lényegét, összefüggéseit.”⁷

A *Kézművesség* kötet után hosszabb szünet következett. Csak 1997-ben jelenhetett meg az anyagi kultúra harmadik részét tárgyaló vaskos – szám szerint negyedik – kötet *Életmód* cím alatt. Ebben kiforrott történeti néprajzi megközelítésben olvashatunk a település, építkezés témaköréről, emellett három további nagy témáról: a lakáskultúráról, a táplálkozásról és az öltözködésről. Ezekben a fejezetekben evidencia az időbeliséget követő szemléletmód (K. Csilléry Klára középkorig visszanyúló bútór- és lakástörténeti–néprajzi elemzése), a változások korszakolása (például Kisbán Eszter munkája) éppúgy, mint a nemzetközi (európai) kitekintés és az újabb és újabb források vizsgálatba vonása (például Flórián Mária öltözködésvizsgálata). További újdonság a társadalmi rétegekhez kötöttség következetes bemutatása, az életmód nemhez és életkorhoz kötődő tárgyalása, valamint a parasztság mellett a paraszti életmódot folytató falusi, mezővárosi iparosok, zsellérek vizsgálatba vonása.

7 Varga Gyula: *Magyar néprajz* III. Anyagi kultúra 2. Kézművesség. Főszerkesztő: Domonkos Ottó, szerkesztő: Nagybakay Péter, Budapest, 1991. Akadémiai Kiadó. Ethnographia 104. (1993) 1. sz. 228–231.

Társadalom – néprajz a maga valójában

Ezek a kérdések már átvezetnek a népi társadalom kérdéséhez. Mint láttuk, *A magyarság néprajzába* is terveztek társadalomról szóló egységet, ami azonban nem készült el. Fél évszázaddal később pedig egy időre törölték a társadalom tematikát a megírandó kötetek listájából. Előzmény nélküli tehát a téma, közelebb-ről a társadalomnéprajz kézikönyvi feldolgozása. További újdonság, a megelőző kiadványokhoz képest is, hogy a *Társadalom* kötet fókuszában nem az archaikus paraszti műveltség áll, hanem a 19. és a 20. század első felének változásaira koncentrálnak, valamint hogy több olyan kérdéskörre is kiterjed – az ipari munkásság, a kispolgárság, a kismemesség bemutatása, illetve a falusi társadalom a szocializmus időszakában –, melyek feldolgozására korábban nem került sor. Sárkány Mihály kutatástörténeti áttekintése (*A társadalomnéprajzi kutatás hazai története*) a téma első, a fogalmak tisztázását felvállaló igényes feldolgozása. Összességében is elmondható, hogy a *Társadalom* kötet szemlélete egységesebb, mint a korábban megjelenteké, témaválasztása több ponton újító, és minden előzményénél nagyobb hangsúlyt fektet a fogalmi, módszertani kérdések tisztázására. Mégis ez a kötet volt tulajdonképpen az első, amely komolyabb kritikát kapott. Gyáni Gábor történész a *BUKSZ*-ban közzétett cikkében a társadalomnéprajz diszciplináris identitásával, a néprajz alapfogalmaival kapcsolatban tesz fel olyan kérdéseket, melyeket a néprajztudományon belül is csak az elméletképzés nem kellően értékelt fanatikusai feszegettek korábban, ők is inkább csak a nemzetközi szakirodalomban kialakult viták farvizén.⁸ Gyáni kiindulópontja, hogy a néprajzban a történeti módszer alkalmazásával egyidejűleg szemléletváltásra lett volna szükség, elmaradtak az alapfogalmakat tisztázó viták – mi a néprajztudomány (konstruált) tárgya, melyek a nép fogalmának ellentmondásai –, hiányzik a rendi normák szerepének elmélyült vizsgálata, van-e egyáltalán létjogosultsága a társadalomnéprajzi megközelítésnek stb. A szerző jóval túllépve a problémafelvetésen, egyúttal válaszokat is kínál, melyek túl a „gondolati sterilitáson” feltétlen beemelhetők, beemelendők a néprajz és a történelemtudomány viszonyáról szóló diskurzusba. A jószándékúan provokatív írásra ott és akkor nem született válasz, hatása azonban nyomon követhető a kézikönyv következő kötetekben, mindenekelőtt az I-es sorszámú zárókötetekben.

Gazdálkodás – a néprajzi leíró és rendszerező témabemutató

A *Gazdálkodás* kötet 2001-es megjelenésével lezárult egy periódus, teljes lett az anyagi kultúrát bemutató kötetek sora. A főszerkesztő, Paládi-Kovács Attila előszavában megállapítja, hogy a kötet az előképhez, *A magyarság néprajza* 1934-ben megjelent II. kötetéhez hasonlóan főként rendszerező, leíró témabemutató-

⁸ Gyáni Gábor: A nép a maga valójában (Magyar néprajz VIII. Társadalom. Főszerk. Paládi-Kovács Attila, szerk. Sárkány Mihály, Szilágyi Miklós). *BUKSZ* 14. (2002) 1. sz. 30–40.

ra, szinoptikus áttekintésre törekszik, s kevésbé vállalkozik történeti folyamatok elemzésére, mint a *Kézművesség* és az *Életmód* kötet. „Fókuszában a 19–20. század fordulójának, a 20. század első felének változó paraszti gazdasága és anyagi kultúrája áll. [...] Korábbi korokról – rövid utalásoktól eltekintve – nem esik szó e kötetben, mert a magyar népi kultúra, szorosabban az anyagi műveltség korszakai, s a történeti alakulás menete a sorozat I. kötetében [lesz] olvasható.”⁹ Természetesen a kötet hatalmas apparátussal megírt, adatgazdag tanulmányai a történetiség szempontjaira tekintettel íródtak. A szerzők témájuk vizsgálatánál – a kötet négy nagy szerkezeti egysége: a természeti gazdálkodás; a paraszti gazdálkodás; az állattartás; közlekedés és szállítás – törekedtek a történetiség és a népi kultúrához való kapcsolódás bemutatása közötti egyensúly megtalálására. Így képet kaphatunk az állattartáshoz, a földműveléshez, a közlekedéshez és szállításhoz kapcsolódó eszközök formavilágáról, terminológiájáról ugyanúgy, ahogy a gazdálkodás feltételeinek alakulásáról (tulajdonformák, üzemformák, technológiai kérdések, a munkaszervezés formái). A néprajztudomány történelemszemléletéről, a (történeti) néprajz elméleti kérdéseiről és módszertanáról, a magyar népi műveltség történeti alakulásáról szóló ismeretanyag tárgyalása pedig a zárókötetekre maradt.

Táj, nép, történelem – az összefoglalás

Korábban már szóltunk a kézikönyvek megjelentetésének nem csekély terhét magukra vállaló személyek szerepének fontosságáról. Paládi-Kovács Attilának, az utolsó öt kötet főszerkesztőjének bevezetői bepillantást engednek a kivitelezés során felmerült nehézségekbe. Elegendő, ha arra gondolunk, hogy a tizenegy szerkesztőbizottsági tagból hét nem csupán a zárókötet megjelenését nem érthette meg, de már a végső, kiadásra elfogadott koncepciót sem ismerhették. Az 1960-as évek végén Hoffmann Tamás és Voigt Vilmos által kidolgozott szinopszistól a megjelenésig eltelt bő negyven év elegendő időnek bizonyult a különböző koncepciók megszületéséhez, ki- és átdolgozásához éppúgy, mint elfeledésükhöz. Feltétlen említést érdemel, hogy az Ortutay Gyula halála után újjáalakult szerkesztőbizottság – és az azt vezető Tálasi István akadémikus – 1981-ben elsőként történész szerzőket kért fel a feladatra, hogy „a néprajzi kutatás szempontjait, igényeit figyelembe véve foglalják össze a magyar nép történetét és adjanak áttekintést a magyar népi kultúra fejlődéséről”.¹⁰ Hiába készültek el a történész szerzők szinopszisa, mire 1994-ben megkezdődött a „történeti” kötet újjászervezése, Paládi-Kovács szerint „világos volt, hogy azok nem helyettesíthetik, nem válthatják ki az etnográfusok és folkloristák kutatási eredményeit összefoglaló szövegeket”.¹¹ A praktikus, ámde az egész tudományszak identitása szempontjából meglehetősen problémás

⁹ *Paládi-Kovács Attila*: Előszó. In: Magyar néprajz nyolc kötetben. II. Gazdálkodás. Főszerk. Paládi-Kovács Attila, szerk. Szilágyi Miklós. Akadémiai, Bp., 2001. 6.

¹⁰ Idézi *Paládi-Kovács Attila*: Előszó. In: Magyar néprajz nyolc kötetben. I. Táj, nép, történelem. 2. Főszerk. Paládi-Kovács Attila, szerk. Flórián Mária. Akadémiai, Bp., 2009. 6.

¹¹ Uo. 7.

döntés tehát, hogy „külsős” történészek írják a történeti áttekintés egészét, lekerült a napirendről. A kötet végül megvalósult, 2001-es koncepciójában már az szerepelt, hogy etnográfusok, folkloristák kéziratainak lektorálására történészeket kell majd felkérni a négy nagyobb időegységre tagolt történeti kötet – előzmények a honfoglalás koráig (10. századig), korai feudalizmus, középkor (11–15. század), kései feudalizmus, újkor (16–17. és 18–19. század első fele), kapitalizmus kora (1848–1948) – munkálatai során.

A megjelentetésért vívott heroikus küzdelem jele, hogy a főszerkesztőt egyre többször láthatjuk viszont szerzői szerepben. Paládi-Kovács magára vállalta többek között a fogalmi-módszertani kérdések tisztázását. *Források, módszerek, eredmények a népi műveltség történeti kutatásában* című tanulmányában a korábbi eredmények összefoglalását adja. Annak ellenére, hogy már az 1950-es évek elején elfogadott volt, hogy a néprajz abban az értelemben történeti tudomány, hogy a népi társadalmat minden történelmi korszakban vizsgálja, illetve hogy a vizsgálatainak középpontjában elsősorban nem a jelen áll, a specializálódás mégsem korok, korszakok szerint alakult – szemben például a történetírással, a régészettel vagy a művészettörténettel. A néprajz historizmusa jellemzően recens anyagból kiinduló, a történeti forrásokat kiegészítésként felhasználó, visszatekintő vizsgálat, illetve írott (archivális) forrásból kiinduló önálló történeti néprajzi elemzés.¹² A kezdeti őstörténeti érdeklődés egyre inkább háttérbe szorult, helyét átvette a történeti folyamatok elemzése, egyúttal a változás megragadása. A néprajz tárgya tehát a nép és a népi műveltség/kultúra történetileg változó fogalma. Jellemző, hogy amikor Tálasi István 1981-ben úgy döntött, hogy történészek készítsék el a kézikönyv történeti kötetét, rögzítették, hogy mely társadalmi csoportok tartoznak a nép fogalmába. A többnyire kétkezi munkából élők taxatív felsorolása természetesen nem lehetett teljes, több foglalkozási réteg is kimaradt.¹³

A néprajzban a pontos datálásra, kronologikus tárgyalásra való törekvés hiányát Paládi-Kovács – Rohan-Csermak és Tokarjev nyomán – az időfelfogás különbségével indokolja: „A történész számára az »idő« csupán az események vissza nem fordítható folyamata, »a történelmi idő« pedig valami meg nem ismétlődő áramlás, amivel csupán annyi dolga van, hogy »periódusonként« részekre szabdalja. Ezzel szemben a nép életében, s vele az etnográfában is, az »idő« valami folyton ismétlődő dolog. A történelemmel nem sokat törődő köznép számára az idő napi és évszakokkal változó ciklusa, napi és éves körforgása a meghatározó, mert azzal jár együtt a természet, a növényzet megújulása, a szántás, vetés és betakarítás örök ismétlődése.”¹⁴ Nyilván az általánosító kritikákra adott sarkított választ a szerző. Ugyanakkor kétségeket vet fel, hogy az idő kiiktatásával végzett, „ahistorikus” elemzés példájaként említve Lévi-Strauss strukturalista analízisét pusztán formalizmusnak, elvont fogalmakkal való üres játszadozásnak tekinti. Ez az értékelés amellett, hogy a tudomány- és ku-

12 A témáról bővebben: *Vargyas Lajos*: Miért és hogyan történeti tudomány a néprajz? *Néprajzi Értesítő* 43. (1961) 5–20.

13 A meghatározást közli *Paládi-Kovács A.*: Előszó i. m. (9. jz.) 17.

14 Uo.

tatástörténeti folyamatokat figyelmen kívül hagyva meglehetősen ahistorikus, éppen az alól az elméletképzés alól húzza ki a talajt, amely képes lenne – ha úgy tetszik formalizmusával, elvont fogalmaival – válaszokat kínálni például a néprajztudománnyal szemben megfogalmazott kritikákra is.

Fontos, a kézikönyvvel kanonizált fogalmak a néprajz történelemszemléletével kapcsolatban a történeti egymásmellettség (a népi műveltségnek alapvető sajátossága a különböző történeti korokban született stílusok, kulturális tartalmak és formák organikus, egymásra folyton ható együttélése) és a relatív kronológia, azaz a jelenségek időrendiségének tisztázása. Paládi-Kovács érdeme, hogy az említett fogalmaknak az egyes néprajzi tartományok közötti különböző jelentőségét is tisztázza: „A pontos datálás lehetőségét azonban az archivális források feltárása sem teremtette meg a népi műveltség minden ágában, részlegében. Az anyagi kultúra és a társadalmi viszonyok, intézmények forrásadottságai lényegesen jobbnak bizonyultak, mint a népköltészeté vagy a táncművelésé. Ortutay joggal állapítja meg, hogy »nem vizsgálhatjuk a paraszti, népi kultúra alkotásait a leíró történettudomány, az eseménytörténet pusztán kronológiai módszerével (s különösen nehéz nekünk az abszolút kronológiai biztonsággal nyilatkoznunk)«¹⁵. Bár Paládi-Kovács nem új paradigma kidolgozására, csupán a fontosabb előzmények összegzésére vállalkozott, tanulmányában megtaláljuk a válaszokat a korábbi kötetek történelemfelfogását ért kritikákra is. Súlyos aránytévesztés lenne, ha a Flórián Márta szerkesztette I. 2-es kötetből csupán a bevezető tanulmányt említenénk, holott rendkívül adatgazdag tanulmányokat olvashatunk a fentebb már ismertetett történelmi metszetekben a társadalomszerkezet, az anyagi kultúra (a gazdálkodás, a kézművesség és az életmód), valamint a folklór (népköltészet, népzene, néptánc) történeti alakulásáról. A szövegek, bőven túllépve a relatív kronológián, ahol csak lehetséges volt, a pontos datálás követelményeinek megfelelően íródtak.

Annak ellenére, hogy elsősorban adminisztratív-financiális okokból osztódott ketté az első kötet tartalma – fizikailag kilenc-kötetessé duzzasztva a címében is nyolckötetes sorozatot –, a záróköteté avanszált *Táj, nép, történelem* (I. 1.) saját arculatot kapott, elsősorban a tudománytörténeti fejezetek miatt. Az első, 1976-ban készült koncepció szerint Ortutay Gyula írta volna *A magyar néprajz elméleti kérdései* fejezetet, ezt Paládi-Kovács Attila vállalta magára *A néprajztudomány tárgya, tagozódása, időszemlélete és módszerei* cím alatt. A szerző itt jóval megengedőbb Lévi-Strauss megközelítésével szemben: „Lévi-Strauss az etnológia és a történelem viszonyát eredeti módon világítja meg. Abból indul ki, hogy a történetírás adatait a társadalmi élet tudatos kifejeződéseivel kapcsolatban szervezi, az etnológia pedig azok nem tudatos alapjainak vizsgálatában mélyed el.”¹⁶ Paládi-Kovács módszertani, fogalmi alapvetésének fontos újítása a *Nemzeti kul-*

15 Uo. 19.

16 *Paládi-Kovács Attila: A néprajztudomány tárgya, tagozódása, időszemlélete és módszerei. In: Magyar néprajz nyolc kötetben. I. Táj, nép, történelem 1. Főszerk. Paládi-Kovács Attila, szerk. Flórián Mária. Akadémiai, Bp., 2011. 32.*

túra és néphagyomány alfejezet. Hiánypótló a kézikönyv egésze szempontjából a két tudománytörténeti fejezet – a szintén Paládi-Kovács által jegyzett *A magyar etnográfia tudománytörténete*, illetve az MTA Néprajzi Kutatóintézet folkloristái által megírt *A folklorisztika tudománytörténete*. Időrendben íródtak a magyar nép természeti környezete (Paládi-Kovács), valamint *A magyar népesség története. A Kárpát-medencei etnikai térszerkezet történeti alakulása* fejezetek. Ez utóbbi a geográfus Kocsis Károly munkája, aki négy korszakra bontva vizsgálja a Kárpát-medence demográfiai alakulását a 10. századtól napjainkig. A *Kulturális régiók és etnikai, néprajzi csoportok* című zárófejezetben a fogalom- és kutatástörténeti bevezetőt követően négy nagy történelmi és természeti nagytáj rendjében olvashatunk a tájegységek (1. Dunántúl és 3. Felföld: Paládi-Kovács Attila; 2. Alföld és 4. Erdély: Mohay Tamás) és az ott élők jellemzőiről.

*

2011-ben teljessé vált tehát a néprajztudomány nagy, jó ideig minden bizonnyal megismételhetetlen vállalkozása. A készítőik reménye szerint hamarosan elkészülhet az összes megjelent rész használatát segítő mutatókönyv, és a legutóbbi kötetek is belátható időn belül elérhetők lesznek a világhálón. A kézikönyv kapcsán megfogalmazott kritikai észrevételekre az alkotók minden esetben reflektáltak; ennek fényében teljességgel oszthatjuk a főszerkesztő véleményét: „hiányait ismerő, de megvalósult vállalkozás többet ér száz kitűnően átgondolt, de megvalósítatlanul maradt, talán soha meg nem valósuló, ki nem próbált tervezetnél”.¹⁷ A néprajzosok által vizsgált területek közül minden bizonnyal a történészek figyelmére is érdemes a keleti hatások továbbélése a középkorban az életmód területein és a folklórban. Ugyanígy a „népi kultúra”, „elit kultúra” viszonyának értelmezése, a lokális/regionális különbségek jelzésével megírt változásvizsgálatok: az életmód, a viselet, a tánc, a táplálkozás, a bútortzat, a néphit/vallás területein, ahogy a paraszti polgárosodás időben és térben rendkívül összetett folyamatának kérdésköre is. Vitathatatlan, hogy a néprajztudomány komplex módszerével megírt kézikönyvsorozat hozzájárul a kulturális régiók egyidejű különbségeinek megértéséhez, melyhez a történeti folyamatok, a társadalmi kapcsolatok és a táji-természeti adottságok bonyolult hálózatát kellett bemutatnia. A szerkesztőbizottságnak az a döntése, hogy a köteteket elkészülésük sorrendjében tárja a nyilvánosság elé, nemcsak a megvalósítás irányába tett egyik leghasznosabb lépésnek bizonyult, hanem lehetőséget biztosított az alkotók számára, hogy a zárókötetek valóban az addig megjelent tényanyagot összegezzék. Hogy mi következik a szintézis után, arra jelen pillanatban nehéz válaszolni, mindenesetre kétséges, hogy manapság olyan új vállalkozások induljanak el a néprajztudományban, melyek megvalósításához több generáció együttes munkája szükségeseltetik, hisz jelen sorozat egyik legfőbb tanulsága is az, hogy csak kivételes helyzetben áll rendelkezésre kellő szellemi és anyagi

¹⁷ Paládi-Kovács A.: Előszó i. m. (9. jz.) 9.

potenciál a megvalósításhoz. Így vagy úgy a nyolckötetes *Magyar néprajz* a hazai néprajztudomány maradandó vállalkozása. Az egyes kötetek megjelenése között évtizedek teltek el, így nem lehet egységes nézőpontú tartalmat elvárni: éppúgy változott a teljesség, a kutatások tárgyának terjedelme, mint az éppen helyesnek gondolt paradigma, ahogy az is, amelyen módon a néprajztudomány képviselői megbirkóztak a következetes historizmus követelményével. Az egyenetlenségek és hiányok ellenére óriási teljesítmény, hogy a sorozat a nehézségek ellenére nem maradt torzóban.¹⁸

Bognár Szabina

¹⁸ Köszönettel tartozom Kiss Rékának a recenzióhoz fűzött javaslataiért.

Katona Tamás (1932–2013) ravatalánál*

Kedves gyászoló család, tisztelt gyászoló gyülekezet! „Egy oszlop dőlt le” – vágta ki gondolkodás nélkül az intézetünk honlapjáért felelős munkatársam, mikor június 28-án közöltem vele: gyászhiért kell közreadnunk, meghalt Katona Tamás. Gyönyörű megfogalmazás, kölcsön is veszem. Valóban oszlopa volt ő szakmánknak, a magyar történetírásnak, de igen különös módon: úgy, hogy szinte mindvégig a céhen kívül maradt. Nem végzett történelem szakot („csak” könyvtár, magyar és arab szakot), mert úgy tartotta, hogy ahol Andics Erzsébetek szabják az irányt, ott nem érdemes ilyen tanulmányokat folytatni. Nem járta végig a ranglétrát, nem szerzett tudományos fokozatokat, mert ez valahogy hiányzott az ambíciói közül. Így aztán eleinte könyvtárosként, majd évtizedeken át kiadói szerkesztőként dolgozott. Bár 1979-től órákat adott az Eötvös Kollégiumban, majd az 1980-as években a szegedi egyetemen (illetve 1998–2000 között a Károli Gáspár Református Egyetemen), első igazi történész állását csak 2002-ben, 70 évesen, az MTA Történettudományi Intézetében kapta, amikor már minden fontos, időtálló munkáját megírta és kiadta. Mégis az ország egyik legismertebb, legkeresettebb és legkedveltebb történésze lett. Ezt az utóbbi másfél évtizedben magam is sokszor megtapasztalhattam, amikor utcán, villamoson és boltban Katona Tamásnak nézve számosan szólítottak meg és mondták el mosolyogva, hogy mennyire élvezték a tegnapi előadását vagy beszélgetését valamelyik televízióban.

Katona Tamás történészi életútjának első csodája az, ahogy az 1848–1849-es forradalom történészeként megörökítette a nevét. Azt hiszem, a téma választotta őt, és nem ő a témát. Négyéves korában, egyik nagyanyjánál sokat unatkozva folyton az ötkötetes, bőségesen illusztrált „Gracrát” (a századvég és a századelő legnépszerűbb, a szabadságharcról szóló művét) nézegette, s mert fölöttébb izgatta, hogy miről is szólnak a képek, magától megtanult olvasni. Ekkor jegyezte el magát örökre a szabadságharc történetével. Az 1960-as évektől folyamatosan túrta a különböző levéltárakat, olvasta mikrofilmen a szinte olvashatatlan német hivatalos iratokat, és az 1970-es évek végétől sorra adta ki kismonográfiákkal felérő bevezetőkkel és alapos jegyzetekkel kísérve a szabadságharc főszereplőinek hiteles emlékiratait és a rájuk vonatkozó iratokat. Ekkor már úgy belelátott e csodálatos másfél év történetébe és kulcsszereplőinek szívébe, ahogy a két törzsorvos

* Elhangzott Katona Tamás temetésén a Farkasréti temetőben, 2013. július 22-én.

Görgey Artúr repesztől feltépett koponyájába 1849. július 3-án. Kiadványai valódi historiográfiai fordulatot hoztak '48 kutatásában. A Görgey általa újrarendezett emlékiratai elé elhelyezett 1988-as, szépírói színvonalon, rendkívül szellemesen megírt *Bevezetője* óta nincs komoly ember e hazában, aki Görgey Artúrt árulónak tartaná. Ő ismerte fel azt is, hogy a szabadságharc története '48 ősze óta elsősorban hadtörténet, és mint ilyet kell kutatni és megírni. (Programját aztán egyik tanítványa végre is hajtotta.) Hasonló fordulópont az aradi vértanúk perét bemutató, több kiadást megért dokumentumkötete, amelyen egy évtizedig dolgozott, s amelynek anyagát ezalatt mindenhová magával hordta egy aktatáskában. Hozzáértők szerint ehhez ma sincs érdemi hozzátennivaló.

Katona Tamás életútjának második csodája az, hogy miközben sokan mások kinevezett professzorként évtizedek alatt sem voltak képesek mesterré válni és méltó utódokat állítani maguk után, ő a neki adatott pár év alatt egész generációt nevelt ki – volt, akit magántanítványként. A '48-cal foglalkozó mai, meghatározó középnemzedék nagy része (Hermann, Kedves, Kurucz, Pelyach, Zakar) mind az ő koponyegéből bújtt elő – nem is akármilyen fegyverzetben.

Katona Tamás életútjának harmadik csodája az, ahogy a tényekkel sokszor rosszul álló, előítéletekhez és téves nézetekhez szívesen ragaszkodó népet és nemzetét okította és kiegyensúlyozottabb történelemszemléletre nevelte. Ezért vállalt tagságot vagy vezető tisztséget számtalan civil és hagyományörző szervezetben. Egyik legfontosabb tette a *Bibliotheca Historica* és a *Pro Memoria* című sorozatok elindítása, amelyek révén tömegek ismerkedhettek meg a magyar történelem alapvető forrásaival. Előadások százait tartotta tudományos konferenciákon, televíziókban és iskolákban, ünnepi beszédeinek se szeri, se száma, Ráday Mihállyal közös televíziós műsora a '48-as emlékhelyekről pedig nézőcsúcsokat döntögetett. Lebilincselő, szellemes és örökké fiatalos személyiségének és előadásmódjának legszebb elismerése egy kisiskolástól származik, aki így számolt be egyik március 15-én tartott órájáról: „Bejött hozzánk egy ősz hajú fiatalember, és olyan érdekeseket beszélt.” Katona Tamás azonban nemcsak '48-ról, hanem szinte bármiről tudott élvezetes, tényekkel megtűzdelt előadást tartani, bármilyen témához hozzá tudott szólni, lett légyen az történelem, irodalom, film vagy zene, mert rendkívül művelt ember volt, s mert mindent, amit csak olvasott, megőrzött kivételes memóriája. Hihetetlen mennyiségű éneket tudott fejből; ő gyűjtötte és tanította meg sokaknak azt a népdalt is, amelynek honvéd hőse arról ad velős tanácsot Sztálinnak, mit is tegyen a sarlóval és a kalapáccsal. S ami számomra különösen rokonszenves volt: írásaiban és megszólalásaiban úgy tudott egyszerre ironikus és már-már patetikus lenni, hogy az sohasem volt bántó, és az előadottak a többség számára elfogadható, velejéig polgári és velejéig patrióta értékrendet sugároztak. E szellemben írta a 99. életévében elhunyt, élete nagy részében tétlenségre ítélt Görgeyről: „ami a legszomorúbb: kétségtelen tehetségét, hatalmas energiáit soha többé, egy pillanatra sem állíthatta hazája szolgálatába”. Sok más történéssel szemben azt is megengedhetőnek tartotta, hogy az eseményekről néha többes szám első személyben beszéljen („a ránk kényszerített jogos önvédelmi küzdelem”, „a csata így is a mi javunkra dől el”, „vesztünkre” és így tovább), ezzel is érzékeltetve: a múlt bizony személyes, közös ügyünk.

Hitem szerint Katona Tamást a mai nappal az aradi vértanúk – a negyvennyolcasok Tinódijaként – befogadják abba a deputációba, amely Poeltenberg Ernő szerint az Úristenhez megy a magyarok ügyét képviselni. Ezzel megkapja azt az elismerést, amelyet földi életében – a nem hivatalos Március 15-e díjat leszámítva – nem kapott meg. Remélem, hogy Katona Tamásnak, vagy ahogy ő szokott engem hamiskás mosollyal megszólítani: „kedves bajusztársamnak” nem lesz ellenére, ha most egy másik kedvenc hőse, Damjanich János utolsó, kivégzése előtt elmondott imáját kissé átírva veszek tőle végső búcsút a szakma és az intézet nevében: „Mindenség ura! Hozzád fohászokodom! [...] Áldd meg Katona Tamást, aki közös házunk magában álló, de nagy terheket hordozó oszlopa volt! Áldd meg a szegény [...] Magyarországot! Te ismered, ó, Uram, az ő szívét, és egyetlen lépése sem ismeretlen előtted: azok szerint ítélj fölötte kegyesen, s engedd a túlvilágon kegyes elfogadást találnia. Ámen.”

Fodor Pál

CONTENTS

STUDIES

László Solymosi: The Pilgrimage of Hungarian Prelates to England in 1220	527
István Kenyeres: The Finances and Military Expenses of the Habsburg Monarchy and Hungary from the Middle of the 16th Century to the First Third of the 17th Century	541
Péter Szabó: The Role of the Mask and the Costume in Early Modern Hungary	569
Gergely Tóth: Critique of Hungarian Historiography and a Program for its Renewal from the 1740s. Mátyás Bél and the <i>Scriptores rerum Hungaricarum</i>	593
Zoltán Fónagy: Correspondence in 19th-Century Hungary	619
Judit Klement: Letter-writing Enterprises. The Letter as a Genre in the Everyday Activity of Enterprises in the Second Half of the 19th Century and the Early 20th Century	639
REVIEW ARTICLES	657
COMMEMORATION	675

E számunk szerzői

BOGNÁR SZABINA PhD, tud. munkatárs (MTA BTK Néprajzi Kutatóintézet) • FODOR PÁL, az MTA doktora, főigazgató (MTA BTK) • FÓNAGY ZOLTÁN, a történettudomány kandidátusa, tud. főmunkatárs (MTA BTK TTI) • KENYERES ISTVÁN PhD, főigazgató (Budapest Főváros Levéltára) • KLEMENT JUDIT PhD, fiatal kutató (MTA BTK TTI) • MONOK ISTVÁN, az MTA doktora, főigazgató (Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ) • SOLYMOSI LÁSZLÓ, az MTA levelező tagja, egyetemi tanár (ELTE) • SZABÓ PÉTER PhD, egy. docens (ELTE) • TÓTH GERGELY PhD, tud. munkatárs (MTA BTK TTI)

MTA BTK TTI = Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Történettudományi Intézete
ELTE = Eötvös Loránd Tudományegyetem

Folyóiratunk közlési szabályzata a www.ti.btk.mta.hu honlapon olvasható